

AKADEEMILISE KIRJANDUSÜHINGU TOIMETISED
PUBLIKATIONEN DER AKADEMISCHEN LITERARISCHEN VEREINIGUNG ZU TARTU

X

S. HOLBERG

KREUTZWALDI
USUNDLIK MAAILMAVAADE

REFERAT:
KREUTZWALDS RELIGIÖSE WELTANSCHAUUNG

AKADEEMILISE KIRJANDUSÜHINGU KIRJASTUS
TARTU 1933

AKADEEMILISE KIRJANDUSÜHINGU TOIMETISED
PUBLIKATIONEN DER AKADEMISCHEN LITERARISCHEN VEREINIGUNG ZU TARTU

X

S. HOLBERG

KREUTZWALDI
USUNDLIK MAAILMAVAADE

REFERAT:
KREUTZWALDS RELIGIÖSE WELTANSCHAUUNG

AKADEEMILISE KIRJANDUSÜHINGU KIRJASTUS
TARTU 1933

G. Rohti trükk, Tartus 1933.

Kasustatud allikaid.

Kreutzwaldi kirju ja muid käsikirjalisi sugemeid.

- J. Adamsonile — 11 kirja. E. Kirj. IV (1909), lk. 97—108, 155—163, 188—201.
F. R. Faehlmannile — 38 kirja. ŌES, MA. 134.
J. Hurdale — 27 kirja. EK1A, EKS Hurda kogu, Mp. X, 27.
C. R. Jakobsonile — 9 kirja. E. Kirj. V (1910), lk. 92—106.
D. Jürgensonile — 12 kirja. ŌES, Acta und eingegangene Briefe u. Mitteilungen an die Gelehrte Estnische Gesellschaft zu Dorpat 1837—1849.
L. Koidulale — Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I—II. 1910/11.
J. Köhlerile — 19 kirja. EK1A, EKS Köhleri kogu, Mp. I, 8.
Porro-Wardjale — 3 kirja (ärakirjad). EK1A, EKS Kr-i kogu, Mp. V, 2.
C. Reinthalile — 44 kirja. ŌES, MA. 169 : 22.
E. Sachssendahlile — 69 kirja. ŌES, MA. 169 : 21.
G. Schultz-Bertramile — 67 kirja, 1 daatumita 15. lehel. ŌES, MA. 169 : 23.
Viru Kalevipoja Seltsile — 5 kirja (neist 2 koopiad). EK1A, EKS 4 kirja Kr-i kogus, Mp. V, 2; 1 kiri Segakogus, Mp. I, 5. Neist on üks kiri trükitud „Valguse Lisalehes“ 1880, nr. 2 ja 3, lk. 2.
Järelejäänud paberid — Hamini hoiustis EK1A-s.
Üks kalendri-jut, mis iggamees kuulda saab, kes luggedes aega tahhab vita. ŌES, MA. 169 : 16.

Kreutzwaldi teoseid, artikleid ja kirjutisi.

- Eestirahva Ennemuistessed jutud. Helsingis, 1866.
Häda- ja Abi-raamatukene, ehk Lahearu küla õpetlik Rõmu ja kurvastuse juttustus. Tartus, 1862.
Kalevipoeg. Üks ennemuistene Eesti jut Kahekümnes laulus. Kuopio, 1862.
Kasuline Kalender, Ma-rahva, Eesti-rahva, 1853, 1855, 1857—1859, 1865—1873.
Lembitu, Eesti muistepõlve mälestustest kasvanud luuletus. Helsingis, 1885.
Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust. Tartus, 1869.
Lühhikenne õppetud tervisse hoidmisest. Koli-ramat IV. Tartus. 1854.
Maa- ja mere-pildid I, II, III. Tartus, 1850, 1857 ja 1861.
Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on I—V. Tartus, 1848—1849.
Mis Brama usutunnistuse (religioni) paranduse seltsi-liige, Keschub-Chunder Sen Kristuse ja Kristuduse üle ütleb. „Sakala lisaleht“ 1878, nr. 31, lk. 1.
Paar sammokest rändamise-teed. Üks elo-puu küllest nopitud mälestuse-leht. Tartus, 1853,

Pisukesed õiendused, ehk: Vastus vastusele „Eesti Postimehe“ redaktsiale. „Sakala“ 1878, nr. 37, lk. 1.
 Rahunurme lilled pääva töö ja palavuse jahutuseks. Tartu, 1871, 1875.
 Risti-sõitjad. Tartus, 1851.
 Sippelgas I, II. Tartus, 1843, 1861.
 Tuletoorn. Üks kurblik näitemäng kahes vaatuses. Tartus, 1871.
 Ue aasta sovimine. Üks ande kassinuse (parra-usse) sõbradele. Tartus, 1843.
 Uus Tallinna maa-keele ABD ja lugemise raamat lastele. Tartus, 1863.
 Vaga Jeenoveva ajalik eluaeg. Tartus, 1878⁴.
 Vanne ja õnnistus. Kurblik näitemäng kahes vaatuses. Tartus, 1875.
 Viina katk. Üks õpetlik jutustus noore ja vanema inimestele. I, II tr. 1840, 1881.
 Viru lauliku laulud. Tartu, 1926².

Muid allikaid.

Albrecht, Fr. — Religion. Eine Sammlung von Predigt-Vorträgen im Geiste des neunzehnten Jahrhunderts I—II. Ulm, 1857, 1863.
 Anni, Aug. — Kreutzwaldi noorpõlv ja saksakeelne lüürika. E. Kirj. XXIV (1930), lk. 305, 370.
 Aunver, J. — Dr. Fr. R. Kreutzwaldi religioosne ilmavaade. E. Kirj. XVII (1923), lk. 244—255, 313—323.
 Blumberg, G. — Dr. Friedrich Reinhold Kreutzwalds Leben. Verh. GEG. XXI, lk. 69.
 Diltthey, W. — Gesammelte Schriften II—III. Leipzig, Berlin, 1923, 1927.
 Eckardt, J. — Livland im achtzehnten Jahrhundert. Lpzg., 1876.
 — Die baltischen Provinzen Russlands. II. Aufl. Lpzg., 1869.
 Eisen, M. J. — Friedrich Reinhold Kreutzwald. Tähtsad mehed I. Tartus, 1883, lk. 47—102.
 Frank, G. — Geschichte der protestantischen Theologie II. Leipzig, 1865.
 Hermann, dr. K. A. — Eesti Kirjanduse ajalugu. Tartus, 1898, lk. 386—403.
 Hoffmann, H. — Die Leibniz'sche Religionsphilosophie in ihrer geschichtlichen Stellung. Lpzg., 1903.
 — Aufklärung. (Die Religion in Gesch. u. Gegenw. Bd. I) Tübingen, 1909.
 — Rationalismus. Ibid. Bd. IV.
 Jürgenstein, A. — Kreutzwaldi vabameelsus. Arvustuslised kirjatööd. Tartus, 1918, lk. 148—170.
 Kallas, A. — Koidula ja Kreutzwald. Noor-Eesti kirj., kunsti ja teaduse ajakiri 1910/11, lk. 512—526.
 — Tähelend. Tartus, 1918.
 Kampmann, M. — Eesti kirjandusloo peajooned II. Tallinn, 1921.
 — Lisandusi Fr. R. Kreutzwaldi eluloole. Olion 1932, lk. 5—6.
 Kruus, H. — Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I. Tartu, 1927.
 Kunder, J. — Eesti Kirjandus koolile ja kodule. Viljandi, 1890, lk. 11—18.
 — „Lembitu“. E. Kirj. S-i aastaraamat 1884/85, lk. 22—37.
 Kurrik, J. — „Lembitu“. Kolm suurt lugu. Tartus, 1886, lk. 94—117.
 Lechler, G. F. — Geschichte des englischen Deismus. Göttingen, 1843.
 Lesta, R. — „Lembitu“. Linda 1903, lk. 943—944, 968—972.
 Linnasaar, M. — „Lembitu“ sündimine. Tallinn, 1921.
 Lipp, M. — Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II. Tartu, 1898.

- Petuhof, E. — E. B. Пѣтуховъ, Императорскій Юрьевскій, бывшій Дерптскій Университетъ за сто лѣтъ его существованія I. Юрьевъ, 1902.
- Reiman, V. — Friedrich Reinhold Kreutzwald. Kivid ja killud I. Tartu, 1907, lk. 38—47.
- Ridala, V. — Eesti kirjanduse ajalugu koolidele I. Tartus, 1924, lk. 261—288.
- Saar, G. — Johann Heinrich Wilh. Witschel'i „Hommiku ja õhtuohvrite“ eestindused, (laudaturtöö). Käsikiri Tartu ülik. rmtk.
- Sardo, H. — Arvustused Kreutzwaldi „Lembitu“ üle (seminaritöö). Käsikiri autori käes.
- Scheitlin, W. — Joseph Viktor Widmanns Weltanschauung. Zürich, 1925.
- Semel, H. — Die Universität Dorpat. Dorpat, 1918.
- Sonntag, K. G. — Geschichte und Gesichtspunkt der allgemeinen liturgischen Verordnung für die Lutheraner im Russischen Reiche. Riga, 1805.
- Livländische Landtags-Predigten. Riga, 1821.
- Stieda, W. — Alt-Dorpat. Briefe aus den ersten Jahrzehnten der Hochschule. Leipzig, 1926.
- Strauss, D. — Voltaire. Leipzig, 1870.
- Suits, G. — Kreutzwaldi eluloo algallikail. Looming 1931, lk. 1071.
- Kreutzwaldi kujunemisest ja Viru lauliku eelharjutustest. „Postimees“ 1930, nr. 198—200.
- Uusleide Kreutzwaldi uurimises. Looming 1931, lk. 966—970.
- Säärits, A. — „Lembitu“ algupära kriitika. E. Kirj. XXI (1927), lk. 587—605; XXII (1928), lk. 71—98, 177—206.
- Tarto- ja Wõro-ma rahva kalender 1842.
- Tohver, L. — Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist. Tartu, 1932.
- Tuglas, Fr. — „Lembitu“. Kriitika I. Tartu, 1919, lk. 125—153.
- Widmann, E. — Josef Viktor Widmann. Erste Lebenshälfte. Frauenfeld u. Lpzg., 1922.
- Widmann, J. V. — Buddha. Bern, 1912².
- Maikäfer-Komödie. Frauenfeld, 1896.
- Arnold von Brescia. Frauenfeld, 1867.
- Der Heilige und die Tiere. Frauenfeld, 1907.
- Widmann, M. — Josef Viktor Widmann. Zweite Lebenshälfte. Frauenfeld, 1925.
- Zimmermann, J. G. — Über die Einsamkeit I—IV. Leipzig, 1784/85.
- Zscharnack — Deismus. (Die Religion in Geschichte und Gegenwart Bd. I.)

Lühendeid.

- B. — Widmann, Buddha.
 E. Kirj. — Eesti Kirjandus (ajakiri).
 EKIA — Eesti Kultuurilooline Arhiiv.
 Jeenoveva — Vaga Jeenoveva ajalik eluaeg.
 Kas. Kal. — Fr. R. Kreutzwald, Kasuline kalender.
 Kurrik, „Lembitu“ — Kurrik, J., „Lembitu“. Kolm suurt lugu.
 Kr. — Kreutzwald.
 Kr.-Adams. — Kreutzwaldi kirjad J. Adamsonile.
 Kr.-Faehl. — „ „ Fr. R. Faehlmannile.
 Kr.-Hurt. — „ „ J. Hurdale.
 Kr.-Jak. — „ „ C. R. Jakobsonile.
 Kr.-Koid. I—II — Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I—II.
 Kr.-Köhl. — Kreutzwaldi kirjad J. Köhlerile.
 Kr.-Reinth. — „ „ C. Reinthalile.
 Kr.-Sachs. — „ „ E. Sachssendahlile.
 Kr.-Sch.-B. — „ „ G. Schultz-Bertramile.
 L. — Fr. R. Kreutzwald, „Lembitu“.
 Linnasaar, „Lembitu“ — M. Linnasaar, „Lembitu“ sündimine.
 Ma-ilm ... I—V — Fr. R. Kreutzwald, Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on I—V.
 Paar sammokest ... — Fr. R. Kreutzwald, Paar sammokest rändamise-teed.
 Pisukesed õiendused — Fr. R. Kreutzwald, Pisukesed õiendused, ehk: Vastus vastusele „Eesti Postimehe“ redaktsiale.
 Saar, Witscheli eestindused — Saar, G., Johann Heinrich Wilh. Witscheli hommiku- ja õhtuohvrite eestindused.
 A. Anni, Saksak. lüür. — A. Anni, Kreutzwaldi noorpõlv ja saksakeelne lüürika.
 Scheitlin, Weltanschauung — Scheitlin, W., Joseph Viktor Widmanns Weltanschauung.
 Säärts, „Lembitu“ — Säärts, A., „Lembitu“ algupära kriitika.
 Tohver, Kr. välisk. erud. — Tohver, L., Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist.
 Tuglas, „Lembitu“ — Tuglas, F., „Lembitu“, Kriitika I.
 Verh. GEG. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.
 Widmann, E., Erste Lebenshälfte — Widmann, E., Josef Viktor Widmann, Erste Lebenshälfte.
 Widmann, M., Zweite Lebenshälfte — Widmann, M., Josef Viktor Widmann, Zweite Lebenshälfte.
 ÕES — Õpetatud Eesti Selts.

1. Eelmärkeid.

Nii Kreutzwaldi isiksusel kui toodangul on meie rahva vaimuelus mitmeti tähtis ja erandlik seisukoht. Ta on populaarsemaid kujusid meie mineviku kirjanikest, kes kõige sügavamalt on sööbind rahva teadvusse.

Ärkusaja tähtsama teose „Kalevipoja“ kõrval on Kr. annud meie kirjandusele ka ulatuslikuma ja seni ainukese filosoofilis-usundliku maailmavaatepoeemi „Lembitu“, mis ilmus alles pärast autori surma 1885 ja oli tema poolt nähtavasti määratud haritumaile tulevastele sugupõlvedele.

Lugedes arvustisi ja kirjutisi Kreutzwaldist näeme, et alles hilisemad ja edasijõudnumad generatsioonid on avastand otse üksteise võidu uusi väärtusi Võru eraku mitmepalgelisest toodangust ja isiksusest.

Huvitav ongi seepärast jälgida, kuidas kujutus ja käsitus meie esiklauliku isiksusest on muutund eri generatsioonide teadvuses aastakümnete vahetusel. Nii kirjutab ka Tuglas:

„Iseäranis tuleb siin ilmsi ka erivus selles, mida üks või teine sugupõlv rahvusliku suurmehe elus väärtuslikuks peab. Kreutzwald pole meile mitte ainult õpetlik rahvakirjanik ja ka mitte ainult „Kalevipoja“ kokkuseadja, vaid temas peitub kahtlemata veel kolmas inimtüüp. See on nimelt see teravast eritlusvaimust juhitud intelligent ja süvendunud luuletaja, kes on kirjutanud „Lembitu“, kuid kelle tõeline olemus ongi jäänud vahest isikusse suletuna, sest tema ajajärgul ei leidunud inimesi, kellele avalduda, ega keelt, milles avalduda“¹⁾.

„Lembitu“ põhjal ongi peetud Kreutzwaldit eriti suurte loomupäraste tõetunnetuslikkude kalduvustega kui ka laialdase, kogu oma aega ümberhaarava filosoofilise ja kirjandusliku eruditsiooniga filosoof-kirjanikuks²⁾.

M. Linnasaar näeb Kreutzwaldis eesti tõulise tarkuse kehastist, keda saatus on meile armulikult säilitand üle seitsmesaja-aastase orjaöö³⁾.

1) Fr. Tuglas, „Lembitu“, lk. 126.

2) Sealsamas.

3) M. Linnasaar, „Lembitu“, lk. 11.

Kr. on meie mineviku ja tänapäeva kirjanikest ka ainuke, kelle usukäsitusele nii laialdaselt tähelepanu on pöördud. Üldiselt on tuntud Kr-i dogmasallimatus ja papivaenulisuus, millega ta ongi endale pälvind Võru Voltaire'i nime. Kirjanduse ajalugudes on juba Witscheli tõlgete puhul rõhutatud Kr-i usuelamuste sügavust ja interkonfessionaalsust. M. Kampmanni vaadete järgi läheneb Kr. mõnes teoses, nimelt „Risti-sõitjad“, oma usuvaadetelt J. V. Jannseni usukäsitusele, kuid sealsamas väidab ta Kr-i usukäsituse romantiliseks ⁴⁾).

V. Reiman, kes esimesena tunnustab Kr-i usuvaated ratsionalistlikeks, kirjutab:

„Tema terve elu kannab kui pitseri:

Kell kindel usk, et vägev Jumal taevas,
Sell väsimust ei tule elulaevas“ ⁵⁾).

Teiselt poolt on aga ta panteistlikke jooni sisaldava „Lembitu“ põhjal peetud Kr-i vanaea usukäsitust panteistlikuks ⁶⁾).

Ja Kr-i eluajalgi on peetud teda jumalasalgajaks, nagu loeme ta kirjast:

„Mind sõimatakse Jumala salgajaks, rahva eksitajaks, kristlase usu vaenlaseks, nooreks eestlaseks ja kes teab mis muuks, siiski — (nõnda võib enese armastus inimest pimestada.) — tohiksin ehk ühe õnnetuma kuningema sõnaga enesest ütelda: „ma olen parem kui minust räägitakse“ ⁷⁾).

G. Saar oma magistritöös on võrrelnud Kr-it kahtleva Candide'i ja „Inferno“ autori A. Strindbergiga ⁸⁾).

Käsiteldust näeme, milliseid erinevaid ja vastandlikke vaateid on esitatud Kr-i usukäsitusest.

Eelpooltoodud enam-vähem juhuslikkude ja riivavate märgete kõrval esineb meie kirjanduses ka üks pikem ja põhjalikkust taotlev Kr-i usundi eritlus: J. Aunver, Dr. Fr. R. Kreutzwaldi religioosne ilmavaade. Oma töös heidab J. Aunver ette eelmistele Kr-i maailmavaate eritlejaile, eeskätt Tuglasle ja Linnasaarele, nende pinnapealset ainesse suhtumist, leides, et nii Tuglas kui Linnasaar, kes on näind Kr-is panteisti, on langetand oma otsused küllaltki kerge käega ainult „Lembitu“ põhjal muid teoseid arvestamata.

J. Aunver esitab küll oma töö algul meie kirjanduses esinevad vaated ja arvamused Kr-i usukäsituse kohta, ometi ei arvusta ta neid vaateid põhjalikumalt ega tõesta lähemalt nende ekslikkust või paikapidavust. Aunver peab isegi Tuglase „Lembitu“ käsitlust kõige õigemaks, kuigi ta ei tunnusta Kr-i vanaea usukäsitust panteistlikuks, millisele vaatele ongi Tuglas jõudnud oma

⁴⁾ M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned II, lk. 45.

⁵⁾ V. Reiman, Fr. R. Kreutzwald. Kivid ja killud I, lk. 150.

⁶⁾ Fr. Tuglas, „Lembitu“, lk. 126; —M. Linnasaar, „Lembitu“.

⁷⁾ Kr. Viru Eesti Seltsile „Kalevipoeg“, 29. I 1878.

⁸⁾ G. Saar, Witscheli eestindused, lk. 87.

„Lembitu“ eritelus. Samuti ei võta Aunver mingit seisukohta Kr-i usukäsituse ratsionalistlikkude joonte kohta, mida esimesena on märkind V. Reiman. Kr-i dogmasallimatuse ja papivaenulisuse arvab J. Aunver põhjustand olevat ta pinnapealsus ja ükskõiksus dogmaküsimuste vastu ⁹⁾). Kui toodule lisada veel kõige hilisemaid G. Suitsu ja A. Anni kirjutistes esinevaid Kr-i usukäsituse deistlikke iseloomustisi, siis oleksidki tühjendavalt esitatud meie kirjanduses leiduvad Kr-i usundi iseloomustised ¹⁰⁾).

Nagu üldiselt teada, on viimaste aastate uurimused olnud mitmeski suhtes otse pöördelise tähendusega nii Kr-i teoste hinnangus kui ka tema maailmavaate eritluses. Kr-i teosed on osutund väikeste eranditega kas enam-vähem täpsaiks tõlkeiks või vabadeks ümberkujundisteks ¹¹⁾). Peamiselt tõlkeks on osutund ka ta filosoofiline maailmavaate-poeem „Lembitu“ — meie kirjanduse tähtteos ¹²⁾).

Paratamatult kerkib küsimus, millisele seisukohale peab asetuma muutund olukorra juures Kr-i usundliku maailmavaate eritleja. Kas üldse ja kui-võrt meil on põhjust otsiskleda neist tõlkeist ja poolalgupärasteist ümberkujunditest, eeskätt „Lembitust“, Kr-i usukäsituse jooni ja kajastust?

Võrreldes kogu Kr-i toodangut, ta poolalgupäraseid ja täpsamaidki tõlkeid nende algupäranditega, näeme, et Kr. on nad, vähemalt osa neist, põhjalikult ümber töötand, mugandades nad meie oludele ja lisades neile enda usulis-maailmavaatelise pitseri. Õeldu maksab ta mõningate rahvalgustuslikkude teoste, „Viina katku“ ja pildiajakirja „Ma-ilma...“ kohta, eriti viimane sisaldab huvitavaid maailmavaatelisi sugemeid ¹³⁾).

Aga ka enam-vähem täpsamaid tõlkeid pole saand Kr. jätta oma maailmavaatele lähendamata. Võrreldes ta endagi poolt väheväärtustatud rahvaraamatu „Jeenoveva“ (vrd. „Jeenoveva“ IV tr. eessõna) tõlget näeme, et see keskaja pühaku-legend on muutund Kr-i tõlkes ratsionalistlikuks vagajutuks. Kõik üleloomulikud nähtused, nagu inglite ilmumised, ei sünni ilmsi, vaid unes, aga ka kurat oma põrgu ja kiusamistega on pidand kaduma ratsionalist Kr-i „Jeenoveva“ tõlkest ¹⁴⁾).

⁹⁾ Vrd. J. Aunver, Dr. Fr. R. Kreutzwaldi religioosne ilmavaade.

¹⁰⁾ G. Suits, Kr. kujunemisest... Postimees 1930, nr. 198—200; — A. Anni, Saksak. lüür.

¹¹⁾ Tohver, Kr. välisk. erud.

¹²⁾ A. Säärts, „Lembitu“.

¹³⁾ Oma pildiajakirja „Ma-ilma...“ ongi Kr. toimetand „Pfennig-Magazinartig“ (vt. Kr. Sch.-B., 17. VII 66 ja 3. III 70). Nimetatud teos sisaldab osalt tõlkeid ja vabu ümberkujundeid „Pfennig-M.“-st, osalt täpsamaid tõlkeid Hebeli „Schatzkästlein“ist ja mõningaid Kr. algupärasteid kirjutisi (vrd. Tohver, Kr. välisk. erud.).

¹⁴⁾ Kr-i enda sõnade järgi (vt. „Jeenoveva“ IV tr. eessõna) on ta „Jeenoveva“ tõlkind juba koolipõlves 1820. a. ja ilmutand 1842. a. D. Jürgensoni soovitusel. Võrreldes

Käesoleva töö seisukohalt on eriti tähtis „Lembitu“ algupära eritelu. Kuipalju me oleme veel nüüd õigustatud pidama „Lembitut“, selle tõlkelaenu-likkust teades, Kr-i vanaea maailmavaate mälestusmärgiks? Ja kas tõepoolest Widmanni mõjustusel ei ole sündind Kr-i maailmavaates järsk pööre, väärtuste ümberhinnang?

Tänapäeval, kus me võime „Lembitut“ rida realt originaaliga võrrelda ja eraldada selles teoses mõlema autori loomingu osi, ilmneb eriti selgelt, kui ühtlusetu põhimõtteliselt on „Lembitu“ maailmavaateline areng, mis oleneb selle kahe autori, Widmanni ja Kr-i, maailmavaadete erinevusest ja kontrastsusest. Teoste võrdlusest ilmneb, et „Lembitu“ tõlkeosas esineb ka selle tõelise autori Widmanni maailmavaade, kuna „Lembitu“ algupärasel osas tajume jälle Kr-i vaimsust ja usumeelsust samasugusena nagu ta muuski kirjanduslikus toodangus. Järjekult juba „Lembitu“ võrdlusest, muist põhjustest rääkimata, ei saa me oletada Widmanni mõjustusel johtuvast maailmavaatelisest pöördest ja väärtuste ümberhinnangust Kr-i vanaeas. Vastaval korral, kui Widmann oleks kuidagi mõjustand Kr-i elukäsitust, oleks sellest loomulikult pidand jääma jälgi ka ta vanaea teistesse teostesse ja kirjavahetustesse. Ometi ei leia me ta vanaea teostes kui ka tolleaegses kirjavahetuses vähe-
maidki Widmanni mõjustuse jälgi.

Nagu käsiteldust ilmneb, pole viimaste aastate Kr-i teoste allika-kriitilised uurimused mitte ainult riisund ta toodangult algupärasuse sära, vaid nad on meid ka mitmeti lähendand nende autori tõelisele olemusele. Võrreldes Kr-i poolalgupäraseid teoseid ja tõlkeid nende originaalidega, võime küll tarbekorral kindlaks määrata nende agupärase loomingu astme, aga ka neis esinevais algteksti muudatistes ja algupärastes lisandis vahetult jälgida Kr-i maailmavaadet. Käesoleva töö kirjutamisel ongi saadud teoste võrdlusest väärtuslikke ja senitundmatuid andmeid Kr-i maailmavaate valgustamiseks.

Kuid veel mitmeski muus suhtes oleme pääsnud lähemale sellele ajakaugele esilaulikule. Hiljuti saadud eluloolised lisaandmed valgustavad, kuigi veel puudulikult, nii ta vanemaid kui ka ta enda noorusiga¹⁵⁾. Vahetut ja lähemat sisevaatlust Kr-i vanemaisse eluaastaisse võimaldab alles hiljuti

aga Kr-i „Jeenovevat“ 1838. a. ilmund G. Marbachi „Jenoveva“ looga osutub, et esimene on viimase vaba tõlge. Viimast väidet tõendab ka hiljuti avastatud Kr-i kiri D. Jürgen-sonile 30. V 1841: „Mein Vorbild — das Marbachsche Volksbuch — war von aller Poesie entkleidet und ich selbst zu wenig Dichter um diesen Mangel aus eigenen Mitteln ersetzten zu können. Noch immer bin ich nicht zur Abschrift meines Brouillons gekommen, sobald dieselbe vollendet ist, will ich dir mein Kind zu senden u. es ganz deinem Gutachten überlassen ob es gedruckt werden soll oder nicht“.

¹⁵⁾ M. Kampmann, Lisandusi Fr. R. Kreutzwaldi eluloole. Olion 1932; — G. Suits, Kreutzwaldi eluloo algallikail. Looming 1931.

päevavalgele tulnud tema laialdane kirjavahetus. Ka uusi senitundmatuid Kr-i teoseid on leitud ja avastatud ¹⁶⁾. Oleme jõudnud nii Kr-i isiksuse kui ka ta kirjandusliku toodangu tunnetamises edasi, nii mõnigi endine arvamus ja vaade Kr-i kohta ei pea enam paika ja vajab ümberhindamist.

„Lembitu“ põhjal, mis peamiselt on osutund tõlkeks, on meie kirjanduses olnud tendents kujutada Kr-it eriti moodsa, meie ajale lähedase inimesena. Aino Kalda arvates „Kreutzwald on modernim hing kui Koidula, tema on vähem oma ajas kinni, teda võib kergemini nagu sellest lahutada ja üleüldis-inimlisemale tagaseinale asetada“ ¹⁷⁾.

A. Jürgenstein näeb Kr-is üksilduse armastajat, vaimlist aristokraati ja „peenikest esteeti“ ¹⁸⁾.

G. Saar imestab, „kuidas Kreutzwald, individualistlik-vabameelse vaate, isikulise suurtsugususe ja valgustusaja läbi teritatud romantik, kelle sünnipärane, soometõule omane vimm ja isekus oli teritand sarkasmi ja trotsi dogmade ja eelarvuste vastu, nii kaua on suutnud kiinduda ühte pastorisse — Witschelisse, — kes oma optimismiga sarnaneb Pangloss'ile, kuna Kreutzwald jagab Candide'i kahtlust“ ¹⁹⁾.

Sääraste eelteadmistega Kr-i teoseid lugema asudes, üllatab meid seal esinev vahetu usundlikkus. Kas ei meenuta enamik Kr-i teoseid neis ülioht-ralt esinevate piiblisalmikute ja tsitaatide tõttu pigemini palvusraamatuid kui ilmlikku kirjandust? Võrreldes Kr-i rahvavalgustuslikke tooteid eelmise gene-ratsiooni saksasoost ratsionalistlikkude pastorite samalaadiliste üritustega osutub, et usku Kr-i teostes veel enamgi on rõhutatud. Kuid selle usulise külje puht-mahulise tõusu juures ei saa märkimata jätta neis esinevat süga-vamat elamuslikku joont kui eelpool mainitud pastorite kainetes ja arupärastes moraaliõpetes. Kr-i õpetlikes teostes esinevad usundlik-kõlblad manitsused ja pahutused on küllaltki iseloomustavad nende autori enda maailmavaate kohta.

Meie kirjanduse ajalugudes ja ka muis lühemais kirjutistes on üldiselt enam tähelepanu pöördud Kr-i maailmavaate romantilisele poolele. Ometi pole raske jälgida ratsionalistlik-õpetlikke jooni läbi kogu ta toodangu, isegi ta romantilisimais teostes nagu „Eestirahva Ennemuistessed jutud“ ja „Kalevi poeg“.

Meie murelaulik on põhimõtteliselt pooldand optimistliku sajandi tun-netustõdesid, selle vääramatut usku inimese aru kõikvõimsusse. Soetab ju

¹⁶⁾ Tohver, Kr. välisk. erud.

¹⁷⁾ A. Kallas, Koidula ja Kreutzwald, „Noor-Eesti“ ajakiri 1910—1911, lk. 525.

¹⁸⁾ A. Jürgenstein, Kreutzwaldi vabameelsus. Arvustuslised kirjatööd, lk. 168.

¹⁹⁾ G. Saar, Witscheli eestindused, lk. 54.

Kr. tõelise valgustaja innustusega rahvale õpetlikku kirjandust, nähes viimase vaimusilmade selgitamises ainukest vahendit maise viletsuse ja vaesuse kõrvaldamiseks. Veel vanaeas kirjutab ta J. Adamsonile otse noorusliku entusiasmiga:

„Edasi! Edasi! olgu tulev kiri iga Eesti lipu peal, kelle kandjatel asjade vahe selgeks saanud. Siis võime 1919-mal aastal saea aastast vabapõlve mälestuse pidudest veel suuremat loota, kui mineva aastasest Tartus ...“²⁰⁾

Isegi tunnetusteoreetiliselt on olnud Kr. kuulsa valgustusfilosoofi J. Locke'i (1632—1704) järelekäijaid. Meil ei ole muidugi põhjust arvata, et Kr. üldse oleks tähelepanu pöörand sellele filosoofilisele distsipliinile või kunagi oleks juurelnud tunnetusteoreetilistest probleemidest, kuid vähemalt ühes oma teoses, arvatavasti küll tõlkejutustises, võrdleb Kr. inimese hinge sündimisel „tahvilauaga“²¹⁾. On ilmne, et see „tahvli-laud“ on tagasiviidav Locke'i tunnetusteoreetilisele „tabula rasa“ mõistele.

Kr. on meie kirjanduses Kr. J. Petersoni kõrval teiseks, kuid produktiivsemaks valgustus-vaimsuse viljeldajaks, eriti säärasel kainel ja populaar-filosoofilisel kujul, millise iseloomu omandasid valgustuse ideed Saksamaal. Kr. ongi meie valgustusaja terminoloogia loojaid. Temaga esmakordselt ilmusid meie kirjandusse tüüpilised valgustusaja terminid: „vaimu valgus“, „vaimu priius“, „silma selitus“ jne.

Ratsionalistliku sajandi teoreetiliselt omandatud tõetunnetis ja ta loomupärane usundlikkus on otse vastolus ja nagu mingiks toeks ning selgrooks, mitte siis „kokkukõlas“, nagu kirjutab A. Kallas, Kr-i loomupärase kahtlusega ja ta maailmavaate romantilise poolega — kaduvusleinlevusega²²⁾.

Ratsionalisti maine on olnud Kr-il ta eluajalgi, nagu loeme alljärgnevast:

„Der Herr General-Sup. hatte überdies gegen meinen Freund, durch dessen Vermittlung das Manuscript eingesandt wurde, mündlich geäußert: Dr. Kr. sey als Rationalist bekannt“²³⁾.

²⁰⁾ Kr. Adams. 19. VI 1870.

²¹⁾ Loodud-sund. Sippelgas II, lk. 13.

²²⁾ A. Kallas, Koidula ja Kreutzwald. Noor-Eesti ajakiri 1910—1911, lk. 515.

²³⁾ Kr. Koid. I, 20. XI 1869, lk. 409.

2. Jooni deistliku ja ratsionalistliku usufilosoofia tekkimisest ja arengust Lääne-Euroopas.

Enne Kr-i usundliku maailmavaate lähemat analüüsi on vajalik määratella usulise ratsionalismi mõistet ja pilku heita selle arenguloole, et veenduda, kuipalju me tõeliselt oleme õigustatud pidama Kr-i usukäsitust ratsionalistlikuks.

Ratsionalism on usundlik intellektualism, mis ei tunnusta usutõdesid üleloomuliku, jumaliku ilmutusena, vaid inimese loomuliku aru tõdedena, milledeni jõuab igaüks loogilise mõtlemisega. Ilmutususkude tõdesid tunnustab ratsionalism ainult seevõrt, kuipalju nad paika peavad inimese loomuliku aru ees.

Üldiselt on teoloogilise ratsionalismi mõiste küllaltki laialivalgus, ega ole praegugi veel kindlaid kriteeriume, kui laialt või kitsalt käsitada seda mõistet. H. Hoffmann oma artiklis annab usulisele ratsionalismile järgmise definitsiooni:

„Vielfach wird unter R. jede religiöse Auffassung verstanden, die irgendwie unter dem Einflusse des Vernunftprinzips der Aufklärung steht, auch wenn sie sich von der Anerkennung der orthodoxen Kirchenlehre noch nicht gelöst hat. Oder man versteht 2) darunter die Theologie, die an die Stelle der überlieferten eine aufgeklärte Religionsauffassung setzte, auch wenn sie dieselbe durch eine irgendwie übernatürliche Offenbarung in die Welt gekommen sein liess. Oder man sieht 3) R. nur da, wo die Annahme einer übernatürlichen Offenbarung grundsätzlich abgelehnt und die Religion allein auf die Vernunft gegründet wurde“²⁴⁾.

Juba 17. ja 18. sajandil tarvitati ja tarvitatakse veel praegugi ratsionalismi laiemas mõttes, nimelt seal, kus usuküsimustes antakse arule suuremad õigused kui traditsionaalseis kirikuõpetes. Aga 18. sajandi lõpupoole, eeskätt Kanti filosoofia mõjustusel pretsiseerusid supernaturalismi ja ratsionalismi mõisted. Nüüd hakati ratsionalismi mõistet tarvitama kitsamas tähenduses, s. o. niisugust usukäsitust, kus eitati kategooriliselt üleloomulikku ilmutust, kuna ratsionalismi laiemat mõistet nimetati ratsionaalseks supernaturalismiks.

²⁴⁾ H. Hoffmann, Rationalismus.

Ratsionalism kitsamas tähenduses oli valgustusaja usukäsituse radikaalsem aste, aruprintsiip oli kõrgemaks kriteeriumiks usuküsimuste lahendamisel. Kõik üleloomulik, sakramendid ja muud statutaarsed usupruugid hüljati aruvastaste nähtustena. Üleloomulik, irratsionaalne usukäsitlus muutus valgustusajal loomulikuks, ratsionaalseks.

Ajaliselt märgitakse küll valgustusajaks 18. aastasada, kuigi selle perioodi maailmavaate põhiprintsiibid esinesid juba 17. sajandi teisel poolel. Nimetatud ajastu juhtsõnaks on olnud loomulik inimese aru, usk selle autonoomsusse ja piiramatusse võimesse kõiki elunähtusi käsitada ja vastavalt enda printsiipidele korraldada. See on olnud inimvaimu iseseisvustumine, enda autonoomsuse ja sisemise väärtuse tunnetamine, mis ennekõike avaldus kriitilise vaimu ärkamises ja vabanemistarbes sajandeid kestnud pärimustest ja autoriteetidest. Keskajast põlvnev ühiskondlik kord osutus elukõlbmatuks, tõusis erinevate tegurite mõjustusel uus ühiskond ja inimene: ideaaliks sai intellektuaalne kultuur, mille pidevas arengus oldi veendund.

Valgustusele oli võõras ajalooline mõtlemine, kõik, mis ületas kuidagi loomuliku aru printsiibid, osutus talle käsitamatuks ja vastuvõtmatuks. Sellest siis oli tingitud ka üleolev suhtumine kiriklik-metafüüsilise elukäsitusega keskajale, mida valgustajad pidasid fanaatiliseima ebausuga ja sügavaima vaimupimeduse õitseajaks.

Ongi raske kujutella kaht suuremat maailmavaatelist äärmust, kui seda on kesk- ja valgustusaja elukäsitused ja -tunded. Kui esimese ajastu elu-ideaaliks oli kristlik askeetiline, maise elu eitamine, kogu tähelepanu pöördumine sealpoolsusele ja loomupärase inimese alavääristamine, siis teine tunnustas maist elu, tunnetas selle väärtust ja mitmekesisust, tajus ja uskus enda loomupäraseisse võimeisse.

On arusaadav, et see suur vaimline liikumine, see maailmavaateline ja elutundeline muutus ei sündind mitte iseenesest ega üle öö: selleks oli olnud mitmesuguseid kaastegureid elu eri aladelt, selleks oli vajatud sajandeid kestvat inimese vaimutöö pinget.

Valgustusele olid teed tasandand nii renessanss kui reformatsioon. Renessanss oligi oma titaanliku elukire ja maiste väärtuste jaatuses esimene julge rünnak keskaja kirikukantsidele. Kuid renessanss oli peamiselt esteetilis-kunstiline liikumine, mis kuulus rahva ülakihile, aristokraatialle. Ka ei toond renessanss enesega põhjalikumalt olemasoleva arvustust, rahuldudes antiikaja eeskujudega ja vaibudes peatselt ilma laiemasse rahvakihtidesse tungimata.

Reformatsioon, mis tungis laiemasse rahvakihtidesse, lõi küll uue kristliku ideaali, mis ei nõudnud elust taandumist, säilitas siiski katoliku dogmad,

muutes ainult nende tähenduse. Püsisid dogmad nii pärispatust kui selle lunastusest. Samuti püsis reformaatoritel keskaegne käsitus maailmast, see oli kolmekordne ehitis, mis koosnes taevast, maast ja põrgust, mida hoidsid tuuled koos neljast nurgast ja mille üle hõljus jumal kolmainusena.

Protestantlik skolastika ei osutand ka rohkem sallivust teisitimõttelejaile, keda ta nuhtles samuti tuleriidal nagu katoliiklikki.

Uue maailmavaate tekkimiseks oli otsustava tähendusega uus matemaatiline loodusteadus, kosmograafilise ja geograafilise silmaringi avardumine. Kopernikuse (1473—1543), Kepleri (1571—1630) ja Galilei (1564—1642) teaduslikud saavutised muutsid kujutluse universumist. Füüsiline universum oma mõõtmatuses ja ääretuses on kõikjal ühtlane, selles valitseb vääramatu matemaatiline seadusepärasus. Ruumi mõõtmatus, taevaaloatuse ääretuse taju on olnud haaravaks elamuseks, mis on ajajärkuloova tähtsusega ka vaimuteaduses, ennekõike usukäsituses. Tekkis uus metafüüsika, uus jumalakujutus: looduseseadused on jumala tarkuse ja helduse väljendiseks. Jumalat ei kujuteldud enam isikutaolisena, vaid targa ja helde printsiibina, kes ei segand end omavoliliselt looduskäigusse, vaid valitses maailma oma igavesti muutmatute looduseseadustega. Teleoloogiline printsiip maailmas on tingitud jumala targast sihimäärusest: see ongi deistlik õpe maailmast. Radikaalne deism ei tunnustand üldse jumala vahelesegamist looduseseadustesse ja pidas seda jumalale isegi alandavaks.

Uue maailmavaate eesvõitlejad Locke, Leibniz (1646—1716), Newton (1643—1727) ja Herbert of Cherbury (1581—1648) uskusid veel ristiusu peadogmadesse; nende metafüüsiline süsteem oli ratsionaalne supernaturalism, kuid hilisemal ajajärgul pääsis täielik ratsionalism maksvusele.

Looduse vallutamisest usku enda võimeisse ammendand inimene sõandas hakata looma enda aruprintsiipidele vastavat ühiskondlikku korda. Uute maade ja merede avastamisel arenes kaubandus, muutusid sotsiaalsed olud, tõusis kodanikuseisus. 17. sajandi esimesel poolel olid Madalmaad rikkamaid riike, tulunduslikule jõukusele järgnes seal teaduse ja kunsti õitseng. Madalmaad said esimesena südametunnistuse ja vaimuvabaduse riigiks. Ajajärgu tähtsamad mõtlejad Descartes (1596—1650) ja Spinoza (1632—1677) elasid siin pagulastena, siit väljusid ka esmakordselt valgustusaja ideed.

Reformatsioon ei suutnud anda ühtlast autoriteetset kirikut, tekkisid usulahud, kelle omavaheliste tülide lahendajaks hakkas nüüd inimese aru. Kõikidele usulahkudele ühist moraalist põhiolemust rõhutas esimesena madalmaalane Goornhert (1522—1590), riigimees ja kirjanik, kelle mõjustusel Madalmaad said südametunnistuse ja trükivabaduse maaks ²⁵⁾. Goornhert'ile

²⁵⁾ Vrd. W. Dilthey, *Gesammelte Schriften* II.

järgnes inglane Herbert of Cherbury, kes esimesena tuletas usutõed inimese kõlblast teadvusest, olles seega loomuliku usundi ehk deismi — valgustusaja usukäsituse põhjendaja. Herbert of Cherbury veendumuse järgi oli inimese aru suletud raamat, mis avanevat kokkupuutel loodusega: see raamat sisaldavat endas loomupärase usu instinkti, millest arenevat loomulik usutunnetis. Usu olemuse võttis Herbert of Cherbury kokku viide põhilausesse: 1. usk kõrgema olevuse, jumala, olemasolusse; 2. kohustus seda kõrgemat olevust, jumalat, austada; 3. jumalat peab austama vaga ja voorusliku eluga; 4. oma patte tuleb kahetseda ja neist vabaneda; 5. osalt siinpool osalt sealpool tasutakse inimesele ta tegude eest.

Ürgajal olevatki rahvas austand looduse-raamatu õpetusel vägevat ja kõrget jumalat. Et paganususkudes loomulik usk oma algupärase puhtuse oli kaotand, seda nähtust pidas Herbert of Cherbury preestrite teeneks. Viimased oma isiklikes huvides moonutasid ja rikkusid loomuliku usundi algupärase puhtuse; samasugune nähtus kordus ka ristiusus. Herbert of Cherbury usk oli aru- ja ilmutususu kompromiss-süsteem, ta pidas veel võimalikuks üleloomulikku ilmutust. Kuigi Herbert of Cherbury ei olnud veel lõplikult vabanend kirikuõpetest, sajandeid kestnud pärimuste survest, olid ta vaated siiski ajajärgkuloova tähtsusega. Usk polnud enam üleloomulik ilmutus: see oli meie kõlblal usuinstinktil põhjenev tunnetis; kõlblas, praktiline külg oli usus esikohal. Inimene saavat õndsaks enda isiklike teenete läbi ilma üleloomuliku kaasabita.

Herbert of Cherbury usukäsitust on edasi arendand hilisemad deistid, pooldades põhiprintsiibilt ta seisukohta; ka positiivsete uskude ja kommete ning pruukide seletuses jagas kogu kaheksateistkümnes sajand ta vaateid: neis nähti preestrite fantastilisi väljamõeldisi endi isiklikes huvides.

Herbert of Cherbury leplikku suhet ilmutusele jagas ka John Locke, kelle filosoofiaga algaski deismi õitseng. Locke uskus veel ilmutusse, mida võrdles pikksilmaga. Ilmutus ei tohtind aga aru asendada, vaid pidi olema sellele abiks, suurendades meie loomuliku aru võimet. Locke oli konservatiivne deist nagu ta eelkäijad Herbert of Cherbury, Th. Hobbes (1588—1676) ja Ch. Blount (1654—1694).

J. Toland (1670—1722) vabastas ristiusu müsteeriumidest. (Peateos „Christianity not mysterious“ 1696.) Ta identifitseeris ristiusu aru-usuga: müsteeriumid olevat tekkind evangeeliumisse paganuse ja iisraeli uskude ning kreeka ja rooma filosoofia mõjustusel. Algristiusk oli ilma salapärasuseta, sest Kristus õpetas moraali ja arupärast jumalateenistust.

Eeltoodud deistid uskusid veel kõik ristiusu positiivsust, püüdes selle

üleloomulikkust aruga kooskõlastada. Järgnevas deismi perioodis tõusis valjum kriitika ristiusu üleloomulikkuse vastu.

W. Whiston (1667—1752) leidis esimesena vasturääkivusi V. Testamendi prohvetite ennustuste ja U. Testamendi vahel ja arvas selle johtuvat piibli algteksti võltsinguist juutide poolt. Ta tahtis ise õiget algteksti püstitada. Selle Whistoni arvamusega ei nõustunud vabamõtleja A. Collins (1676—1727), kes esitas enda poolt V. Testamendi prohvetite seletuseks allegoorilise seisukoha.

Samasugust allegoorilist seisukohta tarvitas Th. Woolston (1669—1722) U. Testamendi imetegude seletamiseks. Kristuse surma ja ülestõusmise lugu tähendavat ainult müstilist ja vaimlist surma ja ta ülestõusmist kirjatähe ja prohvetite hauast. Tõeliselt ei olevat Jeesuse õpe midagi muud kui loomulik usk, mis oma rahvalikkuse ja kasulikkuse tõttu kiirelt levis.

Ristiusk, esitatud kolme vabamõtleja, deisti, karmist arvustustulest läbi käind, kaotas kogu oma üleloomulikkuse: järele jäi moraal ja õpe jumalast ning hingesurematusest. Säärase kaine moraliseeriva ratsionalismi tüüpilisemaid esindajaid oli inglise deistidest M. Tindal (1656—1733, peateos „Christianity as old as the creation“ 1730). Tindal väitis, et kõik positiivsed usud on vaid ainuõige loomuliku usu moonutised. Tal on täielik moralistlik usukäsitus: ainuõige loomulik usk on vaid kohuste täitmine jumala ning inimeste vastu. Kristuse teene seisvat selles, et ta aegade jooksul tumenend ja moonutatud loomuliku usu uuendas ja puhastas.

Inglise deistidest pälvib veel tähelepanu Shaftesbury (1671—1713) valgustusaja eudemonistliku eetika rajajana. Shaftesbury esimesena tuginedes antiikaja eetika pärimustele püstitas kõlbluse iseseisvuse printsiibi: kõlblus on meie egoistlikkude ja altruistlikkude tunnete harmooniline suhe, mis vahetult äratav inimeses lõbutunde. Voorus pole enam ohverdumine — see on õnn. Eudemonistlik eetika oli eriti levind Shaftesbury mõjustusel saksa valgustuses, kuid saksa kaine ja arupärane eudemonism oli vaid Shaftesbury esteetiliselt ja tundeliselt rõhutatud eetilise entusiasmi moonutis.

Lõpuks olgu veel tähelepanu juhitud kahele inglise deistile Th. Morganile (?—1743 ja Th. Chubb'ile (1679—1747), kes tõid uue seisukoha deismi. Chubb eraldas Kristuse õppe õppest Kristuse üle: ta käsitas ristiusku eluprintsiibina, mitte mingi õppena.

Morgan lahutas U. Testamendi V. Testamendist, sest viimane sisaldab iisraeli rahva ajaloo. Tõeline ristiusk olevat moraal ja see polevat muud kui loomuliku usundi uuestisünd.

Käsiteldust nägime, et deistid erinesid omavahel ainult väheolulisis üksikasjus, kuna ühiseks printsiibiks oli neil tunnetusteoreetiline seisukoht usundi põhjendamiseks.

Inglismaa, kes oli uute maailmavaatelite probleemide pealahendajaks, arendas ka valgustussajandi ratsionalistliku usukäsituse säärasele tasemele, millisena ta levis hiljemini kõigis haritud mais. Deism ja ratsionalism on põhimõtteliselt identsed mõisted, ainult Saksamaal, eriti Kanti filosoofia mõjustusel, hakati valgustusaja usukäsitust nimetama ratsionalismiks. Oma iseloomult oli deism siiski agressiivsem ja vähem kaine kui ratsionalism.

Prantsusmaa, kes sai järjekorras teiseks valgustatud maaks, ei toond algupäraseid ideid uue maailmavaate probleemide lahendusse, vaid teisendas ja kujundas inglise valgustusfilosoofia enda vaimulaadile vastavalt. Inglise empirism muutus Prantsusmaal sensualismiks, deism frivoolseks ateismiks. Ometi on andnud prantsuse valgustus kaks maailmakuulsat filosoof-kirjanikku, deisti — M. A. Voltaire'i (1694—1778) ja J. J. Rousseau' (1777—1878). Mõlemate mõjustusel sündisid suured vaimlised liikumised, mis haarasid kogu haritud maailma.

Kuigi Voltaire'i nimi seotakse tihti ateismi ja jumalasalgamisega, on ta ometi kogu oma eluaeg vankumata uskund jumala olemasolusse ja olnud veendund ateismi vastane. Usk oli Voltaire'ile arupärane, loogiline tunnetis: maailmal peab olema looja nagu igal asjal tegija. Seega veendus Voltaire jumala olemasolus kausaalse printsiibi läbi. Kõikidest metafüüsilistest jumalatõestustest pidas Voltaire kõige haaravamaks imesteldava korraga universumit ennast, mida kujutles suurepärase ja keeruka masinana. Maailm on loodud intelligentsiga, järjekult on maailmalooja kõrgeim intelligents, kes peaks olema ka kõrgem õiglus, kuigi meie ei tea, kuidas ta inimeste üle kohut mõistab ja nende saatusi juhib. Voltaire'i usukäsituse kujunemisel oli tähtis kasulikkuse printsiip: ta tunnustas seda usku, mille valelikkus polnud tõestatav ja mis oli kasulik ühiskonnale. Mis aga Voltaire'i tegi Voltaire'iks — see oli ta suhe ilmutususkudele. Ajalugu ei tunne teist säärast kirikute ja nende esindajate põlgajat. Piiblit pidas ta kõige kurja allikaks, milles tõeliselt esinevat vaid väikese harimatu rahva eluviisid ja orientaalne maitse. Jeesust nimetas Voltaire kirjaoskamatuks küla Sokrateseks, kellel pidi olema siiski andeid ja iseloomu, et äratada ja sisendada enda vastu usaldust.

Voltaire soovitas igavesti lõpetada kirikuga (*écrasez l'infame!*), hävitada kirik oma fanatismi ja dogmadega, sest usk seisvat moraalil, mitte teoloogide mõttetuis õpetes.

Prantsuse valgustuse teine suurkuju J. J. Rousseau jagas küll osalt valgustusaja vaateid, kuid mõnes põhilises küsimuses oli ta valgustusele vastan-

diks, ulatudes selle ajastu kitsast maailmavaate raamist kaugemale. Nii eitas Rousseau sel hariduse joovastuse ajastul kultuuri ja kutsus inimesi tagasi loodusse. Rousseau' poliitilistest vaadetest said äratust revolutsiooni san-
garid, oma tunde-, looduse- ja vabadusekultusega oli ta romantismi eelkäija. Usuveenetelt oli Rousseau deist nagu Voltaire'gi. Kuid vastandina viimasele rõhutas Rousseau usus tunde tähtsust: usuelamustes jättis ta kõrvale oma mõistuse ja laskis ainult tundeil rääkida. Nagu Voltaire nii ka Rousseau olid veendund materialismi ja ateismi vastased. Viimase arvates ei olevat midagi absurdsemat kui uskumine, et kogu universum oleks vaid mateeria liikumise tulemus, et surnud mateeria tekitaks tunnetajaid ja mõtlejaid olevusi.

Nii Voltaire kui Rousseau pooldasid põhimõtteliselt ebaajaloolist deismi, jättes vastavalt enda temperamendile ja vaimulaadile sellele isikupärase pitseri.

Saksamaa, kes oli üle poole sajandi teistest haritud maadest taga, ei võtnud osa 17. sajandi teaduslikest saavutisist. Uue suuna saksa vaimuelule andis G. W. Leibniz, kelle vaimuilmet kannab kogu saksa valgustus. Tõsi küll, 18. sajandi filosoofid ei tungind Leibnizi filosoofia metafüüsilistesse sügavustesse, kuid seda enam on neid mõjustand ta praktilise maailmavaate põhi-
printsibid, teleoloogia ja optimism.

Leibnizi filosoofias on moodne loodusteadus ja ristiusk arenend harmooniliseks maailmavaateks: loodusteadus ei ole enam vastolus usuga, see on nüüd usu teenistuses. Loodus on jumala tarkuse ja helduse väljend, iga uus loodusteaduslik võit on ühtlasi samm edasi jumala helduse ja tarkuse tunnetamises. Leibniz oli konservatiivne deist nagu Locke'ki, ta uskus veel ilmutust, kuigi andis loomulikele usutõdedele tähtsama, esmajärgulise koha. Säärane leplik suhe ilmutusele oli iseloomulik kogu saksa varasemale valgustusele. Jumalatõestistest esmajärgulise tähtsuse omistas Leibniz teleoloogilis-kosmoloogilisele: kogu universum oma otstarbekohasuses ja ilus on parimaid tõendeid jumala, selle looja, tarkusest ja heldusest.

Dilthey väitel olevatki valgustusaja hingeelu struktuur, see esteetiliselt rõhutatud optimistlik usukäsitlus saand oma täiuslikuma väljendi Leibnizi filosoofias. Ta „Theodicee“ (1710), — optimistliku usundi põhjendis, — on tähtsamaid teoseid õhtumaa usundiajaloo reformatsioonist alates kuni valgustussajandi lõpuni. Maailm on parim, sest ta on kõikidest mõeldavaist maailmadest täiuslikumaid: jumalaarmastus väljendub rõõmutundes, jumala tarkuse ja vägevuse imetelus. Usumeelsuses tekkis täieline pööre: rõõm, mitte kurbus, oli nüüd usu tunnuseks. Säärast usumeelsust on Dilthey nime-
tand universaalseks sümpaatiatundeks, universaalseks affektiks ²⁶⁾.

²⁶⁾ W. Dilthey, *Gesammelte Schriften* III, lk. 64—66.

Leibnizi filosoofia ei tungind laiemaisse rahvakihtesse mitte otseselt, vaid alles vahendaja Chr. Wolff'i (1679—1754) kaudu. Wolff, kes aga ei käsitanud Leibnizi filosoofia metafüüsikat, lames tas tema immanentsusse kalduva teleoloogia antropotsentriliseks: kõiki maisi väärtusi, looduse kooskõla käsitas Wolff kainest ja praktilisest seisukohast. Maailma loomingu lõppsihiks oli ta vaadete järgi inimene, keda vajas jumal enda kätetöö imetlejaks, ja kõik muu maailmas oli loodud inimese tarviduseks. Seega sisaldab Wolffi loodusekäsitlus piibli antropotsentrilisi jooni.

Wolffianismi põhjal tekkind populaarfilosoofia jättis kõrvale oma meistri väikluse ni harrastatud loogilised määratlused ja süllogismid, säilitades vaid selle põhited: jumala, hingesurematuse ja ettehoole (Vorsehung). Populaarfilosoofid levitasid usku ja voorust nii maapealse kui taevase õnne (Glückseligkeit) eeldusena. Wolffianism tungis populaarfilosoofia kaasabil laiemasse kihtidesse ja kujundas ümber kogu rahva usundliku meelsuse. Loodus sai usuelamuste allikaks kogu saksa valgustuses, usu sihiks oli õnn (Glückseligkeit). Saksa valgustuse keskmaks usundlikuks veendumuseks, meelitedeks oli ettehoole. Jumalikust hoolitsusest, ta targast ettenägelikkusest kirjutati, kõneldi ja luuletati tuhandeis varjundeis (Gellert, Brockes, Uz, Haller).

Saksa teoloogilise ratsionalismi tekkimist seotakse J. S. Semler'i (1725—1791) nimega. Kuigi Semler kunagi pole rõhutand usus aru, on ometi ta piibli- ja dogmakriitika kõige enam mõjustand vana süsteemi langust ja aruusu mõjulepääsu. Semler ise ei lõpetand küll veel vana supernaturalismiga; suhtumuses imetegudele esineb tal poolik seisukoht, eitades küll nende religioosset tähtsust, pooldas ta siiski nende faktilikkust.

Otsustav on olnud I. Kant'i (1724—1804) filosoofia, põlvneb ju ratsionalismi nimigi siit. Põhimõtteliselt on siiski suur erinevus Kanti ratsionalismi ja eelpool esitatud ratsionalismi käsitustes. Oli ju Kanti arukriitika sihitud eeskätt ratsionalistliku teoloogia vastu. Oma tunnetusteoorias tõmbas Kant kindlad piirid inimese tunnetusvõimele, purustades seega lõplikult dogmaatilise filosoofia, selle õhusrippuva petteteaduse. Usuobjektid polevat teoreetiliselt tõestatavad, nende evidentsus põhjenevat inimese kõlblas teadvuses, ta praktilises arus. Kõlbla seaduse vahetust evidentsusest tuletaski Kant üldmaksvad usuideed praktilise aru tõdedena ehk postulaatidena. Inimese kõlblas teadvus sundivat teda uskuma üleloomulikku, intelligiiblsesse maailma. Kantiga aland ratsionalismi perioodi nimetatakse kriitiliseks, oma iseloomult oli see periood anti-metafüüsiline ja anti-eudemonistlik.

Aruprintsiip on olnud maksvusel kogu sajandi, vallutades nii maise kui ülemaise. Sajandi lõpupoole tärkas vastupidiseid tendentse, mis kõigutasid

usku aru kõikvõimsusse, nagu D. Hume'i (1711—1776) skepsis, Kanti aru-
võime kriitika ja Rousseau' tundetoonitus. Pöörde tõi prantsuse revolutsioon,
tõusis uuesti kristlik vagadus. Valitsejaist esimesena astus Napoleon küll poliitilistele kaalutlustele paavstiga lepingusse 1802. a., samal aastal ilmus Chateaubriand'i „Génie de la Christianisme“.

3. Ratsionalismi kajastusi Baltimail.

Valgustussajand — see kõrgete inimsus-aatluste ja üllaste püüdluste ajastu algas Balti ranniku päriselanikele kõige tumedama ja sügavama pärisorjuse tähe all. Maa kui ka talupoja isik sai pärast Põhja sõda mõisahärra pärisomanduseks: õiguslikult oli jäetud talupoja isik mõisahärra piiramatult omavoli hoolde. Kirikuõpetajad, ainukesed lihtrahva vaimuelu hooldajad tol ajal, ei vastand tihtipeale ei hariduselt ega kõlblalt karakterilt oma elukutsele. Liiatigi olid nad oma seisuselt samasugused talupoega julmalt kohtlevad ja karmilt igasugu andameid nõudvad mõisahärrad. Ei olnud siis ime, et ametlik kirik oma muulastest, rahvakeelt oskamatute hingekarjastega ei etendand rahva vaimuelus pea mingit osa, seda enam aga sai ülekoormatud orja tundeelu kosutust vennastekoguduse patukahetsuslikest palvustest.

Vennastekoguduste liikumine oli esimeseks vaimliseks liikumiseks Baltimaa päriselanikele, millega läksid kaasa nii aadel kui kodanikuseisus, kuid eriti haarav ja sügav oli see liikumine talupoegade keskel. Kristlik-demokraatlikus vennastekoguduses suhtuti esmakordselt ka põlatud orjadele inimlikumalt, õpetades neile kirjaoskust ja arendades neis isetegevust: usundlikult ärksamaid rakendati vennastekoguduses oma kaasvendadele lugijaiks ja äratajaiks. Hoolimata oma tulunduslikust viletsusest on osutand Baltimaa päriselanikud suurt vastuvõtlikkust kõlblusele ja haridusele. Habemikud mehed, emad ühes lastega on haarand aabitsa järele ²⁷⁾).

Sajandi keskpaigu tungis Baltimaale ka valgustusideid. Esimeseks valgustajaks Baltimaal peetakse D. Merkel'it, Garlieb Merkel'i (1769—1850) isa, kes sai 1741. aastal Lodijärve kirikuõpetajaks. D. Merkel oli voltaireiaanlane, kuigi ainult teoorias. Järgmise valgustajana võib nimetada J. G. Eisen von Schwarzenberg'i (1717—1779) — mitmekülgsete huvide ja haridusega pastorit. Oma kirjutises „Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft“ astus ta ägedasti pärisorjuse vastu, vähem küll humaansusest, kui puht tulunduslikust seisukohast. Ta pidas talupoja rasket tulunduslikku seisukorda kahjulikuks nii riigile kui mõisnikule endale.

²⁷⁾ Vrd. J. Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrhundert.

Sajandi viimaseil aastakümneil levis ikka enam valgustusaja vaimsust Baltimaile, ikka sagedamini tõusis valitsevat olukorda taunivaid hääli. Märgitagu siinkohal vaid H. J. v. Jannau' (1753—1821), G. Merkeli ja J. Chr. Petri' (1762—1851) talupoegade rasket olukorda käsitlevaid teoseid. Uus sajand algas Balti päriselanikele lootusrikkamalt. Osalt valgustusaja ideede, osalt põllutulundusliku kriisi mõjustusel hakkas aadel oma algatusel samme astuma talupoegade olukorra kergendamiseks, mis tõeliselt olid küll pigemini lubadused ja talupoegade manitsused kui pärishärrade õiguste piiramised. Ometi panid need esialgsed üritused mõtte liikuma, millele järgneski talupoegade pärisorjusest vabastamine Eestimaal 1816 ja Liivimaal 1819. Tegelikult ei toond see nimepidine vabastus talupojale küll mingit kasu, sellele järgnes talurahva endisest veel suurem vaesumine.

Sajandi algul 1802. a. alustas uuesti oma tegevust Tartu ülikool. Ülikooli esimese rektori G. F. Parrot'i (1767—1852) lähedane suhe Aleksander I-ga oli mitmeti soodus nii ülikoolile kui ka Baltimaa päriselanikkude edule. Parrot oli ratsionalist-vabamõtleja, inimsoo õnnest huvitatud. Ülikooli vaimline ilme oli esimesel ajajärgul filantroopilis-kosmopoliitiline, tugeva ratsionalistliku värvinguga. M. Klinger (1752—1831), G. F. Parrot, K. Morgenstern (1770—1852) ja W. Fr. Hezel (1754—1824) olid Tartu ülikooli esimese ajajärgu vaimlised esindajad. See ajajärk lõppes nii väliselt kui sisemiselt Napoleoni sõdadega, mis tõid reaktsiooni kogu Euroopa vaimuella ja tekitasid pöördet Aleksander I-se hinges, millest ei jäänd ka mõjustamata Tartu ülikooli vaimsus. Aleksander pöördus suurest sõjast uue inimesena, püha alliansi loojana, jumalavalituna. Parrot kaotas oma lähedase suhte Aleksander I-ga, teda asendas nüüd müstitsismi kalduv, visioone nägev J. Krüdener²⁸⁾.

Tartu ülikooli teisel perioodil sündisid tähtsad muutused. M. Klingeri asendas krahv K. v. Lieven (kuraatoriks 1817—1828), kes oli usumeelsuselt pietismi kalduv ortodoks, kitsarinnaliselt iga liberaalsema idee vastane. Kuigi Lieven oli sõjaväelise eriharidusega, ta oli elukutselt ohvitser, ei suhtund ta oma uuele ametile sugugi pinnapealtselt, vaid suure agaruse ja kohusetundega. Ta ülimaks sooviks oli kasvatada noorsugu usuliselt kristlik-evangelistlikus ja poliitiliselt konservatiivses vaimus. Lieveni püüdesihiks oli kutsuda Tartu ülikooli ainult enda mõtteosalisi professoreid, seepärast uuriski ta oma usaldusisikute kaudu Tartu kutsutavate professori-kandidaatide usundlikku ja poliitilist meelsust. Et Lievenil oma mõtteosalisi mitte kerge ei olnud leida, seda loeme ta kirjast F. A. Koethe'le, 30. nov./12. dets. 1822. a.:

²⁸⁾ Vrd. H. Semel, Die Universität Dorpat.

„Ach, dass es so schwer und selten ist, Gelehrsamkeit und echtes lebendiges Christentum beysammen zu finden!“²⁹⁾

Lieveni huvides oli eeskätt reformida usuteaduskonda, seepärast saatiski ta ratsionalistlikud professorid enne seaduslikku aega pensionile ja asendas nad kristlike teoloogidega. Eriti õnnelik oli Lieven professor Sartoriuse pärast.

Kaheksa-aastase hoole ja mure järele õnnestus Lievenil „jumala kaasabil“ oma sihti saavutada. Suure rõõmu ja rahuldustundega kirjutas ta oma usaldusmehe F. A. Koethe'le 28. aprillil/10. mail 1825. a.:

„Diese Facultät ist nun vollzählig, christgläubig, einig. — O! welche grosse Gnade hat Gott mir erwiesen, dieses Glück, diese Freude mich erleben zu lassen! Lob, Preiss und Dank Ihm dafür in Ewigkeit!“³⁰⁾

Nagu eelpool märkisime, ei jäänd valgustusaja usukäsitusest puudutamata ka meie kirik. 18. sajandi keskpaigu võisime märkida ainult paari ratsionalistlikku kirikuõpetajat, kuid sajandi lõpetusel on suurem jagu kirikukantsleist juba ratsionalistide käes³¹⁾. Ratsionalismi ametlikku maksvuselepääsu meie kirikuis võib siduda K. G. Sonntag'i (1765—1827) poolt ratsionalistlikus vaimus koostatud luteri usu liturgia korra ilmutamise ajaga 1805³²⁾.

Sonntag oli mõjukamaid ratsionalistlikke kirikutegelasi Liivimaal. Oma innukais maapäeva-jutlustes rõhutas ta talurahva hariduse vajadust ja astus samme pärisorjuse kaotamiseks. Ta on ühes teiste mõtteosalistega soetand meile ratsionalistlikku kirjandust. Sonntagi kõrval esines 19. sajandi algul rida eestisõbralisi balti-saksa soost pastoreid-ratsionaliste, kellel on silmapaistvaid teeneid meie keele kui ka kirjanduse alal, nagu J. H. Rosenplänter (1782—1846), A. W. Hupel (1737—1819), J. W. L. Luce (1750—1842), O. W. Masing (1763—1832) ja P. H. v. Frey (1756—1833).

Oleme harjund esitatud pastoreid nimetama ratsionalistideks, kuigi nende jutlustes esinevate üleloomulikkude joonte tõttu võiksime täpsamalt nende usukäsitust nimetada ratsionalistlikuks supernaturalismiks. Üldjoontes olid tähendatud pastorite jutlused nii stiililt kui ainekäsituselt muutund maisemaks ja elulähedamaks. Endiste dogmaatiliste usutõdede asemel õpetati neis praktilist elutarkust ja kuulutati moraali.

Ratsionalistlikust elukäsitusest on jäänd puutumata eesti rahva usu-meelsus, ega ole olnud suurt menu rahva keskel ka pastorite soetatud kirjanduselgi. Need humaansed tunded juhitud, „sõbra poolest“ kirjutatud mõistu-

²⁹⁾ W. Stieda, Alt-Dorpat, lk. 19.

³⁰⁾ Seals., lk. 43.

³¹⁾ Vrd. M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II.

³²⁾ K. G. Sonntag, Geschichte und Gesichtspunkt der allgemeinen liturgischen Verordnung für die Lutheraner im Russischen Reiche. Riga, 1805.

kõned, valmid ja osalt ka tõsielulised jutujätkud ei leidnud vastuvõtlikku pinda eesti talupojas, kel äärmuseni viidud ainelises viletsuses ja ülekoormatuses vaevalt piisaski suutlikkust ja vastuvõtlikkust muule kui vennastekoguduse eksalteerund usklikkusele.

Sajandi esimesil aastakümneil pääsid ülikooli esimesed eestlased K. J. Peterson, F. R. Faehlmann (1798—1850) ja F. R. Kreutzwald. Need esimesed eesti uueaegsed inimesed, kes said hiljemini meie rahva vaimuelu juhtivateks jõududeks, kuulusid oma maailmavaatelistelt tõekspidedelt ratsionalistlikku ajavaimu.

Meie valgustusaega iseloomustab leplik konservatiivne joon; selle lipukirjaks ei olnud riigi- ega kirikuvastasus. Kuigi välismaal haridust saand saksa-balti pastoriid tajusid päriselanikkude äärmuseni viidud viletsat olukorda, mis sundis neid „sõbra poolest“ sulge liigutama, ometi ei ole need humaansed eesti sõbrad oma enamikus tunnetand talupoja viletsuse põhjusena muud kui viimase laiskust, hooletust, rumalust ja üleliigset alkoholi tarvitamist. Esitatud pahede kõrvaldamiseks soetasid need ratsionalistlikud pastoriid talupoegade vaimuvalgustuseks mõistukõnesid ja valme ning jagasid õpetust mesilastepidamises ja aiavilja-kasvatamises, milles nad nägidki talupoja rikastumisallikat. Kuid eeskätt ei unustand nad talupoega hurjutamast ta laiskuse, hooletuse ja viinajoomise pärast, ega manitsemast teda oma leivavanimatele alandlikult alistuma. Nende teoste autoreil oli lähedasem kaitsta valitseva kihi kui orjade huvisid.

4. Kreutzwaldi maailmavaatelisi eeskujusid.

Kr-i loomupärane usundlikkus ilmneb juba ta usku kõrgesti väärtustavais märkmeis. Selles, millise tähtsuse annab Kr. usule inimese elus. Nii väidab ta ühes oma varasemas teoses:

„Kui Jumala sõnna valgus üht maja ei olle täitnud, seal ellab üsna pattu pimmedus ja lapsed jävad kõige kristlikko kombega võeraks“³³⁾.

Samasuguseid vaateid esineb ka ta hilisemas kirjas:

„Õnnelikum ja õntsam võib meie rändus siin kaduvas ilmas usu valgusel olla...“³⁴⁾

Viimane väide on pärit samast ajast, kui ta tõlkis ja töötas oma ateistlikke jooni sisaldava poeemi „Lembitu“ kallal. Kr-i usuvaadetes ei ole seega Widmanni ateistliku poeemi „Buddha“ mõjustusel sündind mingit muudatust.

Kogu Kr-i toodangut, välja arvatud „Lembitu“ tõlkeline osa, „Kalevipoeg“ ja mõningad muud täpsamad tõlked, iseloomustab vahetu ja sügav usundlik joon. Lastevanemaid manitseb Kr. oma lapsi kristlikult kasvatama ja juba maast-madalast neis äratama jumala tundmist³⁵⁾.

Kuid millest õieti on tingitud Kr-i sügav usundlikkus, milles peituvad selle maailmavaate joone algeod, see on olnud senini tundmata. Nii märgib ka Aunver oma töös:

„Aga kes Kreutzwaldi usuelu süvendamiseks ja kujundamiseks kaasa on aidanud, kas tema vanemad usklikud või vähe usklikud olid, missugune mõju köster Göökil ja vennastekoguduse hoolekandjal Gengel tema usulise ilmavaate arenemise kohta on olnud, seisab saladusekatte all“³⁶⁾.

Sedagi saladusekatet on viimaste aastate uurimused jõudnud kergitada. Me teame, et Kr-i vanemaist kaks sugupõlve olid oma usundlikult meelsuselt pietistid. See käesoleva töö seisukohast mitte väheste tähtsusega tõsiasi on selgund Kulli Jüri — meie 18. sajandi tähtsama vennastekoguduse tegelase — kirjast Kr-i isale³⁷⁾.

³³⁾ Laste õn ja laste-kasvatamine. Sippelgas I, lk. 45.

³⁴⁾ Kr. Viru Eesti Seltsile „Kalevipoeg“ 25. X 1878.

³⁵⁾ Laste õn ja laste-kasvatamine. Sippelgas I, lk. 43.

³⁶⁾ J. Aunver, Dr. Fr. R. Kreutzwaldi religioosne ilmavaade, lk. 246.

³⁷⁾ G. Suits, Kreutzwaldi eluloo algallikail. Looming 1931.

Oma vanemate usumeelsusele on Kr. ise kord viidand ühes oma saksa-keelses luuletises, kui sellele võib anda autobiograafilist tähendust:

„Frommer Eltern Beispiel, Tugend
wies dem Kinde seinen Pfad“³⁸⁾.

Seega möödub Kr-i varasem noorus sügavusklikus miljões, siis mitte ainult Kaarli mõisa teovaimude leelutusi ja muinasjutte ei kuuland väike Aida Vidri vokivurina saatel³⁹⁾. Oma pietistliku vanematekodu tõttu tuli tal kõige varasemast east alates kuulata rahvalaulude imehelide kõrval ka herrnhuutlikke palvuslaule ja patukahetsuslikke manitsusi. Et ka viimased on jätnud Aida Vidri vastuvõtlikku hinge sügavad jäljed ja olnud mitte väheste tähtsusega ta maailmavaate kujunemisel, ilmneb juba ta kirjanduslikust toodangust. Piibli tsitaatide sagedane esinemine ta teostes näitab meile Kr-i piibli ja vaimuliku kirjanduse põhjalikku tundmist, ta suurt lugemust sel alal⁴⁰⁾. Nähtavasti on piiblitöed juba uskliku ema lugemise õpetusel sööbind ta teadvusse.

Oma kahes pikemas proosajutuses, „Viina katkus“ ja pealkirjata kalendrijutus, n. n. „Põllupapi jutus“, on Kr. kujutand usklikku miljööd ja pietistlikke tüüpe. Kas seegi nähtus ei viita ta lapsepõlvele ümbruskonnale? Kuigi Kr. tähendatud jutustistes on püüdnud pietistlikkude talupoegade usundlikku kitsameelsust avardada, nende silmi avada maistele väärtustele, suhtub ta harimatute talupoegade tõemeelsele vagadusele heatahtlikult, leides nende vaimupimeduses rohkem süüdi olevat nende õpetajaid kui neid endid⁴¹⁾.

Kr-i vanemad on olnud mitmeski suhtes paremas, eelistatumas seisukorras oma kaasvendade keskel. Nähtavasti olid nad oma usinuse, hoolsuse ja kesteab pietistliku kuulekuse ja alandlikkusega võitnud mõisahärraste poolehoidu ja heasoovlikkuse. Me teame, et Kr-i vanemad on vabastatud 1815. a. pärisorjusest, seega paar aastat enne üldise pärisorjuse lõpetamist. Samal aastal viidi 12-aastane poeg Friedrich Rakverre köster Gööki algkooli: see ongi Kr-i raske õpiaja algus. Oma õpiaja raskused meenuvad Kr-ile veel hilisemal eluealgi⁴²⁾. Tulunduslikel põhjusil peab ta katkestama oma õpingud kreiskooli secunda-klassis. Tänu oma pietistlikkude vanemate tutvusele vennastekoguduse hooldaja Gengega saabki Kr. oma katkestatud õpinguid jätkata: Genge valib noore Kr-i asutatava herrnhuutliku seminari tulevase õpetaja kandidaadiks. Kr. siirdub nüüd Tallinna valmistuma õpetajaks ja asub

38) A. Anni, Saksak. lüür., lk. 315.

39) Vrd. V. Reiman, Fr. R. Kreutzwald.

40) L. Tohver, Kr. välisk. erud.

41) Põllupapi jutt. Kas. Kai. 1869, lk. 55—56.

42) Kr. Hurdale, 23. IV 1862.

koolidirektori perre elama. Nii satub ta esmakordselt uude vabameelsesesse õhkkonda, tähendatud koolidirektor on olnud Pestalozzi austajaid ⁴³). 1823 õiendab Kr. kodukooliõpetaja eksami ja tegeleb õpetajana Tallinnas ja Peterburis, aga veel kooliõpetajana on Kr. mõlgutand hinge karjase elukutsest:

„Sel pohul soovis mino mõtete sõudmine, ükskord ise õpetaja seisust ettevõta ja vaimopõllul külvimeheks asuda“ ⁴⁴). Kui esitatud vihjele võib autobiograafilist tähendust anda.

Kuid ometi, millistel motiividel on teadmata, õiendand küpsuseksami 1825, astub ta arstiteaduskonda.

Meie kirjanduse ajalugudes on ikka viidatud Kr-i üliõpilasaja esteetika ja kirjanduse harrastusele: oma eriala kõrval on Kr-il huvi ja aega jätkund kuulata ka Morgensterni loenguid esteetikast, „Faustist“ ja „Nibelungidest“. Kuipalju Kr. on üliõpilasena tegelend usundlik-maailmavaateliste küsimustega, sellest on vaikind andmete puudusel meie senised Kr-i elulooallikad. Hiljuti saadud Kr-i eluloolised lisaandmed lasevad pilku heita ka ta üliõpilasaja maailmavaatelsele huvisuunale. Säilind Kr-i ülikooliaegsest loenguvihikust leiame prof. Cichoriuse loenguid arsti ja populaarfilosoofi J. G. Zimmermanni (1723—1795) kohta. Kr. ei ole, nagu näitab ta märkmikuvihik, piirdund ainult kursusraamatute lugemise ja õppimisega, oma maailmavaatelistele otsingute rahuldamiseks on ta lugend Zimmermanni kurikuulsat, omal ajal suuri laineid tekitand populaarfilosoofilist teost „Über die Einsamkeit“ I—IV (1784 kuni 1785), milles Zimmermann on jäädvustand oma poliitilise kui usundliku maailmavaate.

Rousseau' mõjualuse Zimmermanni elu peatööks oli uurida üksinduse mõju inimese hingeelule. Oma töö algul esitab ta üksinduse definitsiooni, siis annab ajaloolise ülevaate pühadest erakuist ja lõpuks siirdub üksinduse halbade ja heade külgede vaatlusele. Zimmermanni suure teose pikkade arutluste lõpptulemuseks on: inimene peab leidma kesktee üksinduse ja seltskondliku elu vahel, siis saab ta kasu tõelisest üksindusest.

Kuid ennekuulmatu oli selles teoses esinev kloostri- ja mungaelu kriitika. Zimmermann tahab meile näidata, kes tõeliselt on need pühad erakud ja müstikud: need olid lihtsalt „pühad lurjused“ ja nende filosoofia „püha laiskuse filosoofia“ (II k. lk. 315). Ta valgustab oma teoses halastamatult munkade vaimutoorust, julmust, kuid erilise heameelega paljastab ta nii munkade kui nunnade meelelist iharust ja lodevust. Tõeliselt olid kloostrid vaid prassimise ja laiskuse asulateks. Püha Dominik ja Franz olid suurimaid usu ja loomuliku aru segajaid, müstikute suurkujul Antoniusel pidi olema Zimmermanni arvates

⁴³) Vrd. G. Blumberg, Dr. Friedrich Reinhold Kreutzwalds Leben.

⁴⁴) Üks öö-pilt. Kas. kal. 1858, lk. 1.

hea tervis, head närvid ja kopsud, et jõudis niipaljudel inimestel elulusti ära lobiseda (I k. lk. 175). Munga filosoofiat on peetud küll Kristuse filosoofiaks, kuid Kristus ei ole seda ise kunagi õpetand: see oli vaid fantastide ja usuhullustajate tarkus. Mungavaim tõi meile vihateoloogia usu asemele ja muutis jumalasõna kuulutajad timuka sulasteks. Jeesus Kristus ei õpetand ise kunagi munga usku, ta ei ole öelnud, et ta asemik asub Vatikanis, ja kolm korda kroonitud ebausk pole mitte tema evangeelium (II k. lk. 459).

Jeesuse jumaliku usundi suureks eesmärgiks oli inimeste maine kui ka taevane õnn (Glückseligkeit). Jeesus õpetas tegelikku ja ühiskondlikult kasulikku moraali, mis viib inimese kõrgemale täiuslikkusele. Zimmermann on optimist nagu kõik ratsionalistid, ta arvates ei ole enam kaugel see aeg, kus „Christi Religion“ (II k. lk. 462) saab jälle puhastatud, nagu ta oli algupäraselt. Loodus on palju ilusam ja kõrgem jumalatempel kui Peetri kirik Roomas ja Pauluse kirik Londonis. Tõeline vagadus ei ole mingi peanorutamine, pietistitsemine ja keeldumine süütust lõbust. Kristlik usk peab tooma rohkem eluõnne kui kõik senised puised ususüsteemid, kõik kasutud ja mõttetud spekulatiivsed õpped (IV k. lk. 256—7).

See ongi lühidalt Zimmermanni usukäsitlus: selles esinevad kõik tüüpilised valgustusaja usu motiivid, nagu ägemeelne müstitsismi ja dogmade eitamine, Kristuse õppe eraldamine õppest Kristuse kohta, praktilise külje tähtsustamine usus ja usukultuse lähendamine loodusele.

Zimmermanni käsitletud teost on peetud Kr-i noorpõlve meelisraamatuks: sealt on ta kirjutand tsitaate oma noorpõlve märkmikku ⁴⁵⁾.

Kuipalju Zimmermann on mõjustand Kr-it ta maailmavaatelistes otsinguis, ei lase praegused eluloolised andmed täpsamalt eritella. Eelkõige meenutab meile Zimmermanni munkade ja müstikute kriitika Kr-i sama ägedaid sapivalanguid pappide kohta. Aga mitte üksi äsjamainitud joon, vaid kogu Kr-i usukäsitlus on nii sarnane ja ühtiv Zimmermanni usuvaadetega, et tahtmatult arvad esimest viimase mõjualuseks. Tõsi, eelpool esitatud Zimmermanni usundi jooned on nii stereotüüpiliselt valgustuslikud ja seepärast, kuna meil puudub praegugi lähem sisevaatlus Kr-i maailmavaate arengule, tundub vahest liiga julge väita Zimmermanni ainsaks Kr-i noorpõlve õpetajaks ja maailmavaatelisteks eeskujuks. Teiselt poolt arvestades Kr-i iga, mil ta tutvus Zimmermanni kirikuulsa teosega, see oli esimesel üliõpilasaastal 1826. a., ei ole seepärast üsna võimatu, et nimetatud teos on võind mitmeski suhtes olla pöördelise tähtsusega ta maailmavaate arengus. Liiatigi on ta kirjavahetustes andmeid, millest võib oletada Zimmermanni vaadete sügavat ja kauakestvat

⁴⁵⁾ A. Anni, Saksak. lüür.; vrd. L. Tohver, Kr. välisk. erud.

mõju Kr-isse. Ühes oma Koidulale saadetud kirjas esinevas jumala kolmain-suse poleemikas võime märkida mitte ainult vaadete sarnasust Zimmerman-niga, vaid isegi sõnasõnalist ühtivust. Nii kirjutab Kr. Koidulale:

„Kuda kolm — üks, ehk üks — kolm peab olema, seesugust rehkendamise kunsti pean nende meistrite hooleks jätma, kes oma peaaajusi mõtlemisega ei lähä raskendama“⁴⁶⁾.

Ja Zimmermanni teosest loeme:

„... wenn dein Ehrn Pastor, auf der Dorfkanzel, am Trinitatisfeste, zum Thema seiner Predigt nimmt: die göttliche Rechenkunst, nach welcher erstlich, Eins Drey, und zweitens Drey Eins ist“ (IV köide, lk. 257—258).

Zimmermanni vaadete isegi lause lauseline mällusööbimine räägib meile viimaselt saadud maailmavaatelistele mõjustuste intensiivsusest Kr-is. Nelja-kümne-aastase vahemaa järele meenuvad talle tsitaadid üliõpilasajal loetud raamatust peaaegu sõnasõnalise täpsusega.

Teise tähtsa, kuigi küll hilisema ea usundliku meelisraamatu autor on Friedrich Albrecht (1818—1890). Nii vaimu terituseks kui usundlikuks kosutuseks on olnud F. Albrechti palvusraamat „Religion“ (I 1857, II 1866) ta vanas eas. Tähendatud teosel on Kr-i vanaea usundlikus mõtiskelus suur tähtsus: sellest on ta tundma õppind kõrgemat jumalat, nagu loeme ta kirjast Koidulale:

„Lähemal korral, kui kedagi meie poolt jälle Tartu läheb, tahan Teile üht palve raamatut läkitada, kust seest Teile ühe kõrgema Jumala leiate, kui meie kirikud meie õpetavad. Ma loodan, dass diese Lecture Ihnen gefallen wird, denn wie Sie gleich auf dem Titelblatt ersehn werden, ist das Buch nicht für Alle geschrieben!“⁴⁷⁾

Ometi on Kr-i vanaea usundlik meelisraamat ise, kui ka selle autor vähe tuntud. See kaheköiteline üle tuhandeleheküljeline ratsionalistlikus vaimus koostatud jutlus-ettekannete kogu ei ole teed leidnud ei laiema üldsuse ega ka harituma valimiku teadvusse. Üheski suuremas leksikonis ei mainita Fr. Albrechti nime. Ainus allikas, kust saame ta kohta teateid, on F. Brüm-meri „Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten...“ Siit saadud and-mete põhjal teame, et Albrecht on olnud luuletajakalduvustega pastor, kes 1845. aastal läks kaasa vabameelse usuvooluga. Olnud vabameelse koguduse õpetaja Ulmis ja Wiesbadenis, toimetand usundlikku nädalalehte „Kirchen-fackel“, ja avaldand usundlikke luuletiskogusid. Mainimata on jäetud Brüm-meri leksikonis siiski Kr-i meelisraamat „Religion“, mis on olnud üldse ras-kesti kättesaadav raamat, vähemalt senini⁴⁸⁾.

⁴⁶⁾ Kr. Koid. I, 12. XII 1867, lk. 9.

⁴⁷⁾ Kr. Koid. I, 19. V 1868, lk. 197.

⁴⁸⁾ Kr-i isikliku eksemplari omanik on praegu prof. G. Suits.

Nagu juba eelpool on märgitud, oli mainitud teosel Kr-i vanaea maailmavaatelistes mõtlustes tähtis koht, nii mõnigi usundlik seisukoht ja vihje ta hilisemais kirjades on pea sõna-sõnalt pärit Albrechti „Religionist“. L. Tohver oma teoses väidab isegi, et „viimase (s. t. „Religion’i“) kaudu avaldatud mõtted õieti moodustavadki Kr-i hilisema ea credo (Välisk. erud. lk. 127).

Üldjoontes võib nimetada Albrechti usukäsitust ratsionalistlikuks, kuigi see mõnes üksikasjas ulatab ratsionalismi kitsaist raamidest kaugemale. Ta usundi tugev intellektualistlik joon ilmneb juba selle teose tiitellehel: mitte kõigile pole Albrecht kirjutand oma vabameelsed jutlus-ettekanded, vaid ainult neile, kes järele mõtlevad (nachdenken, nicht nachglauben). Nagu igal alal nii peab ka usus valima arule vastavalt. Ometi pole Albrechti veendumuse järgi usk mitte arupärane ja loogiline tunnetis, kuigi ka mitte aruvastaste kirikuõpete tõekspidamine — see on vahetu elamus.

Olulisemaks tunnuseks usuelamuses peab Albrecht olenevuse teadvust kõrgemast jõust:

„Demnach wäre Religion das Bewusstsein des Gebundenseins an eine höhere Macht, das Bewusstsein der Abhängigkeit von derselben...“⁴⁹⁾.

Esitatud usudefinitsioonist tunnetame Schleiermacheri (1768—1834) mõju. Teatavasti pidas Schleiermacher usuelamuse olulisemaks tunnuseks olenevus-tunnet.

Albrechti palvusraamatu esimene köide sisaldab üleloomulikkude kirikuõpete arvustise, milles ta on taotelnud lepitada usku ja aru omavahel, usundi tuuma eraldada dogmade kõlgastest. Teises köites kuulutab ta meile uut usku, selles tahab ta inimesi tuua teadmatusest teadlikusse, tuleviku unistustest reaalsusse (vt. II jagu, eessõna). Albrecht enda uue maailmavaate seisukohalt eitab irratsionaalseid kirikuõppeid: nad ei ole mitte ainult aruvastased ja absurdsed uue loodusteaduse seisukohast, vaid nad on ka hüljatavad piibli põhjal. Näiteks kolmainsuse õppest ei ole midagi räägitud piiblis — see on hilistekkinu, otsustatud häälteenamusega kiriku konsiiliumidel. Piibli ajaloolis-kriitilised uurimused on kummutand selle püha raamatu jumaliku algupära — see sisaldab samuti inimlikke nõrkusi ja eksimusi nagu kõik muud inimese vaimusünnitised. Piiblilood kuuluvad teaduse maailmas rahvamuistendite ja paraablite hulka. Imeteod Jeesuse isiksuse ümber osutavad tolle aja teadmatust ja ajavaimu suurt imetegude harrastust. Peaväärtuse omab piibel Albrechti arvamuse järgi teadete tõttu Jeesuse isiksusest.

Jeesus oli tõe, armastuse ja vaimuvabaduse messias, seega omab ta messialikkus laiema ja üldinimliku tähenduse. Nagu kõik ratsionalistid nii

⁴⁹⁾ F. Albrecht, Religion I, lk. 21.

omistab ka Albrecht suurima tähtsuse ja väärtuse ristiustus Naatsareti prohveti kõrgele ja üllale kujule, ta tõe ja armastuse evangeeliumile ⁵⁰⁾.

Jeesus jumalapojana kaotaks Albrechti silmis oma kõrge väärtuse: sest milline teene oleks jumalal elada kõlblalt ja surra ristipuul, teades enda peatset surnust ülestõusmist ja taevasaamist. Jeesus hariliku nõrga inimesena, kuid eetiliselt nii üllas ja kõrge, omab Albrechti arvates säärase eeskujuliku tähenduse, kelle poole võib palves pöörduda (vt. I, jutlus XIII—XV).

Albrechti jumalamõiste on deistlik, ta loodusekäsitus teleoloogiline: jumala tarkus ja heldus avaldub kõigis ja kõikjal. Tema deism kaldub panteismi: aru inimesele pole jumal mitte mees, kuningas ega inimlik isa, kes istub taevasel troonil, „sondern die allmächtige Weltseele, in welcher wir leben, weben und sind...“ (Religion I, lk. 183).

Albrechti usundis on üksainus tõde — tark ja helde jumal — maailma looja. Ta ei usu jumalikkude tasuvust ega ka ettehoole kiriklik-kristlikus tähenduses. Hingesurematustes on ta kahevahel, kaldudes seda pigemini eitama kui jaatama. Usust targasse ja heldesse jumalasse piisab Albrechti arvates inimese õnneks ja rahuks. Igasugune igaviku mõtete mõlgutamine ja urgitsemine hauatagusest elust on inimese õnnele kahjulik ja isegi jumalavastane tegu. Albrecht õpetab silmi pöörata endise sealpoolsuse usundi asemel siia-poole, maisele elurõõmule ja õnnele.

Albrechti maailmavaates esineb maise elu usundlik väärtustamine: elu on meil suur kingitus, sellepärast ongi elurõõmus ja -jaatuses rohkem usku ja vagadust kui loomupärastest eluseadustest keeldumises ja kloostrisse sulgumises, mis on otse jumalavastane tegu, kuna selles avaldub jumala armuanni — elu — põlgamine.

Iga tõeline usk peab soodustama moraali, oma tegudes sarnaneda Jeesusele olgu igaühe eesmärk. Albrechti arvates ei suuda ükski uskudest võistelda lihtsa, arupärase ja inimarmastuse usuga, mida kuulutas Naatsareti prohvet.

Esitatu põhjal ei saa pidada Albrechti usundit tüüpiliselt ratsionalistlikuks, vähemalt mitte 18. sajandi vaimus. Kuigi see usukäsitus omab ühelt poolt ratsionalistlikke jooni, nagu arupärane suhe ilmutususkude, moraali — praktilise külje tähtsustamine usus ja deistlik jumalamõiste, ometi on selles mitmes suhtes ratsionalistliku usukäsituse raamid ületatud. Ta usu definitsioonis tunnetame juba Schleiermachi mõju, samuti erineb ta tüüpilistest ratsionalistidest oma usutõdede vähesusega.

Nagu Kr-i ja Koidula kirjavahetusest võime järeldada, on Albrechti

⁵⁰⁾ F. Albrecht, Religion I, lk. 155.

„Religion“ esimene ja ka ainuke põhjalikumalt usunähtusi käsitlev ja kiriku-õppeid üksikasjalisemalt arvustav teos, mis Kr. üldse on lugend⁵¹).

Zimmermann ja Albrecht on olnud nähtavasti tähtsamaid Kr-i usundliku maailmavaate eeskujud ja õpetajaid. Ligi neljakümneaastane vahemaa lahutab nende teoste Kr-i vaatepiirile ilmumise daatumeid. Tõsi, neile kahele meelisteosele võime lisada veel kahe vähemolulisema raamatu tundmist. Suurt naudingut on pakkund Kr-ile D. Schenkel'i (1813—1885) brošüüri lugemine.

„Viel Genuss bereitete mir in der vorigen Woche das Lesen der kl. Broschüre von Schenkel „der deutsche Protestantenverein und seine Bedeutung für die Gegenwart“. Können Sie des Büchleins in Dorpat habhaft werden, so versäumen Sie es nicht zu lesen, Sie werden es gewiss befriedigt aus der Hand legen“⁵²).

Aga ka D. Strauss'i (1808—1874) „Der alte und neue Glaube“ (1872) ei ole jäänd talle tundmatuks. Kuid Straussi materialistlik suhtumus usunähtustesse ei ole olnud vastuvõetav ta sügavusklikule loomusele. Ainult selle teose esimene osa, milles Strauss arvustab kiriku-usku on Kr-ile mõnevõrra vastuvõetav:

„Straussens „Alter und neuer Glaube“ hat mich nur in seinem ersten Theil einigermaßen befriedigen können, seine weiteren Consequenzen, die er zieht, sind logisch richtig, eben so gebührt ihm das grosse Verdienst: seine Ansicht offen ausgesprochen zu haben, wo die anderen Philosophen wie Katzen um den heissen Brei herum gehen, dann in Wortschwall sich einhüllen, ohne ihre wirkliche Meinung auszusprechen“⁵³).

Kui toodule lisada veel vabameelse usuvoolu häälekandja „Protestantische Flugblätter“⁵⁴), siis olemegi tühjendavalt loendand, kuivõrt seda on võimaldand jälgida Kr-i eluloolised andmed, kõik ta silmapiiril olend teoreetilise usukirjanduse.

Osutub, et Kr-i lugemus sel alal on olnud äärmiselt väikene ja ühekülgne. Suuremat huvitõusu teoreetiliste usuküsimuste vastu võib märgata ta vanemas eas, alates kuuekümnendaist aastaist. Oma elu peatöö „Kalevipoja“ lõpetand, piisab tal nüüd rohkem aega tegeleda usulis-maailmavaatelistele küsimustega, millised ongi esindatud toleaegeis kirjavahetuis palju suuremal määral kui eelmistes. Suure poolehõiu ja huviga on jälgind Kr., nagu ilmneb ta kirjadest Koidulale, saksa 19. sajandi protestantlikku liikumist. Hea-

⁵¹) „Mind saaksite üks kord sellega väga rõõmustama, kui pärast lugemist võiksite ütelda: Diese Lectüre hat meine Ansichten über manche wichtige Punkte erweitert, und mir klarere Einsicht gewährt. Mir ist es wenigstens so ergangen. Vieles, das durch eigenes Nachdenken nur halbklar, wie durch Nebel schien, trat mit einem Mal in Sonnenhelle vor das Auge...“ Kr. Koidulale I, 21, V 1868, lk. 200.

⁵²) Kr. Koid. I, 3. XI 1868, lk. 288.

⁵³) Kr. Sch.-B. 20. I 1874.

⁵⁴) Kr. Koid. II, 28. IV 1871, lk. 175.

meelega märgib ta protestantide võite, nähes neis ajamärkides ortodoksismi peatse languse ennustusi ⁵⁵⁾).

19. sajandi radikaalseid protestante on nimetatud ka õilistund ratsionalistideks. Vähemalt peajoontes keerlevad siin vaielused nagu 18. sajandilgi kiriku-usu ja Kristuse armastuse-usu ümber. 19. s. protestantide püüdesihiks oli kirikueltu reformida Kristuse evangeeliumi vabaduse vaimus ja kooskõlas üldkultuurilise arenguga, konfessionaalne dogmavaim ja teoloogide valitsus kirikus asendada koguduse printsiibiga. 19. sajandi protestantismi tähtsamad eestvõitlejad D. Schenkel, Rothe (1799—1867) kuulusid oma usuveenetelt vahendusteoloogide hulka, kellest liberaalsem osa lähenes ratsionalismile oma dogmade ja statutaarsete usupruukide eitamises. Kuid need 19. sajandi ratsionalistid ei käsitanud dogmasid preestrite fantastiliste väljamõeldistena, vaid vaga refleksiooni ja ajaloo produktina. Ristiusu ajaloolisse käsitusse viisid vahendusteoloogid Hegeli arenguprintsiibi.

Teoreetilise usukirjanduse lugemusest suuremat huvi ja järjekindlust osutab Kr. oma usuvaadetele vastavas vahetus usundlikus kosutuskirjanduses. Meelisautoriks on tal sel alal tuntud saksa ratsionalist-palvuslaulik J. H. W. Witschel (1769—1847). Tõeliselt ei ole Witscheli palvuslaulude väärtus kuigi suur, ometi on olnud need laulud meelepärasemaks raamatuks ratsionalismi ajajärgul, püsides kaua usundliku meelisraamatuna lihtrahva keskel. Ka meie kirjanduslugudes, alates Hermanniga ja lõpetades Ridalaga, on üksmeelselt toonitatud Witscheli palvuslaulude suurt kirjanduslikku väärtust ja mõttelist sügavust. Samuti on Kr. ise Witscheli laule kõrgesti hinnand, ega ole arvandki oma aja lugejat nende väärtuseni küündivat:

„Nimetatud („Tuletorn“ ja „Rahunurme lilled“) raamatukesed on enne aegu sündinud lapse arvus, kellel praegu Eesti lugejate kogus pisut sõbru, veel vähem mõistjaid saab olema, sest et tuum ja kirjaviis kõrgemale lähevad kui lugejate tiiva rammu ulatab“ ⁵⁶⁾).

Kuni kõige hilisema ajani on peetud Witschelit Kr-i hilisema ea kirjanduslike harrastuste esemeks. G. Saar väidab „Rahunurme lilledel“ I osa tõlkimise ajaks 1869./70. ja II osa 1872./73. aastaid. Oma vanaea haiguste ja hingeliste pettumuste meeoludes on Kr. G. Saare väite järgi otsind lohutust ja karastust Witscheli optimismist. Sest et säärane aeg ei olnud kuigi soodus isikuliseks loominguks, on ta selle kasustand tõlkimiseks ⁵⁷⁾).

⁵⁵⁾ Kr. Koid. II, 28. IV 1871, lk. 175—177.

⁵⁶⁾ Kr. Adams. 10. II 1871, lk. 189.

⁵⁷⁾ G. Saar, Witscheli eestindused, lk. 57—62.

Autentsed andmed räägivad G. Saare oletustele ja hüpoteesidele vastu. Osutub, et Kr. on tõlkind vähemalt osa „Rahunurme lilledest“ juba noores eas:

„Minu „raahunurme lilled“, suuremal osal enam kui neljakümne aasta eest juba nopitud, pidivad esiteks vast pärast minu surma päikese valgele astuma, aga et paar tüki neist katse kombel avaldatud, palju käratsemist ja vaenlasi sünnitanud, võtsin nõuks neid pimeduse külvajatele meele haiguseks välja anda...“⁵⁸⁾

See üle neljakümne-aastane Kr-i huvipüsi Witscheli vastu tagab meile nende vaimusugulust.

Witscheli kõrval on Kr-i tähelepanu köitnud veel järgmised ratsionalistlikku vaimusuunda kuuluvad vagameelsed saksa rahvakirjanikud P. Hebel (1760—1826), J. H. Zschokke (1771—1848) ja R. Z. Becker (1752—1822). Tähendatud autorite teoseid on Kr. osalt tõlkind, osalt ümber kujundand meie oludele vastavalt mugandades⁵⁹⁾.

Lõpuks olgu veel tähelepanu juhitud Kr-i filosoofilisele lugemusele, millest võiksimel küll uuemate uurimuste põhjal riivamatagi mööduda⁶⁰⁾. „Lembitu“ põhjal on peetud meie varasemas kirjanduses Kr-i filosoofilist eruditsiooni eriti põhjalikuks ja mitmekülgeks (vt. lk. 11). „Lembitu“ algupära avastuse tõttu tühistuvad viimased vaated juba iseenesest. Võrreldes „Lembitut“ originaaliga, võime tänapäev pigemini niitada Kr-i filosoofilist võhiksust kui asjatundlikkust. Kord esinevad ta kirjavahetuses Fichte, Kanti, Schellingi nimed⁶¹⁾, et ta nende filosoofiliste süsteemidega üldjoonteski oleks olnud tuttav, selle arvamiseks ei ole meil mingit alust. Filosoofia alal ei ole Kr-i teadmised küündind kaugemale populaarfilosoofiast ja siingi piirdub ta tutvus ainult paari nimega. Oma noorpõlve meelisraamatu autori, Zimmermanni, kõrval esineb ta kirjavahetuses kord Weberi nimi, arvatavasti Karl Julius (1767—1832), kes on tuntud teose „Demokritos oder hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen“ (1832—1840) autor. Oletatavasti ei ole Kr. siiski mainitud teost tundnud.

Seega kuuluvad kõik Kr-i maailmavaate eeskujud vähemalt peajoonel ratsionalistlikku vaimusuunda, erandi moodustab ainult ta luigelaulu „Lembitu“ originaali autor J. V. Widmann (1842—1911), kellelt ta pole siiski maailmavaatelisi mõjustisi vastu võtnud.

Käsiteldust nägime, et Kr. oma arengu aastail alistub kahe põhimõtteliselt heterogeense vaimlise miljöö mõjustistele. Ta lapseiga ja varasem noorus möödub pietistlikus miljöös. Põhimõtteliselt suuremat erinevust ei saa

⁵⁸⁾ Kr. Viru Eesti Seltsile „Kalevipoeg“, 29. I 1878.

⁵⁹⁾ L. Tohver, Kr. välisk. erud.

⁶⁰⁾ Seals.

⁶¹⁾ Kr. Sch.-B. 12, IV 1864.

oletada ka koolidirektori perekonna vaimlises õhkkonnas, kuhu asus Kr. elama valmistudes tulevasele õpetajakutsele, kuigi tähendatud koolidirektor on olnud Pestalozzi austajaid. Siin oli, tõsi küll, ka Kr-i emakeele õpetajaks ratsionalistlik pastor Holtz. Tõenäoline igatahes on, et selles õppeasutises harrastatud usundlikkus ei olnud kainelt dogmaatiline, kuid võime oletada, et seda enam siin viljeldi ja sisendati tulevaisse herrnhuudi seminari õpetajaisse tundelist elamuslikku joont usus. Põlvneb ju ka tollest ajast Kr-i Jeenoveva esimene tõlkekatse. On ju veel Kr. õpetajanagi mõlgutand hinge karjase elukutsest.

Uude vaimlisse miljöösse sattus Kr. ülikooli astudes. Arstiteaduskonnas tuli tal põhjalikumalt tegeleda ka loodusteadusega. Loodusteadus seep see oligi, millele Kr. viitas oma maailmavaatelistes poleemikais hilisemas eas (vt. lk. 40). Esimesel ülikooli aastal tutvus ta juba ägemeelse ortodoksismi ja munkade vihkaja Zimmermanniga, — ta kurikuulsa teosega „Über die Einsamkeit“. Ülikooli aastail algab ka Kr-i sõprus enam ilmlikumalt orienteeritud Faehlmanniga.

Need uued vaimlised äratused andsid Kr-i maailmavaatele teise suuna. Siitpeale võime jälgida ratsionalistlikkude lõimete üha tugevnemist ja kasvamist ta maailmavaates. Meile säilind ta kõige varasemais kirjades Faehlmannile esineb Kr. juba ratsionalistina, ägeda pappide vihkajana, kellena ta ka püsib oma eluaeg, kuid papivaenluse ja dogmasallimatuse kõrval võime samuti jälgida läbi kogu Kr-i kirjandusliku toodangu ka ta varasema noorusea pietistliku miljöo pärandust, — ta usuelamuste siirast ja sügavtundelist joont.

5. Kreutzwaldi ristiusu-käsitus.

Kr. hoolimata oma valgustuslikust ususalливusest peab ristiusku siiski kõige kõrgemaks usuks: „Ristiusu jumalik idu oli nii lihtne ja võimas“ (Kr. Koid. II, 16. II 1871, lk. 156), et sellest oleks võind saada kogu maailma usund.

„Ja kui ühelgi usutunnistusel igavest seemet selle tarvis sees on: ükskord kõik maakera peal asuvaid inimeste sugusi ühte religioni alla kokku seada, siis võiks selle tarvis Kristlaste religion vist esimeseks jääda“⁶²⁾.

Kuid Kr-i ristiusu-käsitus ei ole identne kiriklik-ortodoksliku ristiusuga. Koidulale kirjutab ta:

„Kui Teie minu avaldatud kirjasi ridades ja ridade vahelt teraselt lugesite, siis ei või Teil mitte teadmata olla, et minu jalad kitsas pappide kammitsas ei kõnni, mis pärast ma kõigest väest ja rammust ühtepuhku rahvale püüdsin juhatada, et järeloomõtlemine meid aega mööda kaugemale saab viima, kui kõik kiidetud järeloomõtlemine, mis juures meie oma pisukest küünalt ei pea tohtima tarvitada (vrd. Albrecht, Religion I — nachdenken, nicht nachglauben)⁶³⁾.

Kr. väidab „Et meie Eestirahvale kristlikust usust veel midagi osaks ei ole saanud, teab igaüks, kellel silm ja kõrv on, sest meie maal elab üks risti-usk, mis rohkem kuus sada aastat rahvale risti ja viletsust küllalt kaela peale toonud, ja veel edespidi saab tooma, niikaua kui hinged muidu ei arva läbi saama, kui et neil karjatsed peavad olema“⁶⁴⁾.

Mis rahvale kuulutatakse kantslist, pole ristiusk, vaid tõelise ristiusu, Kristuse õppe moonutis, see on ebausk. Kiriku-uskudest ei tunne Kr. ühtki, mis oleks vabanend ebausust ja imestab, mikspärast kiriku ebausku kuulutajad julgevad eesti vana ebausku laita.

„Anlangend den Glauben, d. h. den kirchlichen, so kenne ich keine Form derselben, die soweit gekommen wäre, sich vom Aberglauben zu emancipiren. Es ist mir immer unbegreiflich gewesen, weshalb die Ehrengestlichkeit mit ihren Leibtrabanten so eifrig gegen kindische Spielereien des Volkes wüthet, die streng genommen Niemanden schadet, während die HH Pastore von der anderen Seite mit eiserner Strenge ihren

⁶²⁾ „Pisukesed õiendused“

⁶³⁾ Kr. Koid. I, 12. XI 1867, lk. 9.

⁶⁴⁾ Kr. Koid. I, 6. II 1868, lk. 81.

Aberglauben den Leuten aufdrängen u. jede Gewissensfreiheit untergraben. Noch lächerlicher ist der Dünkel: jede Parthei hält ihre Formen für die allervollkommenste, mit Verachtung auf die Andern blickend, die alle Irrende sind“⁶⁵⁾.

Analoogilisi vaateid leidub ka kirjas Koidulale (I, 5. V 1868, lk. 167—168).

Kr. peab kahjutundega möönma, et 2000 aastat ei ole veel kuigi palju ristiusku edendand. Ikka veel näritakse välise koore kallal, selle tõelist tuuma hoopis unustades⁶⁶⁾. Ja kes paneb tähele õpetaja sõnu:

„...alle Menschen sind Kinder eines liebenden Vaters: liebe deinen Nächsten wie dich selbst“⁶⁷⁾.

Armastususk, see oli Jeesuse töö, kuid oma aja pojana ei olnud ta vaba nõrkustest, viimast kasustasid oma huvides papid. Seepärast ei kujunend uus usk niisuguseks, nagu seda oli looja kavatsend.

„Die Religion der Liebe“ war das Werk Christi, aber als Sohn seiner Zeit konnte er sich doch nicht von allen Schlaken frei machen; letztere verstanden die Pfaffen zu ihrem Vortheil auszubeuten, und darum eben konnte die neue Lehre niemals das werden, was der Stifter beabsichtigte“⁶⁸⁾.

Vrd. Albrecht, Religion I, lk. 511:

„Denn wenn auch er (s. t. Jeesus), der Herrliche und Erhabene, immerhin als ein Sohn seines Volks und seiner Zeit aufgefasst werden muss, und wir uns darum für berechtigt halten dürfen, manche seiner Ansichten und Ansprüche auf Rechnung seiner Zeit und seines Volks zu setzen, ohne dass wir damit die Hoheit seines Charakters beeinträchtigen...“

Juba esitatust ilmneb Kr-i ratsionalistlik ristiusu-käsitus. Kristuse õppe eraldamine õppest Kristuse kohta, mis ongi usulise ratsionalismi põhiliseks tunnuseks, milleni oli jõutud poolvaistlikult juba reformatsiooni-aegseis usutülides. Inglise deistidest on Th. Chubb ja Th. Morgan eelpoolesitatud vaateid ristiusust edasi arendand (vt. lk. 17), aga ka Kr-i usundliku maailmavaate eeskujud J. G. Zimmermann ja Fr. Albrecht on oma teostes eriti rõhutand ja teravalt eraldand Kristuse armuõppe muust ristiusu osast. Ristiusk ei nõua õpetust, vaid elu, see on eluprintsiip.

„Kui meie kiriku-vanemad vähem pappid ja rohkem õpetajad oleksivad, siis ei unustaksid nemad oma meistri sõna, kes armastuse ülemaks käsuks tõstis. Nemad unustavad päälle selle, et ristiusk ei taha õpetust vaid elu, sest üksnes seda tohime tõsiseks ristiinimeseks nimetada, kes oma nõdruses kõigest väest selle kuju järel elada püüab mis Jeesus Kristus oma eluga meile oli annud. Tema ei ole kuskil ütelnud, selle ja selle nõõri

⁶⁵⁾ Kr. Sch.-B. 5. XI 1869.

⁶⁶⁾ Seals.

⁶⁷⁾ Kr. Sch.-B. 5. XI 1869.

⁶⁸⁾ Seals. 17. II 1865.

järel pead sina uskuma ja kui sa karva väärt kõrvale eksid, siis oled sa ära neetud ja igavest hukka mõistetud, vaid tema noomib meid armastagem üksteist, nõnda kui mina teid olen armastanud, sest teie armastusest peab tuntama, et teie minu jüngrid olete“⁶⁹⁾.

Niikaua kui eksisteerivad usulahud, ei saa olla juttu Jeesuse armastus-
usust, sel põhjusel vihkabki Kr. pappe.

„... denn sie sind das Haupthinderniss, dass wir zum ächten Christenthum niemals gelangen können“⁷⁰⁾.

Kristuse õppe, tõelise ristiusu, olid aegamööda papid ja nende järel-
lauljad enda isiklikes huvides ära moonutand. Äsjaesitatus ilmneb tüüpiline
18. sajandi ebaajalooline ilmutususkude üleloomulikkude õpete käsitus. Tol
ajal nähti irratsionaalseis kirikudogmade pappide omakasupüüdlikke
sepitsusi.

Eriti vastuvõtmatu on Kr-ile inimlikke nõrkusi omav kirikujumal, see
„alavihane Jehova“, „juutlaste vanapappa“, kes vanemate patud nuhtleb laste
kätte nii ja nii mitmest põlvest saadik.

„... kes (s. t. juutlaste vana-pappa) kaa muidu mitmes tükkis nii käre dat viha
näitab, et tema olemisele hädaohtu ähvardab: nõdra inimeste tegudega ühte minna, mis
just tema „jumaliku täiusele“ suurt auu ei hakka tegema. Sellepärast näitab minu pisu-
kese meelearule mõistmata, kui meie pappid — Kristusest kuulutatud „a r m a s t a j a isa“
külge (kui lapsele pandud rõugeid) kõik vigad ja täiuse vastanikud püüavad okuleerida,
mis neil Juutlaste vana pappast teadaval on“⁷¹⁾.

Kiriklik pärispatu dogma on vasturääkiv inimlikule õiglustundele: oma
esivanemate pattude eest pole nüüdne sugupõlv vastutav.

„Für die Sünde ihrer Vorfahren dürfen wir das jetzige Geschlecht nicht verant-
wortlich machen, wollen wir anders als humaner Richter auftreten u. nicht blinde Nach-
beter des jähzornigen israelitischen Jehova werden, der in seinem gottlosen Charakter
alle menschliche Schwäche verbirgt“⁷²⁾.

Pärispatu dogmat on Kr. veel käsitelnud kirjas Koidulale (I, 25. II 1868,
lk. 96—97).

Inimene pole pärispatu needusega koormatud, vaid täiuslikum olevus
maa peal.

„Selle asemel, et nemad meile kõige ülemat inimlikku täiust, mis ühel surelikul loo-
mal, Kristuse jälgil käies, osaks võiks saada, ettekujuks peaksid seadma, — ei väsi nemad
õpetamast, et inimese loom üks läbi ja läbi ärarikutud taime peab olema, mis juba enne
sündimist hukkatusele olla loodud“⁷³⁾.

⁶⁹⁾ Kr. Adams. 5. IX 1872, lk. 195.

⁷⁰⁾ Kr. Sch.-B. 17. II 1865.

⁷¹⁾ Kr. Koid. I, 25. II 1868, lk. 97.

⁷²⁾ Kr. Sch.-B. kuupäevata kiri.

⁷³⁾ Kr. Koid. I, 25. II 1868, lk. 97.

Humaansete valgustajate arvates oleks enam-vähem õiglane jumal muutnud pärispatu dogma pärisvooruse dogmaks.

Aruvastane kiriku kolmainuse dogma on loodusteadusliku orientatsiooni niga Kr-ile käsitamatu.

„...aga kes kui mina suuremat osa eluiga üksnes selle peale olen ärakulutanud, loomust ja loodud asju nii kaugelt tundma saada, kui meie tänapäevane õpetusetarkus seeks ulatab: se ei tohi kuskil teiste õpetada kui: 2 kord 2 on neli. Kuda kolm — üks, ehk üks — kolm peab olema, seesugust rehkendamise kunsti pean nende meistrite hooleks jätma, kes oma peaaajusi mõtlemisega ei lähä raskendama. Nemad ei usalda pimedusest lahkuda, sest et üsna pimedate hulgas ühe silmaline kuningas on!“⁷⁴⁾ (Vrd. lk. 30.)

Kolmainuse dogma aruvastasust on Kr. veel kord käsitelnud poolimestleval toonil „Lembitus“:

„Üks jumal olla neil ja isa taevas;
Mis pärast valavad nad temast kolm?
Ning puhuvad, et pühas usu laevas
On kolm ja üks just sarnaline tolm.
Üks jumal sureb kibedamas vaevas,
Ja ommetegi elavad veel kolm!
Et kolm ja üks ei kuskil vahet näita:
Ei jaksa meelega mõistus mitte täita!“⁷⁵⁾

Oma eitava seisukoha imetegude, Kristuse jumalapojalikkuse ja piibli ilmapuutumatu tõe kohta on Kr. väljendand kirjas Jakobsonile:

„Suur-Preisimaa kirik ei ole veel protestantismuse algõpetustki ära õppinud, s. o. evangeliumi usu kristlaste abid: Kõige kardetavam ja mõtlemapanev määrus oli ju, nagu tuttav, vana kolmainuse usutunnistuse õpetus: „ime teod“, „Kristuse Jumalolemine“, „Püha kirja ilmapuutumata tõde“, see pidi ristiusu õpetuse kõikumata alus olema. — Rõemustage, Herrä, et Teil veel enne halastuse ukse kinnipanemist võimalik olnud usutunnistust (das Apostolikum) avaldada, mis Otepä papst oma alakirjutusega on tõestanud: Teid evangeliumi põhja peal kindel leidnud olevat. Selle Attestati peale tohite nüüd usaldada, et kui meie, s. o. mina ja minusugused hukatusele mõistetakse ja surma veetakse, Teie sell puhul kui vaga ja vaba mees elusalt peasete!!!“⁷⁶⁾

Toodust näeme, et Kr. on lõplikult loobund ortodokslikust ristiusu tunnistusest, sellest, mis pidi olema ristiusu kõikumatu alus (das Apostolikum). Mitte aruvastaste kirikuõpete tõekspidamises ei seisa ristiusk:

„Ei mitte usuvormides, vaid südames peab usk elama ja sealt välja tulles tegudes avalikuks tõusma!“⁷⁷⁾

⁷⁴⁾ Kr. Koid. I, 12. XII 1867, lk. 9.

⁷⁵⁾ „Lembitu“ XVI, lk. 125.

⁷⁶⁾ Kr. Jak. 10 X 1878, lk. 103.

⁷⁷⁾ Kr. Adams. 8 IX 1868, lk. 161.

Ja mis sellest abi, kui kirikud pühapäeviti küll inimesi täis, aga elus sellest midagi ei avaldu. Kr. leiab, et neis kogudustes, kus kõige ägedamad dogma eestvõitlejad, seal ka tavalisest kõige suurem kõlbluse langus ⁷⁸⁾).

Sest „Katekismuse peatükid ja Piiblisalmid ühes mõtteta peas, võivad teda küll kiriku väe soldatiks teha, aga elule ei tule sellest midagi tulu, kui kallid ristiusu vili meie tegudes idanema ei lähe“ ⁷⁹⁾).

Misjonitööd, mida soovitatakse „Põllumehe nõuandjas“, võrdleb Kr. „lubjatud haudadega, mis seest surnu luid täis“ ⁸⁰⁾).

„Paljas vagaduse vari, kõige ohkamiste ja silmade taeva poole pööramistega, ei maksa midagi, kui süda harimata ja meel pimedaks jäänud“ ⁸¹⁾).

Jeesus ei ole mitte jumala ainusündind poeg, ta on meie „jumalik usu-õpetaja“ (Kr. Adams. 8. IX 1868), „Naatsareti tark“ (Kr. Hurdale, 1. IV 1862). Ta ei surnud inimkonna pattude lunastamiseks, vaid „vaimu vabaduse“ (Kr. Jak. 10. X 1878) eest.

Kr-i valgustusliku ususalvivuse ja ristiusu-käsituse seisukohalt on eriti taunitav õigeusklikkude kirjatähe fanatism. Välispidise vormi tõttu unustatakse ristiusu tõeline tuum.

„...kui Naatsareti tark uut usku oli alustanud, kus ta vana pimeduse vasta sõda tõstis ja oma elu selle eest kautas, siis võiks seda igaüks kasulikuks kiita; aga kus ristiusu tunnistajad kui vaenlased üksteise vasta sellepärast seisavad, et ühel need ja teisel jälle teised väljaspoold vormid on, ja nende vormide ehk koore pärast sisu hoopis ära unustavad, mis koore al on: nii kaua on nemad veel templi lävest kaugel, kus üks isa ja täielik armastus kõikide vahel peab liikuma. Nemad seisavad pokstavi vangis ja ei oska mitte seda vaimu, mis seal sees elab“ ⁸²⁾).

Analoogilisi vaateid leiame kirjas Adams-le (8. IX 1868). Veel ägedamal toonil on Kr. väljendand oma meelepaha pappide fanatismi kohta kirjas Reinthalile:

„Unsere Geistlichkeit nennt sich vorzugsweise die kirchliche u. thut wohl daran, denn von einer christlichen Richtung ist bei ihnen keine Rede mehr. Statt am Christenthum zu bauen, arbeiten sie am Pfaffenthum und kämpfen mit aller Macht gegen das Licht. Ein erleuchteter Professor der Theologie soll es neulich ausgesprochen haben: die Verfolgung der Juden sey eine Hauptaufgabe des Christenthums! Solchen Lehrsätzen gegenüber behaupte ich dreist: es giebt mehr wirkliches Christenthum ausserhalb als innerhalb der Kirche. Dort bringt die Civilisation mit jedem Tage die Menschenrechte mehr zur Anerkennung, während sein Fanatismus Folter u. Scheiterhaufen wieder einführen möchte. Die Unkirchlichen beten zu einem lieben-

⁷⁸⁾ Vrd. Kr.-Sch.-B. 5 XI 1869.

⁷⁹⁾ Kr. Adams. 18. IX 1866, lk. 100.

⁸⁰⁾ Seals., lk. 99.

⁸¹⁾ Seals., lk. 100.

⁸²⁾ Kr. Hurdale, 1. IV 1862.

den Vater, der alle Menschen für seine Kinder ansieht, während die Kirchlichen sich unter den ungerechten, zornigen Jehova scharen, dessen menschliche Schwächen unter dem heiligen Rock von allen Seiten herausgucken.

„Wie einer ist, so ist sein Gott,
Darum wird Gott so oft ein Spott.“

Was wir von unsern Kanzeln von ihm hören, ist Blasphemie u Ironie!

Brechen Sie über mich den Stab, wenn Sie nicht anders können, doch zu dieser engherzigen Kirche werden Sie mich nimmer bekehren“⁸³⁾.

Fanaatiliste pappide, nende suurimate vaimuvastanikkudega on võidelnud kõik vaimuvabadusele püüdlejad valgustajad. Ka Kr-i sapirakku pole miski nii erutand, kui need omakasupüüdlilikud pimeduse jüngrid. Nad ei ole Kr-i arvates mitte ainult ristiusu moonutand, nad on ka peatakistuseks iga-sugusele edule, eelkõige rahvaharidusele. Kr-i maailmavaate seisukohalt ongi papid pea ainuke pahe siin maailmas. Haritud rahva juures on nende võimuaeg ammu mööda ja nüüd ei jää neil muud üle, kui harimatut rahvast oma kammitsas hoida ja selle rumalust kasustada enda isiklikes huvides.

„Aga loodud seaduste vasta inimese looma sündimine ja kõik muud imetööd jäägu enne ja pärast pappide seletamiseks, kes oma pisokest mõistust selle pärast vangi võtavad, ehk teistele ette valetavad: et nemad ise seda usuvad, mis nad teistele õpetavad. Mõni ahtra peaaajuga mees võib siin ja seal ehk elada, kelle vaim veel lapse mähkmest ei ole peasnud, ja niisugused nõdrad elavad ennast nõnda vale sisse, et kõik võimatamad asjad viimaks neil võimalikud näitavad. Üks Christiani, Willigerode ja teised karja talutuse oinad on petised, kes oma päävaliku leivapalukese pärast nõnda räägivad, mis neil endal ial meele ei tule tõeks pidada. Mis neil tõeste südamest imitseb, on sõimamised, et maailm ja rahvas pääv päävalt kaugemale jõuab valguse poole, aga nende usklike selts niisamati ühtepuhku kahaneb“⁸⁴⁾.

Voltaire'i kohta on väidetud, et ta midagi pole nii kirglikult ja südame põhjast vihand, kui kiriku esindajaid, neid omakasupüüdlikke ja fanaatilisi jesuiite. Sama võime esitatu põhjal väita ka Võru Voltaire'i kohta.

Koidulale kirjutab ta, et usk ainult siis jõuaks laulu loomisele vaimustada, kui enam pappe maailmas ei elaks⁸⁵⁾. Nagu papid iga harituma inimese kirikust välja jutlustavad, samuti vastuvõtmatu on igale haritud inimesele „mustakuublaste“ kirjalikud vaimusünnitised, kalendrid ja „Eesti Postimees“. Kes on rahva sõber, see harigu rahva vaimu ja ärgu kasustagu selle rumalust enda tulunduslikes huvides. Kr-i arvates on viimases Vändra kirikuvõimud eriti osavad.

„Wer Volksfreund ist und das arme irregeleitete Volk liebt, der Sorge auch für gesunde Nahrung des Geistes u. suche nicht die falsche Richtung für seine Beutel zu

⁸³⁾ Kr. Reinth. 13. VIII 1859.

⁸⁴⁾ Kr. Koid. I, 5. V 1868, lk. 168.

⁸⁵⁾ Seals. I, 6. II 1868, lk. 80.

benutzen; wie es die Fennerschen Kirchenbeamten thun, denen die Dummheit der Esten für eine fette Kuh gilt, die sie mit Milch und Schmand versorgt“⁸⁶⁾).

Samasuguseid vaateid esineb Körberi kalendri arvustises ta kirjasahtsendlile:

„Weder ist dieser Waimolik tähtmat ein Kalender, noch ein Erbauungsbuch, sondern offenbar Geldschneiderei. Anstatt, wie es einem rechtschaffenen Manne geziemt, das einfältige Volk aufzuklären, sucht die Fennersche Verfinsterungs-Fabrik dieselben immer mehr zu verdummen, um diese Dummheit für ihre grenzenlose Habsucht später auszubeuten. Sehen Sie doch auf die Tendenz hin, die solchen Fabrikaten zu Grunde liegt. Ein bischen froher Tanz wird für schwere Sünde geschildert u. als ob's an Verfinsterungsanstalten (Bethäuser) Mangel wäre: müssen jetzt auch noch Krüge dazu benutzt werden, um põrase Wändra Pätsiluggu zu singen!“⁸⁷⁾

Analoogilisi vaateid pastorite kirjanduse kohta leidub ohtrasti ta kirja-des Kõhlerile.

Eriti pahameelt sünnitab Kr-ile, kui „Postimehes“ ja muise ilmlikes aja-kirjades kirjutatakse kiriklik-konfessionaalses vaimus. Vähemalt „postitaskust“ peaksid säärased kiriklikud lood kaduma.

„Kes on se sarviline, kes ennast viimses postimehe numbris julgeb „koolmeistriks“ nimetada? — Häda meie vaese rahvale, kui palju säherdusi härgi koolmeistri nime kannavad! Mina ei kuule tema jutust muud, kui: üks kiriku sõnn ammub küla vainul, mis ta iga pühapääval kantsli pealt oma peaaust tühendatud pähä tallele oli pannud. Kas ei peaks kaa meie maal aeg olema tulnud, et niisuguste sõnnide tallermaaks „Postimehe“ tasku enam ei kõlbaks?! — Ma arvan: Missioni lehtedes, kuhu midagi mõistliku ei passi, oleks säherduste ammuumistele küllalist ruumi. — Postitasku peaks õigust mööda valgust, ei mitte pimedust kandma, nõnda kui koolid ja koolmeistrid rahvast õpetama, aga ei mitte heinatustid inimestele silmade ete siduma, et ükski enam ei või näha. Jumal hoitku meid sähertuste eest, mis kui „Leitartikel“ postimehe lehe otsa pannakse.

Hat der deutsche Protestantenverein keinen Einfluss auf unser unglückliches Livland?!“⁸⁸⁾

Vaimuliku kirjanduse toodetest on põhjustand Kr-i kõige pikema mõtte-avaldise K. J. Masingi „Piibli luggud“. Nimetatud arvustis ei ole määratud küll laiemale üldsusele, vaid sõber Faehlmannile, kuid seda vahetumalt on olnud Kr-il võimalus arvustada ja naeruvääristada kiriku-usu aruvastasust ja mõttetust, paljastada ning imestada kirikujumala inimlikke nõrkusi ja sellesse uskujate rumalust⁸⁹⁾.

⁸⁶⁾ Kr. Sachs. 13. II 1850.

⁸⁷⁾ Seals., 6. II 1850.

⁸⁸⁾ Kr. Koid. I, 27. IX 1868, lk. 282.

⁸⁹⁾ „Jetzt gehen wir zum Texte. Das erste poetische Erzeugniss pag. 5 sagt im ersten Verse der ersten Strophe: „aus einem Dinge, Etwas, habe Gott alle die Himmel erschaffen, die Erde u. Meere hat er uns mit seinem Worte gebracht!“ Diese Stelle widerspricht gerade der Bibel, welche ausdrücklich sagt: Gott habe die Welt aus Nichts erschaffen. — Im vierten Vers der zweiten Strophe heisst es: Alle Geschöpfe, die grossen

„Eesti Postimehe“ suure nädala puhul kirjutatud Jannseni vaga kirjutise on Kr. tõlkind saksa keelde ja saatnud Sch.-Bertramile.

„Eesti Postimees ma ja linna rahvale Nr. 17.

„Die ewige Kraft, welche Himmel und Erde erschaffen hat, ist in dieser Woche schwach und kraftlos in den Händen der aus Staub erschaffenen Menschen zum Martern u. Quälen gewesen; — die ewige unfehlbare Gerechtigkeit, auf welche Niemand eine Schuld bekennen konnte, ist in dieser Woche inmitten der Ungerechten verdammt, — die ewige Heiligkeit, welcher klarer ist als die Sonne am Himmel, ist in dieser Woche geschändet, angespien und sündiger gemacht worden, als alle Sünder; — die ewige Reinheit, vor der auch die heiligen Engel noch schmutzig sind, sie ist in dieser Woche sündig und schmutzig gemacht und unter die Schmutzigen geworfen worden; — das liebste Kind hat in dieser Woche in allergrösstem Todeschmerz seinen allbarmherzigsten Vater um Hülfe gerufen und ist dennoch hilflos gestorben; ja, das ewige Leben selbst ist starr u. bleich in die Gruft gelegt und bis zum dritten Tage dort geblieben“⁹⁰).

Esitatud Jannseni jutluses ei leia Kr. loogikat ega loomulikku inimese

und die Krebse. — Was der Verfasser im V. 1 der 3. Strophe verlangt, ist nicht auszuführen: „Gotteskinder erhebt eure Köpfe hinauf in den Himmel!“ — Nach der Erklärung pag. 7 nach Röm. 6, 23 war das Loos des Menschen ursprünglich die Unsterblichkeit mit Gott zu theilen, aber Evas Sünde brachte den Tod als Strafe herbei. Pag. 13 sehen wir die Vollkommenheiten Gottes etwas hart mitgenommen, der alte Jehova sieht hier erst später (was er billig vorher schon hätte wissen sollen) ein, wie der Mensch nichts taue u. fühlt bittere Reue darüber, dass er den Menschen erschaffen hatte, u. spricht die dunklen Worte: Mein Geist soll nicht ewig in dem Menschen ermahnen, weil sie bloss Fleisch sind. Nun geht der Alte mit seiner Rache so weit, dass er im blinden Eifer alle unschuldigen Geschöpfe mit dem Menschen (der doch allein gesündigt hatte) von der Erde vernichten will. Wir wollen sehen wie der Verfasser diese Bibelstelle mit einer anderen erklärt. Da finden wir unter Öppetused (pag. 16) ad. 4 „Wie mächtig verkündet die schreckliche Sündfluth dem Menschen, dass ein heiliger u. gerechter Gott über die Welt herrscht und richtet etc.“ „Der Herr eilt gegen das Ende und lügt nicht; wenn er zögert, so harre, denn er kommt gewiss und bleibt nicht nach.“ Habakuk 2, 3. Trefflich erklärt! Seelig sind, die es verstehen. Solche vortreffliche Stellen finden sich auf jeder Seite des Buches, man könnte, wollte man sie alle durchgehen, zwei so starke Bändchen darüber liefern als das Werk selbst ist. Ich will diese Arbeit gern einem Anderen überlassen u. bloss einige höchst naive Stellen anführen, da fällt mir z. B. pag. 82 die wichtige Lehre über den Teufel auf, der, wie uns der erleuchtete Verfasser versichert — seine demagogischen Umtriebe bloss an den Frommen auslässt u. dem Himmel sey Dank sich um uns Weltkinder garnicht bekümmert! Für diese schöne Zusicherung drücke ich dem heiligen Verf. täglich in Gedanken die Hand; seine Offenheit wird mich dafür bewahren, dass ich nicht fromm werde..... Ferner findet sich eines der erhabensten poetischen Bilder pag. 172 in den beiden ersten Versen der ersten Strophe, welchem nach die Liebe Christi noch süsser seyn soll als Brantwein, der besoffen macht! — Kurz — mein, Freund, das Buch ist durch und durch schön u. es sollte mir höchst angenehm seyn, wäre es mir gelungen durch obige Andeutungen Deine ganze Aufmerksamkeit dem St. Masingschen Werke zu widmen!“ — Kr. Faehl. 8. I 1843.

⁹⁰) Kr. Sch.-B. 9. II 1864.

aru, pidades seda hullumajast karanu tarkuseks ja imestab, miks tsensor sää-
rast „Blasphemie'd“ on lasknud trükkida.

Kr-it ei ole lahutand pappidest mitte ainult maailmavaateline külg, veel
rohkem on tal ette heita nende kõlblale isiksusele. Oma kirjas Jak-le iseloo-
mustab Kr. pappide kõlblust järgnevalt:

„Aga seepse õnnetus on, et iga kantsli-sõime külge siitunud mees lähema ehk
kauema aja pärast inimliku enese küllest kui madu vana nahka maha poetab. Ma
ep ole veel täna päevani üht ainukest preestri kuube leidnud, kelle mantli voltide vahel
Jeesuitleaste täisugu ei elanud“⁹¹⁾.

Kr-i rahvavalgustuslikud üritused on ikka risti vastolus pappide huvi-
dega. Kr-i vaatekohalt oleks rahvakoolides pidand õpetatama võimalikult
palju ilmlikke õppeaineid, eeskätt loodusteadust, kuna kirikuõpetajate huvi-
des oli muuta rahvakoole piiblilugude ja katekismuse pähetuupimise asutisiks.
Adamsonile kirjutab ta suure meelepahaga, kuis kirikuõpetaja olevat koolis
geograafia õpetuse ära keeland⁹²⁾.

Et inimkonda pappidest vabastada, soovitab Kr. kõige radikaalsemaid
vahendeid; eeskuju võtta väikselt šveitsi rahvalt.

„Das kleine Schweizervölkchen hat die Sache vom richtigen Ende angefangen,
auch Michel schüttelt seinen Kopf, lässt dessen unerachtet die Pfaffen auf seiner Nase
weiter tanzen! Sollte er in seinen beengten Grenzen keinen zweckmässigen Verbannungsort
für das widerspenstige Gesindel finden, so müsste er von Russland ein paar hundert
Quadratmeilen unbewohntes Land im Osten, um die heil. Herren Bischöfe Ledochows
u. Consorten dahin zu senden, bis sie zur Einsicht gelangen: wie jeder Unterthan
die Pflicht hat der von Gott geordneten Obrigkeit zu gehorchen!“⁹³⁾

Koidulale kirjutab ta:

„Fort mit den Pfaffen und zum Teufel mit allen Dunkelmännern, dann erst können
wir von geistigen Eroberungen ein Wort mitsprechen. So lange diese Schmarotzer an
den edlen Säften des Volkes saugen, wird das werklose Christenthum in den nächsten
1000 Jahren kaum mehr leisten als in der 2000 jährigen Vergangenheit geschehen ist“⁹⁴⁾.

Esitatud tsitaadid iseloomustavad küllaldaselt Kr-i suhet ilmutususkus-
dele ja nende esindajaile. Näeme, et mitte ilma põhjuseta ei ole teda nime-
tatud Võru Voltaire'iks. Voltaire'i endaga, selle pappide peavaenlasega, ei
ole Kr-il olnud vahetuid kokkupuuteid: Voltaire'i teoseid ei ole Kr. lugend⁹⁵⁾,
äratusi oma hüpohondrilises pappide piitsutamises ei ole ta küll kellelki
muult saand, kui šveitsi populaarfilosoofi kurikuulsast teosest „Ueber die Ein-

⁹¹⁾ Kr. Jak. 13. V 1878, lk. 98.

⁹²⁾ Kr. Adams. 18. IX 1866, lk. 107.

⁹³⁾ Kr. Sch.-B. 17. I 1874.

⁹⁴⁾ Kr. Koid. II, 16. II 1871, lk. 156.

⁹⁵⁾ Vrd. L. Tohver, Kr. välisk. erud.

samkeit“. Viha voldiliste mustakuublaste vastu leiab Kr. endal olevat kaasa sündind ⁹⁶⁾).

Lootust paremasse tulevikku ei ole põhjust Kr-i arvates siiski hoopis kaotada. Kuigi kehvus, tuimus ja vagatsemine üldiselt rahvast kammitsas hoidis, oli tolleaegne eesti rahva nii tulunduslik kui hariduslik tase siiski palju kõrgem kui varemini. Kr. on optimist, ta jagab täelikult valgustussajandi lootust ja usku hariduse kõikvõitvasse jõusse ja intellektuaalse kultuuri pidevasse arengusse.

„Looja poolt meile jagatud eluiga siin ilmas on üks lühikene, otsekui suveööl pilutatud unenägu, aga juba selle lühikese aea sees võib mõtleja inimene, kes terase silmaga vaatab, selgest näha, et asjad, ehk kül pikamiste, siiski sam sammult kaugemale jõuavad“ ⁹⁷⁾).

Ja samale ühes hilisemas kirjas:

„Ajavaim võidab kõik vastanikud, kaa „eksimata“ paapsti ja paapstikesed, kes ennast seie saadik ainukeseks valguse väljalahutajaks maa peal pidasivad! Tehku nemad, mis tahavad, nende vanaks läinud roostetanud sõariistad ei jõua ommetegi enam muiste aja pimedust nelja- vie saea aasta eest tagasi tuua“ ⁹⁸⁾).

Kr. on veendund tõe ja valguse võidus siin maailmas: ajamärgid osutavad, et ka eesti öö lõpp enam kaugel ei ole.

„Teie poolt nurgast kuulsin hilja aja eest, kuida mõned karjased juba kibedast selle üle kaebada, et lamba kari vastatõrklik olla juhtoina järgil jooksta! Niisugused ajamärgid võiksid tunnistada, et Eesti öö lõpetus ika ligemale jõuab ja lähema ehk kauema aja pärast meie põrmu künkade üle uue pääva valgus saab tõusma! Ses lootuses puhkama minna trööstib lahkujat ja teeb puhkajale haua mulla kergeks, kui ta magama heites tohib ütelda, ehk on minu kanntud liivast kaa mõned sõmerad parema aja templi ehitamise tarvis kõlblikuks leitud“ ⁹⁹⁾).

Samas vaimus kirjutab Kr. Jakobsonile:

„Ei ole maailmas veel ükski tõsindus tulde läinud, sest et tõel visa vaim sees elab, kes seda valusamast põlema süttib, mida rohkem vaenlased tuld kustutada püüavad. — Juba leiame mitmes kihelkonnas, kelle hingekarjatsed kõigetigedamad vastanikud on, rahva keskel uuenduse idud kasvamas. Valguse tera tungib kõige pisemast mulgust pimedada tuppa“ ¹⁰⁰⁾).

Kr. tegeleb teadusega ja levitab seda tõelise valgustaja paatosega. Nagu kõik valgustajad, nii peab ka Kr. rahva rumalust kõikide maiste pahede peapõhjuseks, mille kõrvaldamiseks oleks ka ainuke ja õige vahend vaimu valgus-

⁹⁶⁾ Vrd. Kr. Sch.-B. 13. II 1860.

⁹⁷⁾ Kr. Adams. 18. IX 1866, lk. 99.

⁹⁸⁾ Kr. Adams. 19. VI 1870, lk. 162.

⁹⁹⁾ Kr. Adams. 19. VI 1870, lk. 162

¹⁰⁰⁾ Kr. Jak. 14. XI 1869, lk. 96.

tamine — rahvahariduse tõstmine. Teadustest omab esmajärgulise tähtsuse loodusteadus, mis oligi valgustussajandi lemmikteaduseks, mille imetegevasse jõusse tol ajal usuti.

„Unsere jämmerlichen Dorfschulen werden allmählig aus dem Katechismus und den alttestamentlichen Märchen heraus wachsen und die ihnen zu eng gewordenen Kinderschuhe auf den Schutthaufen werfen. Das helle Licht der Naturwissenschaften wird seinen Strahlen auch bei uns den Eingang verschaffen“¹⁰¹).

Ja samale ühes oma hilisemas kirjas:

„Die Unmündigkeit wird niemals aussterben, aber wie die Strahlen der Frühlingssonne die grössten Schneemassen des Winters allmählich verzehren, so wird auch das strahlende Licht der Aufklärung allmählich bis in die tiefsten Thäler dringen und diese erhellen“¹⁰²).

Meie murelauliku Kr-i pikemad kui ka lühemad maailmavaatelised märkmed ja teosed on kantud valgustussajandi optimistlikest tulevikulootusist, usust haridusse. Meenutagem siinkohal „Kalevipoja“ lõppu: Eestis hakkab kord parem aeg, siis tuleb ka Kalevipoeg tagasi. Sama motiiv esineb ka „Lembitus“, Vanemuine tuleb tagasi:

„Kui Eesti pojad ükskord sihti näevad,
Mis tema sõrm neil ette rajanud:
Kes kõrgemale püüdnud ööd ja päevad,
Neid tulevik ei mata unust'atud“¹⁰³).

Samuti kajastab Lembitu suur õpihimu Kr-i enda hariduspüüde.

„On ka veel praegu meil mittu häda ja raskust kanda, kuida neid iga inimese loomade eluteel juhtub, siiski ei tohi meie ialgi lootuse tiivu kautada, et aega mööda kõik paremaks läheb ja meie ise selle eest rohkem hoolt saame kandma, kust parandus võib tulla: kui meie hooletikumalt oma vaimu harime ja täielikumalt õpetust nõuame, kellega üksi vigalisi asju võime parandada“¹⁰⁴).

Sellest seisukohast on arusaadav, miks Kr-i kogu tähelepanu on koondund rahva hariduse tõstmisele. Kirjas Adams-le kirjutab ta:

„Ehk mina nüüd kül ei suurte ega veike rääkijate sekka ennast ei tahaks tungida, siiski võin tõtelikult tunnistada, et minu südames midagi nii tuliselt ei ela kui se soovimine, et meie rahva vaimu põld paremini saaks haritud, kui tänini oli olnud“¹⁰⁵).

Lootus paremasse tulevikku, see ongi, mis Kr-it veel lohutab eluõhtul.

„Pika suve päevade palavus on vanal linnul tiivad juba ammugi väsitanud, ja aeglikud õhtu ja öövilud võivad kül väsimust jahutada, aga ei ial enam keha ja vaimu

¹⁰¹) Kr. Koid. II, 16. II 1871, lk. 157.

¹⁰²) Seals. II, 28. IV 1871, lk. 177.

¹⁰³) „Lembitu“ — „Sisseminikuks“, lk. 2.

¹⁰⁴) Lühike seletus Kalevipoja laulude sisust, lk. 11—12.

¹⁰⁵) Kr. Adams. 18. IX 1866, lk. 102; vrd. Kr. Köhler, 31. I 1867.

rammu nõnda kosutada, et kevade ja suve lendamine võimalik oleks. — Ainuke lootus mis mind eluõhtul mõne korra veel rõõmustab, on: et tuleval põlvel praegu kasvajatest noortest meestest mitu saavad päeva valgele tulema, kes igaviisi meist vanadest kaugele astuvad“¹⁰⁶).

Osutub, et välismaa kiriku veelgi viletsamad olud, kuigi seal rahvaharidus ammu oli saavutand Kr-i vaadete järgi ideaalse taseme, pole suutnud kõigutada ta optimismi hariduse kõikvõitvasse jõusse. Väidab ta ju isegi oma kirjas Jakobsonile, et välismaa lood Preisis ja suuremal osal ühendatud Saksa riigis on palju viletsamad kui meil¹⁰⁷).

Käsiteldus oleme võind jälgida kahe põhimõtteliselt vastandliku maailmavaate — teaduse- ja haridusvaenulise ortodokslik-kirikliku ja vaimuvalgusele püüdleva ratsionalistlik-uueaegse antagonistlikku võitlust kõige tüüpilisemal kujul.

Põhimõtteliselt samasuguse kahe erineva maailmavaate võitlust, mida võisime jälgida kirjavahetustes, kohtame ka Kr-i rahvavalgustuslikes teostes, kuigi tagasihoidlikumal ja leplikumal kujul. Oma õpetlikes teostes on Kr. korduvalt puudutand maailmavaatelisi küsimusi: praktilise elutarkuse kõrval püüab ta neis teostes avardada tolleaegsete harimatute talupoegade pietistlik-kitsast elukäsitust, avada nende silmi maistele väärtustele, eelkõige ilmlikule kirjandusele ja rahvalauludele. Oma varasemas, küll trükkimata jäänd kalendrikirjutises on Kr. määritelnud vaimuliku ja ilmliku kirjanduse tähtsust ja väärtust. Selles artiklis jagab ta kõik raamatud kahte jakku:

„Essimine jäggo ramatud andvad meile pühast kirjast ja õigest Ristiussust õppetust, nõnda kui Pibel, Lauloramat, Katekismus, Jutluse ramat, Piibli-selletused ja mitmed muud mõnnusad kirjad. Teine jäggo ramatuid annab jälle juhhatust kõigist sähherdusest ilmlikkust asjust, mis läbbi meie ello, asja-ajjamise ja majjapiddamise tallitus parremine korda lähheb. Ehk lühhidalt ütteldes üks jäggo kirjad on ingetoiduseks, teine jäggo ajalikko ello toimetamiseks ülles pandud. Kui nüüd kegi meie seast nõnda mõistmata olleks, kõik ilmlikko õppetust andvad kirjad tühjaks lorriks nimmetada ja neid sepärrast luggemata jätta, siis teeks temma omma ajalikko õnnele suurt kahjo ja jääks ka temma inge kasso nõudmine mitmes kohhas lonkama; sest se kelle vaim siin ajalikkus ellus õppetuse valguseta jääb — ei oska ial õigel visil inge kasso püda. Kui meie neid asjo, mis nähtaval, tundma ei püja õppida, kuis võib meie arrimata mõistus siis näggemata asjadest täielikko arro sada? Ja siiski on, parrako Jummal, veel tännapäev mitmes kohhas sedda nähha, kudda mõni tullus kasso-saatja ramat luggemata ja suremal ulgal tundmata jääb, kui mõnningad vaimus pimmetad, kel endal tallotajad tarvis olleks, ommas vaimolikkus allanduse-kõrkusses ennast teistele teenäitajaks assutavad, ja siis rahvale varriseri julgusega ütlevad: „Ei se ramat kõlba! se on kõik tühhi ilmlik lorri!“ — Kedda need sõnnad kuttistavad, se võib ennast süggada“¹⁰⁸).

¹⁰⁶) Seals. 19. VI 1870, lk. 101.

¹⁰⁷) Kr. Jak. 10. X 1878, lk. 102.

¹⁰⁸) Üks kalendri-jut...

Näeme, et selles kirjutises suhtub Kr. kiriklik-konfessionaalsele kirjan-
dusele palju leplikumalt kui oma kirjavahetustes, mis võib olla johtund osalt
tolleaegsetest tsensurioludest, osalt aga ka rahva hariduslikust tasapinnast.
Üksikasjalikumalt on Kr. oma usulis-maailmavaatelisi küsimusi käsitelnud
oma kahes pikemas proosajutustises — „Viina katkus“ ja „Põllupapi jutus“.
Viimases ongi asetatud vastamisi kahe generatsiooni — vana, pietistlikult elu-
eitava ja uue, ilmlikke väärtusi jaatava elukäsitused. Vana generatsiooni
esindaja peremees Põllupapp peab oma kitsameelses vagaduses kõiki ilm-
likke väärtusi suureks patuks; tema vagadust iseloomustab alljärgnev:

„Mina sooviksin kõige inimestele niisugust hinge rahu, kui Talle veri mino sisse
on sünnitanud, et meie Õnnistegija kannatus ja surm mul kõige kõrgemaks auukrooniks
on, mis kurat ja maailm mino käest ial ei või riisuda. Sellepärast põlgan mina maailma
ja tema lapsi, ja poen Issanda külle koopasse, kuhu ta oma trui jüngritele jäädavat elo
asset on valmistanud“¹⁰⁹).

Uue maailmavaate esindaja on „Põllupapi jutus“ uuendusmeelne ilmliku
kirjanduse harrastaja Hans Virk ja „Viina katkus“ Lätimaa poiss Kaarel.
Ometi pole see uus maailmavaade, mida need uue generatsiooni esindajad
kuulutavad, kuigi käremeelne ega kirikut eitav. Nii Kaarel „Viina katkus“ kui
Hans Virk „Põllupapi jutus“ on mõlemad sügavusklikud loomused, kes on
hoosad kirikuskäijad, piiblilugejad, ega unusta jumala poole pöördumast ei
õhtuti ega hommikuti. Kuid nende vagadus ei keela neil osa saamast maistest
väärtustest, ilmlikest teadustest.

„Igal asjal on oma aeg!“ ütles Hans. „Kui meie kodo ehk kirikus palvetundi
peame, Jumalale kiitust ja tänu anname, siis ei kõlba muud kui üks kaunis vaimolik laul.
Aga kui loomuse pühendus ja ilu meie silma täidab ja rõõmu liikumist südamesse sünni-
tab, et lindudega lepikus võidu tahaksime healistada, siis ei näe mina selles mite patu,
kui seal midagi muud laulu keele peale võtame. Mis mul rõõmus ja õnnes liigutud südame
laeneid kõrgemale tõstab, ei või ükski mõistlik inimene pahaks panna, veel vähem Jumal,
kes täielik on, ommetegi meie nõdruste üle nii kannatlik näitab, et ta oma päikest
kõikide üle laseb tõusta“¹¹⁰).

Kui kogu loodus rõõmustab, sellest võib mõtleja inimene arvata, et
temaga samuti lugu on.

„Mikspärrast peab inimene üksi päinis kurb ning leinades ello teed
käima?“¹¹¹)

¹⁰⁹) Põllupapi jutt. Kas. Kal. 1865, lk. 46.

¹¹⁰) Seals., lk. 51.

¹¹¹) Vina katk, lk. 31. Samasuguseid vaateid esineb veel „Sippelgas“ II, lk. 26:
„Ja mis kaunis on se viis, kui juba laupääval heledad tütarlaste healed kiriku koorali
laulavad, mis pühapääva ette kuulutavad ja meie hinge kalli pääva vastu valmistavad.
Aga kui sa aripääval nurmel ehk metsas töö juures oled, kevade ja suve ilu sul südant

Näeme, millise pieteedi ja hardusega suhtuvad uue maailmavaate esindajad tähendatud teostes nii kirikule kui üldse vaimulikkusele. Ometi on nende usumeelsus siiski erinev nii pietistide maailma valulemisest kui ka kiriklikust konfessionalismist, nende usundlikkus on ratsionalistlikult interkonfessionaalne nagu Kr-ilgi.

Kr-i õpetlikes teostes ei teki vana ja uue elukäsituse kokkupuutel mingit teravamalt pinget ega võitlust. Uus maailmavaade suudab enda paremust ja eluõiguslikkust tõestada põhimõtteliste arutlustega. Kuigi vana generatsioon visalt kinni peab oma esiisadelt päritud vaadetest, veendub ta siiski hiljemini uue paremuses. Ka selles seigas ilmneb Kr-i optimistlik usk hariduse kõikvõimsusse.

Ega ole ka Kr. ise suhtunud harimatute talupoegade pietistlik-kitsarinnalisele usukäsitusele nii eitavalt nagu ortodokslikeledele kirikuõpetajatele. Iga tõelist vagadust hindab ja austab Kr. See ei olnud mitte paljas „sõba“, ütleb ta Põllupapi vagaduse kohta. Pealegi on Kr. leidnud pietistlike talupoegade ususallimatusele küllaldaselt vabandava põhjuse — see tuleb rohkem nende õpetajate kui nende endi süüks arvata ¹¹²).

Lähemal vaatlusel osutub, et Kr-i usundlik loomus on olnud otse vastulus valgustusaegse ilmlikkusega. Viimasest asjaolust ongi tingitud mitmed vasturääkivused ja üldse järjekindlusetus Kr-i vaadetes.

Kiriklik-metafüüsilise elukäsitusega keskajale suhtuti valgustussajandil suure üleolekuga. Kr. nimetab keskaega „kolikambriks“, „usuõndsaks“ ajaks, kõige pimedamaks ja lopsakamalt õitsevaks usuajaks, kus uskmatud loomad tuhandete kaupa tuleriidal põlesid või pimedates keldrites mädanesid „Suure Jumala auuks“ ¹¹³).

Peab siiski märkima, et Kr. mitte alati ei ole nii eitavalt suhtunud keskajale. Ta usundlik loomus on tunnetand seda aega suure ajana:

„Se olli ussu õitsemise aeg! Seal jättis rahvas iggas kohhas ennemine ello kui usko mahha“ ¹¹⁴).

liigutab, siis laula oma päris rahva laulukesi, mis ka sulle Jumal on annud, nõnda kui linnule pöösastikus. Üks ei lükka teist mitte omast kohast ära, vaid mõlemil on oma a e g.“ — Vrd. Zimmermann, Über die Einsamkeit IV, lk. 256. — „Frömmigkeit muss auch nicht Kopfhängerung und Poetisterey seyn, nicht trauriges Zurückweichen von unschuldigen Vergnügungen. Der Fromme soll sich freuen, denn die Freude am Herrn ist seine Stärke, und ein vergnügter Sinn ist die natürliche Wirkung von Weisheit und Tugend.“

¹¹²) Vrd. Põllupapi jutt. Kas. Kal. 1869, lk. 55—56.

¹¹³) Kr. Jak. 10. X 1878, lk. 102; vrd. „Pisukesed õiendused...“

¹¹⁴) Münsteri-kirikik Strasburgi linnas. Ma-ilm... II, lk. 53.

„... Siiski peame teiselt poolt äbbenedes selle sure aea peale taggasi vatama, kus põllev usso vaimustus ni suri asju Ilmale sünnitas, et rahvas tõrkumata ja rõemuga ellu ja varra usso pärrast ärra andsid“¹¹⁵⁾.

Humaanseis valgustajais äratas ristivendade julm ja fanaatiline verevalamine jubedustundeid, eriti Voltaire on põlastand ja naeruvääristand seda püha toorust. Võru Voltaire kirjutab:

„Ni suurt asja olli ristirahva ellav usk Jummal abb peale toimetanud“¹¹⁶⁾.

On isegi raske uskuda, et eeltoodud põhimõtteliselt vastandlikud vaated sama nähtuse kohta on ühe autori omad. Tõsi küll, „Risti-sõitjad“ ei ole Kr-i algupärane teos, vaid arvatavasti algupäraste lisanditega varustatud vaba tõlge nagu suurem osa ta kirjanduslikust toodangust, ilmud 1851, kuna eitaavad märked keskaja kohta on pärit hilisemast ajast, — aastast 1878. Sellest võiksime oletada, et Kr. hilisemas eas on oma vaateid muutnud, kuid niisugused oletused ei vabanda siiski kõiki vasturääkivusi ja kõikuvusi Kr-i maailmavaates.

Samasugust kaksindust leiame Kr-i suhtumises ristivendade poolt toimeetatud paganate vägivaldsele ristimisele — kord eitab ta säärast julma teguviisi, kord leiab sellele küllaldaselt vabandavaid põhjusi¹¹⁷⁾. Ka meiegi rahva vägivaldset ristimist on ta pidand kord ristivendade suureks teeneks, kord jälle eitand sellist teguviisi kõige kategoorilisemalt.

„Ristiusk oli üks suur kingitus, kui kaa meie eelkäijad seda annet raske higi ja verega pidivad ostma, siiski peame Jumalat tänama, et meie metslase põlvest oleme peasnud“¹¹⁸⁾.

Ja samal aastal kirjutab ta:

„Völlig sinnlos klingt es, wenn Schultz p. 15 fragt kes õpetust sull pähä pannud? Kes on teil risti-usku toonud? Ja wenn es von dem Willen der guten Deutschen bloss abhängig gewesen wäre, da hätte es heutigen Tages mit dem õpetuse pähäpanemisega dieselbe Bewandniss wie vor 700 Jahren als die Knechtung begann. Richtiger könnte man fragen: Kes on teid seitse sada aastad veel halvemaks kui lojus pand? Für das Blut u. den Schweiss, die das Volk für risti-usk u. die Bibel hat zahlen müssen, dürfte die Waare weit über ihren Preis bezahlt worden seyn“¹¹⁹⁾.

Esitatud järjekindlusetus ja kõikuvus on otse tüüpilisi jooni Kr-i maailmavaates.

¹¹⁵⁾ Risti-sõitjad, lk. 31.

¹¹⁶⁾ Seals., lk. 20.

¹¹⁷⁾ Vrd. Kr. Sch.-B. 2. V 1860; Kr. Koid. II, 16. II 1871, lk. 156; Kr. Adams. 18. IX 1866, lk. 105.

¹¹⁸⁾ Kr. Adams. 18. IX 1866, lk. 105.

¹¹⁹⁾ Kr. Köhl. 15. VIII 1866.

Käsiteldust nägime, et Kr-i ristiusu-käsitlus on ratsionalistlik: ristiusk pole ta vaadete järgi enam irratsionaalne lunastuse õpe — see on kõrgem jumalatunnetus ja moraal. Ta ei tunnusta üleloomulikke imetegusi, Jeesuse jumalapojalikkust; Jeesus pole inimsoo lunastaja, ta on täiuslikumaid ja eetilisemaid inimesi, ta on meie tark õpetaja — usulooja. Inimene saab õndsaks oma isiklike teenete läbi ilma jumaliku kaasabit. Mis aga Kr-i usundlikule maailmavaatele eriti valgustusaja pitseri jätab, see on ta ebaajalooline ja ratsionalistlik suhe ortodokslikele kirikuõpetele, ta otse voltaire'lik viha pappide ja aruvastaste dogmade vastu.

Võrreldes Kr-i kirjavahetustes ja ta õpetlikes teostes avalduvat usu-meelsust ilmneb, et Kr. on viimastes suhtunud palju leplikumalt nii kiriku esindajatele kui ka kiriklik-konfessionaalsele kirjandusele. Ta õpetlikes teostes esinevad usundlik-kõlblad manitsused ei erine palju ei stiililt ega meelsuselt ratsionalistlikkude pastorite interkonfessionaalsest moraaliõppest. Eelpool on juba räägitud, et Kr-i õpetlikes teostes usku veelgi enam on rõhutatud kui ratsionalistlikkude pastorite samalaadilistes üritustes (vt. lk. 13). Oma aabitsas on Kr. rakendand tähtede ja silpide veerimisharjutused usuteadmuste süvendamiseks ja levitamiseks noores hinges. Selles esineb vagameelseid luuletisi ja piiblimotiive ning tsitaate nagu ratsionalistliku pastori O. W. Maasingi aabitsaski.

Võiks veel küsida, kas Kr. ei jaga valgustusele omast eksoteerset ja esoteerset vaatekohta: valgustajad, vähemalt osa neist, pidasid positiivset usku harimatule rahvale loomulikuks ja ainuõigeks, kuna aru-usk oli haritud klassi eesõiguseks. Kuigi me Kr-i toodangus võime osalt märkida eelpool tähendatud valgustusajale omast tendentsi, ta õpetlikes teostes leidub mõõndeid kiriku-usu kasuks, kuna „Lembitus“ ja kirjavahetustes esineb ta palju käremeelsema ratsionalistina. Ometi ei pea Kr. positiivset usku, seda pastori ebausku, lihtrahvale ainuõigeks ja loomulikuks, nagu näiteks Voltaire. Viimases süüdistas Kr. ortodokslikke kirikuõpetajaid, kuna ta enda õpetliku tegevuse sihiks oli harimatut rahvast pappide ebausku kammitsast vabastada.

Nii kirjutab Kr. suure rõõmutundega oma eesti rahva 50. aastase vabastamise mälestusluuletises:

„...Et rohkem maad on valgusel!
Sest sagedamast tõus'vad koolid,
Kust noorem põlv saab õpetust
Ja vaimu teravamad noolid
Ju näitvad tuimus' lõpetust.

Neil, kellel õõ ja tema pime
Kui lehmad võid ja piima ann'd,

On kartus käes, et kustuv ime
Kaa rahval mõteid pähä pann'd,
Kus mõni avandatud silmal
Ehk loodud asjust aru saab“¹²⁰⁾.

Samuti leiab ta oma kirjas Schultz-Bertramile:

„Es giebt nichts Verderbliches als ein unwissendes Volk in der Hand der Priesterschaft. Will man renovieren, so kläre man vor allem das Volk auf, dann hat die Priesterschaft über dasselbe ihr Ende“¹²¹⁾.

Mõningad möönded kiriku-usu kasuks ta õpetlikes teostes on tingitud rahva harimatusesest kui ka tsensurioludest. Samal põhjusel ei lase ta „Lembitut“ kuulutada oma ratsionalistlikke usutõdesid kogu rahvale, vaid ainult targemaile. (Vrd. ptk. 7.)

Käesolevast ilmneb Kr-i maailmavaate kaks erinevat joont: üheltpoolt ta ägemeelne papivaenlus ja dogmasallimatus, teiseltpoolt aga ta loomupärane sügav usundlikkus, millest ongi johtund ta kõikuvus ja kahesugune suhtumus mõningaile probleemidele.

Kr. oli küll äge ortodoksismi ja pietismi (— „ich habe nie der pietistischen Richtung meine Huldigung dargebracht“¹²²⁾), — eriti aga silmakirjavagade ja kirjatähe uskujate pappide, nende suurimate vaimuvastanikkude ägemeelseid vastaseid, kuid usule ja igasugu tõelisele vagadusele ja ka kirkule suhtus ta suure pieteedi ja hardusega.

¹²⁰⁾ Põllupapi jutt. Kas. Kal. 1871, lk. 58.

¹²¹⁾ Kr. Sch.-B. kuupäevata kiri.

¹²²⁾ Kr. Sachs. 13. II 1850.

6. Kreutzwaldi usutõed.

Nagu eelpool kuulsime, on Kr. lõplikult loobund apostliku kiriku usutunnistusest, ta ei tunnusta usutõdesid ilmutususkude üleloomulikkude tõdedena. Jääb küsida, mis on Kr-i usutõdede allikaks. Valgustussajandi ratsionalistlikus usufilosoofias tuletati usutõed inimese loomulikust arust. Igaüks võis jõuda loogilise mõtlemisega üldmaksvaile usutõdedele, mis olid ühtlasi tõestatavad ratsionaalsed tõed; ristiusk identifitseeriti loomuliku usuga.

Kr. ei ole üldse tegelend usutõdede saamise ja tuletamisega, ta ei teoretiseeri ega targuta usust. Kõigis ta usku riivavais vihjetes ja märkmeis tajume ta vahetut usundlikkust. Nagu ratsionalistlikele kirikuõpetajaile, nii on ka Kr-ile usuallikaks piibel. Nii ütleb ta omas pildiajakirjas:

„Trükki kirja abbiga võis Lutherus meie usso-allika, Bibli, rahva kätte anda, et iggamees isse luggeda ja tunda võis sada, mis jummalik seadus pühhas kirjas, ehk mis aega möda kirriko ning pappi pettus usso kõrva olli lissanud“ ¹²³).

Aga mitte kogu piibel pole ühevõrt tähtis, V. Testament on vaid juutide muistendite kogu, lisab Kr. „Sippelgas“ ¹²⁴). Oma eitava seisukoha pühakirja ilmapuutumatu tõe kohta on ta veel avaldand oma kirjas Jakobsonile ¹²⁵).

Piiblist siiski tähtsamaks jumala, armastava isa, tunnetamisepaigaks on Kr-ile loodus, mis oligi valgustussajandil usuelamuste ammendamatuks allikaks. Oma maailmavaadet on Kr. teatud üleolekuga nimetand loodusfilosoofiliseks vastandina Hurda teoloogilisele ¹²⁶). Koidulale kirjutab ta:

„Ein von Mauern umschlossener Raum scheint mir viel zu klein dazu um Gott den Weltenschöpfer darin anzubeten. Sein Tempel hat grössere Dimensionen und darin Räumlichkeiten genug, dass nicht bloss alle kirchlichen Confessionen, sondern selbst Juden und Heiden Platz genug finden, alle zusammen und jeder in seiner Art zu beten und zu danken“ ¹²⁷).

¹²³) Ramatu-trükkimise üllesvõtmisest. Ma-ilm ... I, lk. 25.

¹²⁴) Eestirahva lauludest ja ennemuistestest juttudest. Sippelgas II.

¹²⁵) Kr. Jak. 10. X 1878, lk. 102.

¹²⁶) Kr. Köhl. 19. X 1864.

¹²⁷) Kr. Koid. II, 17. V 1870, lk. 76.

Ja samale mõni aasta varem:

„Niikaua kui üks rahvas Jumala tundmist müüride vahelt läheb otsima, ja suurest loomuse templist, mis igapäev meie silmade ees seisab, pisemat aru ei oska võtta: ei või temale Jumala tundmist ega täieliku kristliku usku ial tulla. Mis mõlematest müüride vahel avaldatakse on üks paljas ebausk...“¹²⁸⁾

Kas ei meenuta meile äsjaesitatud tsitaadid otse rousseaulikku looduse-kultust! Mõistlik ja mõtleja inimene tajub looduses igal sammul, nii lõunapoole lendavas kureparves kui mesilase tegevuses jumala tarkust ja vägevust. Mesilane pole küll koolis käind ega rehkendamist ega mõõtmist õppind, ometi oskab ta ühesuurusi kärje „urkaid“ valmistada.

„... aga tema sees elab sunnitajaks Selle tarkus, kes mesilase maa peale valmistas ja kõik asjad oma numbri, kaalu ja möödu järel oli loonud et kuskil iljemine enam paran-damist ja kohendamist tarvis ei olnud“¹²⁹⁾.

Samuti on ka lõunapoole lendavale kureparvele jumal juhatajaks¹³⁰⁾. Oma pildiajakirja loodusteaduslikud tõlkepalad on Kr. tihtipeale varustand algupäraste usundlik-harraste lisanditega. Näit. Islandi saare suure geiseri puhul lisab ta alljärgneva usundliku mõlgutuse:

„Kas iggal suaugul omma isse kattel al on, vai kas kõik ühheskoos ühhest surest katlast väljatullevad ja mis se on, mis sedda pallavat teeb, ja sedda auramist, paukomist ja järk järgilt veesamba ülleskerkimist sünnitab: seda kõik, armas luggeja! pead sa isse kostma. Agga kui sinna sedda ei jõua, mis ma pea aego ussun, siis akka kõigis neis immelikkus asjus s e d d a tundma, kes valko pilve seest laiale pillotab, pilveid kokko korjab, ja Ma otsego kerra üllesviskas Ma-ilma lautuse sisse! Tunne kõigis neis asjus s e d d a, kes maa peale vadates rohho ja vilja ellama panneb, ja kes, kui kät mäggede külgi tõstab, mäed kohhe aurama ja suitsema sunnib“¹³¹⁾.

Loodus oma mitmekesiduses ja otstarbekuses on jumala, selle looja, vägevuse ja tarkuse tõenduseks.

„Igga pu-kassu, rohhu-võssu, puttukas, maokene, tiggo, liblikas, lind ja ellajas on ikka teisest teistvisi ja iggaüks ommal kohhal üks immeline tö, kui nende liikmeid, olle-mist ja ellamise kombet tähhele panneme. Kes jõuab sedda määrato tarkuse vägge ärra-mõista, mis kõik need asjad on lonud ja nõnda korrale seadnud, et kui kevvade lummi on kaddunud ja päikese terra maapinda üllessullatanud iggast kohhast rohho taimed maa seest üllestärkavad ja mõnned jubba lumme ange kõrvas kenna õie illu välja lahhutavad. Ja kudda need pissokesed ellokad, mis kui roistukesed pulehtede ehk maa peal tuhhandede kaupä liguvad, pakkast talve külma jõudsid kannatada, et keddagi otsa ei sanud? Issanda armo tiib piddas neid kõiki kui kannä omma poegi varjo al! Nemmad maggasid kui roistokesed kunni kevvadine päikese terra neid jälle ülles tulli ärratama; külmal ei olnud melevalda nende pissokest ellovaimo kustuda“¹³²⁾.

¹²⁸⁾ Kr. Koid. I, 5. V 1868, lk. 167.

¹²⁹⁾ Loodud-sund. Sippelgas II, lk. 14.

¹³⁰⁾ Teejuhataja. Viru lauliku laulud, lk. 15.

¹³¹⁾ Islandi-saar. Ma-ilm... III, lk. 77.

¹³²⁾ Kirja läbbi sõnnumi andmisest. Ma-ilm... II, lk. 63.

Nii esteetiline kui teaduslik loodusevaatlus äratas valgustusajal sügavaid usuelamusi: valgustajad olid haaratud universumi ilust. Kepler, Galilei kui ka Newton olid oma uurimustes juhitud harmoonilis-esteetilisest printsibist; Giordano Bruno (1548—1600), uue maailmavaate esimene representant, tajus maailma suurepärase kunstteosena. See elukäsitus on arenend Diltthey vaadete järgi renessansist alates kahest ajaloolisest momendist: esiteks kunst ja luule äratas ning kasvas ilutunnet ja pööras tähelepanu looduse üksikasjule, mis arendas tõesustunnetust, samas suunas mõjustas ka maailma kujutluse muudang¹³³⁾. Ka Võru erak, meie valgustusaja maailmavaate tähtsam esindaja, oli oma usundlikes mõlgutustes juhitud esteetilisest printsibist: ta tajus loodust „püha templina“, „kelle ilu ja korraline seadus teda ühtepuhku tagasihutavad Loojale lapseliku austust, kiitust ja tänu andma!“¹³⁴⁾

„Loomise raamatu“ suuri imetegusid on Kr. enda sõnade järgi suure püsivusega lugend kogu eluaeg.

„...aga kes kui mina suuremat osa eluiga üksnes selle peale olen ärakulutanud, loomust ja loodud asju nii kaugelt tundma saada, kui meie tänapäevane õpetusetarkus seeks ulatab...“¹³⁵⁾

Mitte vähem püsivust ei ole olnud Kr-il looduseimede tutvustamisel oma harimatuile suguvendadele.

„Meie tahhame siin lühhidelt Loja surest immeteggudest luggejale tähhendust anda, ja essiteks Maast ja päikesest, siis kuust ja kõige vimaks tähtedest räkida“¹³⁶⁾.

Kr-i maa- ja loodusteaduslikud kirjutised pole ainult asjalikud loodusenähtuste arutlused, neis on ennekõike rõhutatud usundlikku hardust. Maakera ja päikese suurust arvutades, taevakehade korrapärasest liiklemist oma suguvendadele tutvustades, ei jäta Kr. kunagi nende tarka loojat meenutamast ja selle vägevust ning heldust imetlemast.

„Kui meil viimsed lilled närtsivad ja kolletanud lehked puie küllest mahhavarri-sevad, akkab seal maa rohhelisseks minnema ja puud ja lilled puhkevad õitsema. Kui meie talvel omma kõige pikkema õ maggame, on seal kõige pikkem suve pääv, ja ramato kirjutaja ei jõua jummalikko tarkust küllalt immeks panna, mis ühhe ainsa päikesega kõik Ma-kerra jõuab nii täielikkult ärratallitada, ja süggava talve kaste al maggava maakohtadele ommal ael lustilikko kevadde ja rõemolikko leiko aea soetab“¹³⁷⁾.

Mõõtmatu universum oma näilisest mitmekesisidusest hoolimata on harmooniline ja alistub ühele ja samale igavesti muutmatule looduseseadusele. Sellest looduseharmooniast tunneb ka looja ise rõõmu, nagu väidab Kr.:

133) W. Diltthey, Gesammelte Schriften III, lk. 63—64.

134) Rahunurme lilled I, lk. 2.

135) Kr. Koid. I, 12. XII 1867, lk. 9.

136) Lühhikene õppetud Ma-ilmast. Ma-ilm... I, lk. 3.

137) Ma ja päike. Ma-ilm... I, lk. 7.

„Gott erfreut sich an der Mannigfaltigkeit seiner Schöpfung, in der millionenfache Verschiedenheiten vorkommen und doch alles nur dem einen Gesetze unterthan bleibt...“¹³⁸⁾

Moodsa loodusteaduse usundlik väärtustamine oligi tüüpiliseks valgustussajandi usundi jooneks: mõõtnatut universumit tema otstarbekuses ja matemaatilises seadusepärasuses käsitati suure imena — see oli „un miracle perpetuel“, nagu ütleb Leibniz¹³⁹⁾. See ime äratas valgustajais haarava-maidki usutundeid, kui ortodokslikes piibli imeteod. Kuid see oli hoopis erinev ja omapärane usumeelsus. Loodusteadus ei olnud enam vastolus usundiga, vaid otse selle teenistuses. Iga loodusteaduslik võit oli ühtlasi samm edasi jumala vägevuse ja tarkuse tunnetamises (vt. lk. 19). Leibniz ongi soovitanud munkadele mõttetu palvetamise ja paastumise asemel tegeleda loodusteadusega. Kr. ütleb:

„Ristiusk võib vaimu selitusega väga häästi edasi minna, ja mida selgemaks meie vaimusilmad lähavad, seda elavamaks saab ristiusk meie tegudest välja paistma“¹⁴⁰⁾.

Ja samas vaimus:

„Tahame meie sündinud loomade suuremast ülepea midagi rääkida, siis sündku rääkimine ikka nõnda: et Kristus ja õpetuse valgus üks on“¹⁴¹⁾.

Looduse vagameelne imetelu, see valgustussajandi usu motiiv esineb suure püsivusega läbi kogu Kr-i toodangu, nii ta algupäraseis vihjetes, lisan-deis kui ka tõlgetes. Olgu siinkohal märgitud ta F. Hoffmanni, P. Hebeli ja Witscheli tõlked, aga isegi vaga Jeenoveva Kr-i tõlkes filosofeerib valgus-tusaja vaimus jumala tarkusest ja hoolekandest. Ainult „Lembitus“, selles peale Kr-i surma ilmund teoses, esineb, kuigi mitte kogu ulatuses, hoopis erinev maailmavaade kui eelpool käsitletud teostes. Kr-ile iseloomuliku vahetu usundlikkuse ja optimismi asemel leiame „Lembitus“ pessimismi ja kahtlust jumalasse. Nagu juba eelpool oli tähendatud, on „Lembitu“ osutund peami-selt tõlketeoseks, Kr. algupärase loomingu osas on Lembitu jällegi ratsiona-listlikult usklik (vt. ptk. 7).

Enne Kr-i usutõdede vaatlusele asumist olgu tähendatud, et Kr. ei ole neid kunagi lähemalt määritelnud. Usutõed ei ole Kr-ile mingid ratsionaalsed tõed ega ka kõlbla teadvuse postulaadid, nende evidentsus põhjeneb ta usundliku loomuse sisekogemusel. Mis Kr. tunnetab jumalast, see on tal sõnul väljendamatuks elamuseks. Nii kirjutab ta oma „Põllupapi jutus“:

„Mis Jumala tundmisest ja usu valgusest mino hinges elab, ei jõua ma sõnadega ülestunnistada. — Ma tunnen ennast vaimus Jumalaga ühendatud; mino vaim ja hing

¹³⁸⁾ Kr. Sch.-B. 5. XI 1869.

¹³⁹⁾ H. Hoffmann, Die Leibniz'sche Religionsphilosophie...“ lk. 42.

¹⁴⁰⁾ Kr. Adams. 18. IX 1866, lk. 107.

¹⁴¹⁾ Kr. Koid. I, 5. V 1868, lk. 168.

tunnistavad tema õhku, kõik väljaspidine ilm mino silma ees tema otsata väge ja ime-liku käte tööd, aga Jumalat ennast ei näe mino ihosilm kuskil. Nõnda näete teie mino keha ja kueo, aga mino hinge ei või teie mitte näha, sest et hing jumalik, silmal nägemata on“ ¹⁴²⁾.

Toodu põhjal võiksime arvata, et Kr. kujutleb jumala vaimu analoogiliselt inimese vaimule, kuid ta on palju täiuslikum, ta on absoluutne täiuslikkus ja tarkus. Jumala tarkus ja vägi on nii otsatu suur, et seda ei oska kujutella kõige vaimurikkam inimene, saati veel mõisteliselt määritella.

„Meie elu ja mõistuse allik seisavad üksnes Jumalas, T e m a s on täius ja eksimatus. Jumala tarkus ja vägi on otsata suured, nõnda et siin ajalikus, põrmu põlves kõige vaimurikkamad inimesed seda ei oska mõtelda ega endale ja tõistele ära seletada“ ¹⁴³⁾.

Jumal ja aeg on igavesed, kõik muu maailmas on kaduv ja „närtslik“ lisab Kr. oma kirjas Adamsonile:

„Jumal ja aeg on igavesed, mis muidu maailmas leida, on närtslik ja kaduv kui inimesed ja loomad, kelle eluiga igavesel mõõdul lühem on kui kiholasel, kes hommiku sündis ja selsamal õhtul ärasuri“ ¹⁴⁴⁾.

Igavene ja tark jumal on maailma looja. Loomine ise ehk „põhja seadus“ on Kr-i vaadete järgi jumalik saladus, see on inimese silma eest varjul, ainult tema edasikasvamine on meie silmadele nähtav ¹⁴⁵⁾. Alljärgnevas tsitaadis leidub lähemaid teateid jumalast ja maailmaloomisest:

„... et: Aeg, Jumal, ilmade loomus ja looduse seadused igavesed on, sellepärast neil seadustel kuskil tükis takistust ehk vankumist ei või olla. Nõnda kui nemad Looja sunnil miljoni aastate eest korra liikuma pandi, liiguvad nad praegu ja saavad igavest liikuma, ilma et kõrgel Targal, maa ja taeva Loojal tarvis oleks kuski midagi parandama minna“ ¹⁴⁶⁾.

Esitatud tsitaat sisaldab mõistelisi ebatäpsusi ja vankuvusi. Näeme, et Kr-i igavese-mõiste on ebatäppis ja kõikuv. Aeg ja jumal on igavesed, väidab ta kord, seega eksisteeriksid jumal ning aeg igavesest ajast igavesti, nad oleksid ilma alguse ja lõputa. Kuid teisel lisab ta, et loomus ja looduse seadused on samuti igavesed. Sellest võiksime järeldada, et looduseseadused oleksid samuti alguse ja lõputa jumalale paralleelsed, temast olenematud suurused. Ometi sealsamas jätkab Kr., et looduseseadused on miljoni aasta eest liikuma pandud ja siit peale liiguvad nad nüüd igavesti. Järjekult on Kr-i arvates igavene nähtus kord ilma alguse ja lõputa, teinekord on igavesel

¹⁴²⁾ Põllupapi jutt. Kas. Kal. 1865, lk. 47.

¹⁴³⁾ Pisukesed õiendused... Sakala 1878.

¹⁴⁴⁾ Kr. Adams. 5. IX 1872, lk. 197.

¹⁴⁵⁾ Maakera loomisest. Kas. Kal. 1870.

¹⁴⁶⁾ Pisukesed õiendused... Sakala 1878.

nähtusel küll algus, aga lõppu pole. Esitatud vasturääkivusi sisaldava tsitaadi põhjal võiksime Kr-i maailmaloomise käsitust järgnevalt tähendada: Tark ja igavene jumal on maailma looja; ta pani miljonite aastate eest looduseseadused liikuma ja sest peale liiguvad nad igavesti, ning „kõrgel Targal“, maa ja taeva loojal, pole neid tarvis hiljemini parandada.

Samasuguseid mõistelisi ebatäpsusi jumala maailmaloomisest sisaldab ka üks „Lembitu“ algupärane salm:

„Sell' jumalal, kes kõik maailmad loonud,
Oln' täielikud algus' kätte tööd;
See kangasjalg, mis kasvud, loomad koonud
Ja neile teinud kirjud elu vööd:
Üks ainus lükatuse kõik liikust toonud,
Mis töötab päevad läbi nüüd ja ööd; —
Et aeg ja igavdus, kes kustumata,
Ei puhka silmapilku liikumata“¹⁴⁷).

Jumal on kord miljonite aastate eest looduseseadused liikuma pannud ja nüüd nad liiguvad igavesti. Kõrge tark, maa ja taeva looja ei sega enam loodusekäigusse. Esitatust võiksime järeldada, et Kr-i jumalamõiste on deistlik: Jumal on taandunud maailma käigust, ta valitseb maailma oma targa ja muutmatu seaduse läbi. Kuid Kr. pole järjekindel oma vaadetes, ta too-dangus leidub näiteid, mis räägivad deistliku jumalamõiste vastu. Kasulise kalendri kirjutises leidub alljärgnev väide:

„Jumal üksi võib tuule tiivul ja õhu rüpes midagi saata, kui ta tahab...“¹⁴⁸).

Kuigi ta mõni lehekülg edasi sealsamas kirjutab:

„Sest inimesed on nüüd palju sügavamalt tarkust sellest saanud, kuidas üks ja teine lugu loomise kombel sünnib; nemad teadvad, et Jumal maa-ilma targa muudmata seaduste läbi valitseb..... Kui meie lühikene mõistus ka kõiki asju selgest ja põhjani ei jõua läbi arvata ja ütelda kudas? mikspärast? mis läbi? ehk mistarvis? kõik sünnib: siiski leiame meie, nii pikalt kui mõistus meil ulatab, et kõik omal loodul kombel sünnib. Sellest võime hõlpsalt arvata, et igauhe, meil alles tundmata muu asjaga lugu nõnda samuti võib olla.“

Lissaboni maavärinat peab Kr. jumala karistuseks:

„Kes mõtteldes üllemal rägitud Jumala karristust loeb, se tulletago mele sedda õnne, mis meil se läbbi ossaks sanud: et meie maal mavärrisemist ei siggine“¹⁴⁹).

See tsitaat on Kr-i lisand „Pfennig-Magazin'ist“ täpsalt tõlgitud Lissaboni maavärina loole.

¹⁴⁷) „Lembitu“, XVI, lk. 126.

¹⁴⁸) Kudas inimesed iseennast petavad. Kas. Kal. 1855, lk. 13.

¹⁴⁹) Suur mavärrisemine Lissaboni linnas 1755. Ma-ilm... V, lk. 141.

Esitatud ebakonsekventsused näitavad, kui poolikult õieti Kr. oli omandand uueaegse maailmavaate. Oma maailmavaatelises poleemikas on Kr. kord teatud üleolekuga viidand enda loodusteaduslikule eruditsioonile (vt. lk. 54). Ometi esitatud kui ka alljärgnev tsitaat näitab meile, et Kr. loodusteaduslik eruditsioon ei võind olla kuigi sügav ega põhjalik. Oma äsjamainitud pildiajakirjas „Ma-ilm . . .“ leidub samast saksa ajakirjast tõlgitud pala virmaliste kohta. Originaalis esineb rida teaduslikke hüpoteese, mis katsuvad selgitada harilikult virmalisi saatva mürina põhjust. Kr. on oma pildiajakirjas teaduslikud hüpoteesid tõlkimata jätnud ja enda poolt lisand mürina selgitamiseks alljärgneva:

„Ramato kirjutaja arvab ommalt kohhalt, et sesamma väggev Issand, kes äikese pilvesse tulokest mürrinaga põllema süttitanud, nisamma hästi ka viirmalise aeal omma taevalikko küünla mürrisedes võib põllema süttitada, ilma et maa-värrisemist seal jures tarvis lähheb. Temma väggi on tuule, õhho ja pilvede sees iggaskohhas surem, kui meie seaselik mõistus sedda jõuab üllesarvata. Allandagem ennemine põrmus Temma ette, kui et ninnatarkusega Temma lodud teggusi tahhame ärra mõista, mis meie ette varjole on pandud“¹⁵⁰).

Toodud tsitaadid valgustavad küllaltki iseloomustavalt Kr-i maailmavaadet. Need on küll võetud ta õpetlikest teostest ja võib arvata, et möönded kiriku-usu kasuks on vahest tingitud soovist läheneda rahva hariduslikule tasapinnale. Kuid neis kajastuv vahetu elamuslikkus näitab meile nende autori vaadete ja tunnete siirust. Esitatu põhjal võime igatahes märkida, et Kr-i usundlikud impulsid on nii haaravad, et ta ei söandagi kainelt ja teaduslikult suhtuda loodusenähtustesse.

Fakt on ka, et Kr. on lähenend omal ajal meeli valland Lissaboni suur-sündmusele kiriku-uskliku seisukohast: maavärin oli jumalakaristus. See on seda tähelepanavam ja huvitavam, kui meenutada, millise tähenduse omas tähendatud loodusekatastroof valgustusaja optimistlikus elukäsituses. See oli nii üllatuseks kui hoobiks kogu ajastu optimismile, mis jättis sügava mulje ajajärgu etteküündivamaisse kirjanikesse ja filosoofidesse, eriti Voltaire'isse, kellele tundus mõttetu nüüd veel laulda kiidulaule sellele kõigist võimalikest maailmust kõige paremale. Oma kuulsas „Candide'is“, mille kirjutamiseks ta saigi tõuke tähendatud katastroofist, naeruvääristabki Voltaire Leibnizi filosoofiat, eriti selle teleoloogiat ja optimismi.

Valgustusaja maailmavaate teravaimaks probleemiks oligi teodiike probleem: kuidas kooskõlastada jumala helduse ja tarkusega maailmas esinev pahelisus — kurjuse printsiip, mille eest ei saand keegi silmi kinni pigistada? Kiriklik-kristlikus elukäsituses ei saand üldse eksisteerida tähendatud prob-

¹⁵⁰) Taeva viirmalised. Ma-ilm . . . I, lk. 17.

leemi. Pahelise maailma vastaspooluseks oli siin täiuslik taevas: kurjuse printsiip oli tulnud maailma inimese patulanguse läbi. Inimesel tuli vastutada oma pattude eest. Valgustusajal aga pidi jumal inimesele aru andma oma meisterteose, maailma, puudustest ja nõrkustest. Ei ole puudund ka jumala õigeksmõistmise katseid. Juba esimene uue maailmavaate representant G. Bruno lõi „coincidentia oppositorum“i“ jumala õigeksmõistmiseks. Bruno tajub universumit suurepärase kunstteosena, kus üldiseks harmooniaks on vajalik ka kurjuseprintsiip, nagu kontrastid kunstteoses. Kuulsaim teodiikeist on Leibnizi „Theodicee“ (vt. lk. 19).

Tänu enda usklikkusele ongi Kr. kergesti üle saand valgustusaja teravamast ja lahendamatu maailmavaate — teodiike — probleemist. Tõsi, ainult „Lembitu“ protestib ühiskondliku korra ning looduseseaduste vastu ja trotsib jumalat, aga see, nagu me nüüd teame, kajastab selle tõelise autori Widmanni maailmavaadet (vt. ptk. 7).

Ainult kord oma toodangus on Kr. puudutand jumala õigluse küsimust ja nimelt „Jeenoveva“ tõlkes, kuid selles rahvaraamatus, nagu me ette võime arvata, ei erine ta vaated kiriku-uskliku omadest:

„Kui meie üht ja teist ülleannetumat rikkuses ja ilmlikus kõrguses näame ja tema kõrval mõnda õiglast risti ja viletsuse koorma all leiame, siis tõuseb küll mitukord mõte meie südames: kudas lugu Jumala tarkusega ja püha õigusega ühte jookseb! Aga siin peame meeletulema, et seesinane lugu aelik, ja meie silmil alles varjul seisab, kuida mõlemate südametega asi välja näitab? Ühe õiglase vaese südame tunnistus on otsekui pehme padi, misga ta kõva kivi peal rahulisem magab, kui üks ülekohtune rikas omas siidi-sängis udusulgede peal; — ja teiseks ei tohi meie seda pisut head, mis ristiusu seadus meilt nõuab, ial selle mõtega teha, kui peaks meile ükskord see eest palka maksetama! sest sulane teenib peremeest palga pärast aga meie ei ole sulased ega orjad, vaid taevala lapsed! seks peame meie — nõnda kui õiglase lapse kohus — üsna armastuse läbi Jumala isaliku käsku täitma, ilma et meile selle eest mingisugust palka peaks antama“¹⁵¹).

Esitatud tsitaat on Kr-i enese lisand „Jeenoveva“ tõlkele. See on võetud „Jeenoveva“ IV trükist, mis ilmus 1878. Järjekult samal ajal, kui ta töötas oma loodust süüdistavaid jooni sisaldava „Lembitu“ kallal. Sellest võime järeldada, et Widmanni „Buddha“l“ polnud mingit mõju ta maailmavaatesse. Kr. suhtub usundlik-alistuvast nii heale kui kurjale siin maailmas: ta teadvuses ei eksisteeri valgustusaja teodiikeprobleemi.

Lõppeks tuleb seisukohta võtta Kr-i panteismi kohta. Ühes oma kirjas Sch.-B-le leiab ta nähtavasti Widmanni mõjustusel, et aru inimesele pole üsna vastuvõtmatu panteistlik jumalamõiste.

¹⁵¹) Jeenoveva, lk. 16.

„Mit Deiner rein pantheistischen Gottesidee kann ein denkender Mensch sich leicht befreunden. Die Pfaffen und der Pöbel müssen bei ihrem „alten Juden“ bleiben, sie können Beide mit einem vernünftigen Gott nicht auskommen; dort wo die Vernunft aufgehört, fängt ihr Gott an“¹⁵²⁾.

Kuid oma hilisemas kirjas vaidleb ta ise panteistliku jumalamõiste vastu:

„...und nun schliesslich ein Wort zu Deinem Gott genannt die „Urbewegung“. Sollte man nicht Vernunft mit dieser Urbewegung verbinden können? Von einer Bewegung allein, ohne Einsicht, Verstand und Plan kann ich mir das wunderbare Weltgebäude so wenig wie die Geschöpfe auf unserem kleinen Erdball erklären“¹⁵³⁾.

Panteistlik on ka Lembitu jumalakäsitus luigelaulu tõlkeosas, algupärase osas aga mõtiskleb Lembitu jumal-tasujast (vt. ptk. 7). Milline oleks siis lõplikult Kr-i jumalamõiste? Kuigi „Lembitu“ sisaldab panteistlikke jooni, on Kr-i maailmavaatele siiski tunnusmärgiline dualistlik printsiip: võiks vähemalt mõningate vihjete põhjal ta jumalamõistet pidada deistlikuks. „Üks ainus lükatus kõik liikust toonud“, „Jumal valitseb maailma oma targa muutmata säaduste läbi.“ Kuid eelpool esitatud vasturääkivused ja ebakonsekventsused kõnelevad deistliku jumalamõiste vastu. Arvestades Kr-i jumalamõistet käsitlevate märkmete ja vihjete aega, osutub, et ajaliselt hilisemad viitavad rohkem deistlikule jumalamõistele. Tundub siiski, nagu oleks Kr. ainult teoorias omandand ja tunnustand deistlikku jumalakäsitust, vasturääkivusi esineb ühes ja samas kirjutises. Ta usundliku loomuse sisekogemusele on olnud siiski omasem ja lähedasem elav, teistlik jumal, kes on õiglane kohtumõistja ja tasuja, mitte surnud, deistlik.

Loodus on, nagu eelpool kuulsime, Kr-ile jumalatunnetamise meelispaigaks, samuti äratav temas looduse vaatlus, loodusenähtuste muutlikkus mõtlusi hingesurematusest ja hauatagusest elust. Allaveerev päikene meenutab Kr-ile lähenemist hauale ja ta imestab, miks meie nii vähe mõtleme sel puhul pikemale ööle. Aga nagu ööle järgneb hommik ja talvele kevad, sellele analoogiliselt peaks meie pikemale ööle järgnema ka igavene hommik¹⁵⁴⁾.

¹⁵²⁾ Kr. Sch.-B. 24. X 1873.

¹⁵³⁾ Seals., 17. I 1874.

¹⁵⁴⁾ Toodud surmamõtlused on võetud Kr-i huvitavamast kalendrijutust „Üks ööpilt“, ilm. 1853 (Kas. Kal.). Viimase algupärasuse aste ei ole veel teada. Nii stiilselt kui ainekäsituselt sarnaneb see samal aastal ilmud „Paari sammokesega“. Neis esineb isegi üks sarnane lause. Ei ole sellepärast võimatu, et „Üks ööpilt“ on samuti mõne Jean Pauli jutu vaba ümbertõotis.

Paar sammokest, lk. 38.

„Päikese ligidal sündinud valguse loomad kohmetavad elokülma ja takistavad kui Alpeni mägede kaljokitse-kütid oma verrega jäetanud mäe külgi kinni.“

Üks ööpilt. Kas. Kal. 1853, lk. 21.

„Loomuse kõrge Alpeni mägede külles takistame kui samblad, mis oma kõrge pilvete külles imevad.“

Tolmlevat rukkivälja vaadeldes mõtiskleb Kr. inimese kaduvast põrmust, mis varjab endas igavese elu eo nagu õitsemisses tolmliev viljaväli ¹⁵⁵). Sama-laadilisi mõtisklusi õietolmu salajasest seemneivast ja inimese põrmu igavesest elueost leidub ühe ta tõlkepala algupärasest lisandis:

„Alledus tulleb innimesel süddamesse, sedda maggajade ulka siin vadates, kedda ennam meie üidmine ei jõua üllesärratada. Siin näikse otse kui olleks pimme vahhesein surma rahhosängide eest mahhakistud, ja otsego olleks suur ulk vässinud lapsi pä pä vasto toetatud emma rinnal maggama uinunud. Oh, keletumaks jänud teekäijad! kes on teid seie kokko koggonud? — Kas ollete sellepärast kõigist ilma kohtadest seie ruttanud, et võiksite siin omma pikka ingamise rahho õöd taeva liggemal pühhitseda? — Kas iggavese ommiko päikese terra teid siin kõrgel mäe otsas varremine saab ärratama, kuid meid seal al pimmedas orgudes? — Siin näggemata pilvede tee liggidal näitab Jummal teile teed senna maale, mis kaugel teise pool pilvesi seisab. Nõnda kui kahhe nabris seisva lille õietolm otsego salla seeme tulleva viljale vaikselt seggamine jookseb, nõnda langete ka teie pikka aea pärrast ühheskoos põrmuks, kust iggavene vilja seeme ommal ael ülestõuseb, kellel ennam ei muudmist egga närtsimist sa ollema“ ¹⁵⁶).

Äsjatoodud hardameelne lisand on omistatud külmand matkajate laipadele St. Bernardi kloostri kabelis.

Kr-i usu teise peatõe, hingesurematuse, evidentsus põhjeneb samuti ta usundliku loomuse sisekogemusel: ta usub, et inimeses peale tajutava keha on veel nähtamatu hing, mis ongi väärtuslikum osa inimeses, sest ta on surematu, igavene ja jumalik.

„Nõnda saab ükskord meie vaim iggaveses valgusses kõik pimmedused ja õ-rigid kaugel omma al näggema“ ¹⁵⁷).

Kuigi Kr. enda maailmavaadet vastandina Hurda teoloogilisele on nime-tand loodusfilosoofiliseks, osutub siiski, et ta on suhtund inimese nähtamatu osale, hingele, palju suurema pieteediga kui tajutavale kehale. Tõsi küll, uus loodusteadus on avand Kr-i silmi ka jumala imelisele kätetõõle — loodusele, ometi on maine elu võrreldes igavese eluga üürrike, see on ajalik unenägu. Inimese tajutav osa, keha, on vaid hinge „varjukuub“, „vaimu mullane koda“, ja alles siis, kui ajalik osa inimeses on langend põrmuks, pääseb hing sellest üürikesest vangipõlvest ja lendab liblikana täielikumasse ellu. Nii kiriklik-kristlikult on Kr. kujutelnud hinge ja ihu vahekorda. Märkame, et juba oma väljenduselt, stiililt, läheneb Kr. ihu ja hinge vahekorra määratlustes traditsio-naalsele vaimulikule kirjandusele. Esitatud Kr-i ihu ja hinge määratlused ja selgitused on võetud küll ta õpetlikest teostest, neis läheneb Kr-i stiil tihti-peale vaimulikule kirjandusele, kuid toodule erinevat ihu ja hinge vahekorra

¹⁵⁵) Tolm ja põrm. Viru lauliku laulud, lk. 4.

¹⁵⁶) Bernhardi koerad Sveitsi-maal. Ma-ilm ... II, lk. 39.

¹⁵⁷) Konnavihm. Ma-ilm ... III, lk. 95.

filosoofiast ei esine ta toodangus. Vaga ihuarsti Kr-i tähelepanu on ka surija kambris rohkem pöördunud inimese surematule osale — hingele — kui arstistavale „mullasele kojale“.

„Ehk kül minna iggas ~~kohas~~ rõmoga sedda näggin ja keigest süddamest meie Ma-rahva vaggadust pean kiitma, kes, kui üks te-käija aalikko tekonda siin ilmas on lõppetanud, kohhe Jummalä sõnna kätte võttavad ja lauldes ja lugedes siit põrmast ommad hinged taeva pole tõstavad: siiski pean minna üht kombet surrejate jures lautma. Se on: kui innimesed jubba enne surma sure healega haige sāngi ümber laulma hakkavad, ja se läbbi surrejad eksitavad, kelle vaim sel silmapilgul, ehk kül temma kehha tundminne meie nähhes tuim näitab, kes teab mis jummalikko üllema asjadega parrajalt koos on. Võib olla, et temma vaim seal jubba ingli laulusi kuleb ja taevalikko õnne maitseb; kuis tohime meie omma nõdra lauloga temma õnsamat ollemist seggada ehk temma rahho rikkuda? Surma tund on üks tõssine teise ello sündimisse tund! Seal peame meie vaikel kombel ja süddamest Issanda pole palveid tõstma, et Temma lahkuja hingele rahho annaks ja meid nenda õppetaks ellama, et, kui ükskord sedda põrmo varjo ümbert ärrapuistame, meil hinged selle õnsa põlve ossaliseks saaksid, mis püha kirri vaggadele on tõotanud. Surreja kamber olgo meile vaikseks palve koeaks, aga surno kambris võite laulda, nii paljo kui isse tahhate“ ^{157a}).

Esitatus näeme, kui sügavalt olid juurdunud kirikupärimused Kr-i maailmavaatesse, kui vähe õieti erinevad ta vaated naiivse uskliku omadest. Kes tänapäeva ihuarstidest keelaks küll oma tervishoiu õppes rahval surija kambris laulda, et mitte segada hingel osa saamast taevasest õndsusest? Pigemini oleksime küll arvand, et loodusfilosoofilise orientatsiooniga ihuarst Kr. oleks soovitand rahval pisut viivitada surija juures laulmisega arstiteaduslikust seisukohast. Näeme, milline vahemaa lahutab tänapäeva inimese ja Kr-i elukäsitusi ja hingeelu. Kr-i maailmavaates ei ole eksisteerind uueaja filosoofia ihu ja hinge vahekorra kui ka pealesurmase hinge eksistentsi lahendamatu probleeme.

Ühes omas hilisemas kirjas on Kr. veel kord käsitelnud äsjatoodule lähedast probleemi, kuigi ilmlikumast vaatevinklist ¹⁵⁸).

^{157a}) Lühhikenne õppetud tervisse hoidmisest. Koli-ramat IV, lk. 56.

¹⁵⁸) Kr. Sch.-B. 17. I 1874: „Die mitgetheilte glückliche Cur, mit der Du Deine 85. jährige Mama dem Tod vor der Nase wegschnapptest, dient mir leider! zum Beweise von Deiner irdischen Gesinnung! Warum schicktest Du nicht nach dem nächsten Schwarzrock um der Alten die letzte Oelung zu geben, d. h. die Hölle heiss zu machen? Ich habe mit unserm Hirten scharfe Kämpfe über diesen Punkt gehabt, weil ich den Leuten, wenn es Mathäe am letzten ist, nicht grade ins Gesicht rufe: Es ist keine Rettung! Du mußt sterben! Vor kaum acht Tagen rühmte er gegen mich, einen jungen Kollegen, der anfänglich gegen die kirchliche Weise in Opposition gewesen, nachdem es aber ihm (d. Hirten) gelungen, den Heiden zu bekehren, wäre dieser kürzlich dankend zu ihm gekommen und hätte versichert, seine Patienten seien früher nie so ruhig und selig gestorben als jetzt, wo er ihnen die letzte Hoffnung vernichtet*). Ich

*) Wer es glaubt, dem will ich testamentlich 25 Rbl. zahlen, d. h. wenn es so viel nachbleibt.

Kr-i teostes esineb tihti surmamõtisklusi, mis on küll pigemini optimistlikud kui pessimistlikud: sügavusklikuna näeb ta surmas siirdumist uude, täiuslikumasse ellu.

Millisena peab näima mõistlikule vaatlejale surija säng, kuuleme alljärgnevast:

„Sureja säng näitab mõistlikule vaatajale otsego üks kõrge mägi, kelle arja pealt meile südaöö pimedusel lahke koido tera tuleva ilma päikesest silma paistab, mis kaugelt taeva sõrva palistab. Selgemast paistab meile seal lootuse-täht, kelle juhil teerada ülesse jookseb, kus meie eelläinud armsad elavad. Meele ja südame igatsemised saavad puhas-
tatud ja uendatud; väsind hing tunneb karastavat kevadest õhku“¹⁵⁹⁾.

Kr. ei ole lähemalt selgitand hinge omadusi peale kehapaelust vabane-
mist; et hing omab teadvust ja mälestust maisest elust ka hauataguses elus, seda võime järeltada ta omaste jälleenägemise rõõmu kirjeldamisest seal-
poolsuses.

Esitatule hoopis erinev on surmafilosoofia „Lembitu“ tõlkeosas: laane-
rauga maailmavaates ei eksisteeri üldse surmamõistet, vaid maailmas valitseb
igavene ringvool. Kr-i algupärastes salmides ja ridades esineb siingi haua-
tagusele elule viitavaid märkmeid (vt. ptk. 7).

Usk hingesurematusse on Kr-ile samuti tunde-postulaat nagu ta teisedki
usutõed.

Jumal ja hingesurematuse on Kr-i usu peatõed, ometi jääks usundliku
maailmavaate käsitus puudulikuks, kui neile ei lisaks veel ta kaht usundlikku
veendumust: ettehoole (Vorsehung) ja tasuvus (Vergeltung). Viimased ei ole
küll iseseisvad usutõed, vaid sõltuvad ta jumalamõistest.

Kristlik-kirikliku veendumuse järgi ei eksisteeri saatust ega üksikjuhtu,
vaid jumal ongi inimeste saatuste juht. Valgustusajal muutus ettehoole
mõiste: loodusenähtused seletati teaduslikult, need liikuvat seadusepärases
korras igavesti, jumal ei segavat enam omavoliliselt loodusekäiku. Jumaliku
ettehoolena käsitati otstarbekohaseid, igavesti muutmatuid looduseseadusi:
looduse otstarbekohasuses avalduvat jumala tark ettenägelikkus, ettehoolitsus.

erklärte, bei der bisherigen Weise bleiben zu wollen, nur in dem einzigen Falle, wenn die Familie darauf besteht wegen den ungeordneten häuslichen Verhältnissen, den Kranken schonend daran zu erinnern, dass er sein Haus bestellen solle, wozu jetzt freilich noch keine Dringlichkeit wäre etc. Der Herr Pastor meinte, wenn eine solche Kleinigkeit, die kaum der Rede werth, mich zu einer Ausnahme verfahren bewegen könne, so dürfe es doch niemals unterbleiben, wo es um die ganze Ewigkeit handle. — Er wird mich so wenig von meinen bisherigen Grundsätzen abwenden, als es mir gelingen wird ihn und seine beschränkten Amtsbrüder zu bekehren.“

¹⁵⁹⁾ Üks öö-pllt. Kas. Kal. 1853, lk. 23.

Kr-i maailmavaates ristlevad nii kiriklik-kristlik kui valgustussajandi loodusteaduslikult ümbertähendatud ettehoole mõisted. Ta teoste pealiskaudselgi sirvimisel osutub, et ta jagab veel täielikult kiriklik-kristlikku ettehoole käsitust. Nähtamatu vägeva isa tahe valitseb kõigis ja kõikjal.

„Lahkumise tunnil ei või ükski etetead, kas siin aealikus elus lahkunud sõbradega koku saamist veel loota, ehk kas jumalaga jätmise viimist korda sündis. Usk ja kindel lootus on meie ainuke troost, et igas kohas ja igas seisuses kõrgema Isa kaitsev käsi meie üle varjab, käiksid elulaened nii kõrgel kui tahes, nemad ommetigi meid varem ei tohi äraneelda, kunni aeg ja tund olid eteraeatud“¹⁶⁰).

Ükski inimlik üritus ei õnnestu ilma jumala kaasabit, jumal on ka nõtrades vägev.

„Elav usk Jumala abi peale, kes neid siin surejate ja haigede keskel niisamoti võis hoida, kui kodu vaiksuses kambris, andis neile rammu, rasket teenistust täita, ja toetas nende nõdra keha kindla tahtmise võimu läbi, et tõbede vimm nende külge ei hakanud. Eks saanud siin igapääv avalikuks, kuda Jumal ka nõdrade sees vägev võib olla“¹⁶¹).

Nagu inimesi nii varjab jumalik käsi ka ehitisi loodusevägede vastu ja linnu lahinguis. Sevastopoli vallutamatus põhjusena näeb Kr. jumala kaitsvat kätt¹⁶²); samasugune arvamus esineb ka Münsteri kiriku torni puhul.

„Mitmesuggused õnnetused on sedda kenna torni jubba putunud, kui maavärrisimine, äikese lögid ja tullekahjud; agga Jumala kässi varjas torni, et jõudis õnnelikkult vasto piddada ja sündind kahjo võis iggakord jälle õlpsast ärraparrandada“¹⁶³).

Kr-i sügavusklik loomus näeb kõiges, nii heas kui kurjas vägeva jumala juhtivat, õnnistavat ja karistavat kätt. See tugev transsentsentsuse tunne jätabki Kr-i maailmavaatele kiriklik-kristliku pitseri.

Paralleelselt kiriklik-kristlikule ettehoole mõistele esineb ta teostes valgustusaegne, loodusteaduslikult ümbertähendatud ettehoole käsitus. Jumal on oma suures otstarbekohases majapidamises juba loomisel kõige elava eest hoolitsend.

„Kuis kihisevad laiad mered,
Kus määratunud looma pered,
Kui sundmas mere-kuningas.
Hulk kalad kuulvad t e m a eale,
Ja rutvad tõrkumata teele;
Ehk surm kül ees neid tautamas.

¹⁶⁰) Põllupapi jutt. Kas. Kal. 1866, lk. 58.

¹⁶¹) Ligimailt ja kaugemalt. Kas. Kal. 1857, lk. 38.

¹⁶²) Seals.

¹⁶³) Münsteri-kirik Strassburgi linnas. Ma-ilm ... II, lk. 55.

Ka laevad leidvad teejälge,
Kus Issand veele tulevälge
Seal ilma meres sünnitas.

Kõik loomad lootvad Sinu peale,
Mis meres, maal ehk õhulgi
Sa kuuled nende palve eale
Ja kingid toitu kõigile.

Jah vägev ja helde on Looja! Ta hüüdis tähtesi taeva
Ja näitas, kus kellelgi paik.
Need hiilgavad kõrgel kui küünlad ja juhivad laeva,
Kui merel ööde pime ja vaik.

Ta käskis eeringi hulka: „Nüüd peate teed ettevõtma,
Ja kaugele, tundmata raeadele tõtma!“
Oh, langegem Issanda suurusse ette,
Kes vägevam on, kui meie julgem mõte“¹⁶⁴).

Esitatud luuletises esineb tüüpiline valgustusaja looduse otstarbekohasuse vagameelne imetelu. Kr-i looduse otstarbekohasuse käsitus põhjeneb kainel ja praktilisel kasulikkuse printsiibil.

„Kül tulleb immeks panna, kudda Jummal arm iggaskohhas inimese loma üllepiddamise eest oskand murretseda...“¹⁶⁵)

Virmaliste puhul märgib Kr.:

„Et Lapporahvas kaks kuud aastas päikest koggoni nähha ei sa, on Jummal neile viirmalisi ku kõrva taeva külgi küünlaks pannud, et kuskil mõistlikkul inimese lomal valgus ei pea puduma, mis temma süddamesse iggatsemist teeb tulleva ilma valguse vasto“¹⁶⁶).

Samasugune praktiline looduse otstarbekohasuse käsitus veelgi triviaalsemal kujul esineb ka alljärgnevas:

„Põhjapool Jää-meres sigineb ilmotsata palju eeringid, kuhu neid Looja tarkus mitme muu suuremate kalasugudelle toiduks näikse olema loonud.... Kes ei peaks seda kuuldes südant vägeva ja helde Looja poole tõstma, kelle targa seaduse läbi seda otsata hulka inimeste võrkudesse ja kätte juhatatakse. Kui mitmesuguste abidega peab Issand ala muret inimese loomade päätoidu pärast! Kõik mered, järved ja jõed peavad omalt kohalt kümnest andma, misga inimesed oma kõhtu täidavad.... Ka meid armuline Issand, karastab Sa nende määrato hulkade läbi, mis mere rüppes kihisevad. Ka meie kasuks ja tuluks läkitad Sina igal aastal eeringid teele ja juhatad silgud meie ranna ligidalle. Se läbbi annad Sa vaestele ja rikastele, alamatelle ja kõrgematelle

¹⁶⁴) Ligimailt ja kaugemalt. Kas. Kal. 1857, lk. 30. — Tähendatud luuletise algupärasuse aste on veel selgitamata.

¹⁶⁵) Eskimo-rahvas. Ma-ilm...V, lk. 147.

¹⁶⁶) Taeva viirmaline. Ma-ilm... I, lk. 19.

mõnusat toidu vara. Võtkem siis helduse andeid tännuga vasta, ja ärge unnustagem ial neid armo andeid, mis Looja tarkus meile on sünnitanud“¹⁶⁷⁾.

Säärane praktiline ja kaine teleoloogiline loodusekäsitus oli Wolfffi filosoofia mõjustusel eriti levind saksa valgustuses (vt. lk. 20).

Avardund teadvusega uus inimene ei tunnetand inimest maailma keskpunktina: absoluutse väärtuse omas nii Leibnizi kui Spinoza vaadete järgi mõõtmatu ja harmooniline universum ise. Säärasest seisukohast paratamatult omab indiviid vähese väärtuse; et universum oleks täiuslik ja harmooniline, peab üksik indiviid olema puudulik, üksik sulab kõiksusse. Selle konsekventsini jõudiski Spinoza oma ateleoloogilises filosoofias, kuna Leibniz oma filosoofias katsus lepitada vastolud universalismi ja individualismi vahel, säilitada indiviidi väärtust universumis. Teatud määral on tal see lepituskatse õnnestund.

Leibniz käsitas universumit kujutlusvõimeliste monaadide süsteemina, milles valitses pidev areng alateadlikest ja ähmastest kuni selgete kujutlusteni. Mida kõrgemal arenguastmel oli üksik monaad, mida selgema kujutlusvõime ta omas, seda suurem väärtus oli tal ka universumis. Inimene, kes omas maistest olevustest kõige selgemat kujutlusvõimet, pidi ühtlasi omama ka kõige suuremat väärtust: inimese huve oli universumis seega kõige enam arvestatud. Käsiteldu põhjal ei tundugi olevat mingit teravat vastolu Leibnizi ja Wolfffi teleoloogia käsituses¹⁶⁸⁾. Ometi puudus Wolfffi väikluseni ja triviaalsuseni arendatud antropotsentrilises kasulikkuse teleoloogias vähemgi immanentsuse joon, ega omand ka harmooniline universum Wolfffi silmis mingit absoluutset väärtust. Maailma loomingu sihiks oli tema arvates ikka inimene, kellele jumal andis meelemõistust, et see oleks võimeline ta vägevast kätetööd imetlema ja kõik muu maa peal oli loodud inimese hüveks.

Nagu vaadeldust selgub, sarnaneb Kr-i praktilisest printsiipest juhitud looduse otstarbekohasuse käsitus kõige enam Wolfffi antropotsentrilise teleoloogiaga. Ühtivaid jooni esineb Kr-il Wolffiga ka inimese loomise sihimääruse käsituses. Jumal kinkis inimesele, väidab Kr., kui ülemale loomale mõistust valguse küünlaks eluteel¹⁶⁹⁾. See „era kingitus“ ülendavatki inimest „valguse lapseks“ ja „taeva pärijaks“¹⁷⁰⁾. Meelemõistuse tõttu olevatki inimene võimeline otstarbekohasest loodusest tunnetama looja suurt tarkust, hoolekandmist ja heldust.

¹⁶⁷⁾ Ligimailt ja kaugemalt. Kas. Kal. 1857, lk. 28—31.

¹⁶⁸⁾ Vrd. H. Hoffmann, Die Leibniz'sche Religionsphilosophie.

¹⁶⁹⁾ Põllumees ja ammetmees. Kas. Kal. 1858.

¹⁷⁰⁾ Viina katk.

„Agga sulle, armas luggeja, jäggati mele mõistust, et kõigist neist asjust Loja suurt tarkust ja oolekandmise eldust pead tundma õppima ja tänno andma Sellele, kes ka sinno põrmukese eest iggapäev murret kannab. Ehk kes sinna olled, et Temma sinno peale armoga mõtleb?“¹⁷¹⁾

Tarkuse, selle inimese „era kingituse“ tähtsust on Kr. korduvalt rõhutanud nii oma teostes kui kirjades. Kr-i jumal on valgus ja ta tahab, et ka inimesed valguse poole püüaksid¹⁷²⁾.

„Tarkus on üks meie Jummalast kingitud künal, misga meie iggaskohhas omma elloteed peame valgustama, kui päva lapse kombel tahhame ellada“¹⁷³⁾.

„Vassikas ja ärg ei mõtle ial, sellepärrast ei oska nemmad suremad, kui rohto süa ja ammuda...“¹⁷⁴⁾.

„...agga mõistlikkuks lodud innimese käest tohhime meie õigust möda teistvisi laulo, kui kanna käest nõuda, miks muido Jummal tedda kõige ellava lomade ülle karjaseks tõstnud ja temma vaimo taeva valgusega välja on ehhtanud?“¹⁷⁵⁾

Inimese loomuliku mõistuse, „vaimu valguse“ väärtustamine ja kõrgesti hindamine on 18. sajandi elukäsituse tuntud jooneks.

Eeltoodule põhimõtteliselt erinev loodusekäsitus leidub „Lembitus“ selle tõlkeosas. Lembitu ei laula loodusele ega selle loojale kiidulaule, ta peab süüdistuskõnesid, protestides ja süüdistades nii loodust kui jumalat: Lembitu tajub loodust otstarbekohatuna, mitte otstarbekohasena. „Lembitus“, vähemalt selle tõlkeosas, esineb Spinoza ateleoloogiline loodusekäsitus: indiviidi huvisid ei ole arvestatud looduses, üksik sulab täielikult kõiksusse. Loodus sünnitab ja suretab, et ise igavesti elada.

„Oh, kaval valekeelik loodus' ema!
Mikspärast ehid oma rüppe sa?
Et elu iluks sünnitama tema
Siin peab, mis sina tahad hukata;
Suur kavalus ja ahnus on su oma:
Sa lõpetad kõik otsa surmaga!
Kus ehitamas olid pulmamängi, —
Seal valmistasid ühes surmasängi.

Sa meelitad puid lahkel päikse naerul
Ja sunnid metsa kaunist õitsema;
Sa petad koidikul ja päeva veerul,
Et linnud tuleks pesi tegema,
Kus varjupaigad valmis, okste keerul —

¹⁷¹⁾ Kobras. Ma-ilm ... II, lk. 43.

¹⁷²⁾ Vrd. Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust.

¹⁷³⁾ Ahhela-sild Brighton'i linnas. Ma-ilm ... II, lk. 57.

¹⁷⁴⁾ Mahha kukkond pilvetükkid. Ma-ilm ... II, lk. 62.

¹⁷⁵⁾ Kirja läbbi sõnnumi andmisest. Ma-ilm ... II, lk. 62.

Kui pulmasängid lehtis ehtega
Seal kosib isalind siis sulgis neiu,
Ja trallib lustipidul rõemus peiu.

— — — — —

Ei näe siin keski ööd! Sest sinu päik'sed
Neil südant joovastanud silmaga;
Hing paneb selga uued ilu käiksed,
Ei märka enda, tõiste valu ka.
Ja siiski tuleb tund, kus rõemu õitsed
Kõik saavad surmas jälle närtsima;
Laul sureb laulikul ju keele paelul,
Surm piinab hinge ahastuse kaevul.

— — — — —

Mis maa ja taevas toonud ilu verde
Se leiab otsa viimaks suures jões. —
Sa läikiv palgedega suve-nägu,
Sa tore päik'! — miks on teil valetegu?"¹⁷⁶⁾

Toodud salmides on kujutatud individualismi ja universalismi lepitamatuid vastolusid looduses. Nüüd teame, et neis salmes ei esine tõlkija Kr-i, vaid nende tõelise autori Widmanni maailmavaade (vt. ptk. 7), sest mõni laul edasi filosofeerib Lembitu Kr-i algupärasel loomingu osas jumala kätetöö täiuslikkusest, siin juba kreutzwaldlikult.

„Sell' jumalal, kes kõik maailmad loonud,
Oind täielikud algus' kätte tööd;
See kangasjalg, mis kasvud, loomad koonud
Ja neile teinud kirjud elu vööd..."¹⁷⁷⁾

Näeme milliseks põhimõtteliseks kontrastiks ja erinevuseks on „Lembitu“ tõlkeosas esinev loodusesüüdistus Kr-i muus toodangus leiduva vagmaelse looduse otstarbekohasuse imetelule.

Üldiselt ei erine siiski Kr-i ettehoole-käsitus palju kiriklik-kristlikest vaadetest: sügavusklikuna tunnetab ta kõiges jumala juhtivat kätt ja suhtub usundlik-alistuvalt nii heale kui kurjale siin maailmas, samuti sisaldab ta loodusekäsitus piibli antropotsentrilisi jooni.

Lõppeks võime veel peatuda Kr-i tasuvuse mõistel. Kr-i jumal ei ole mitte ainult vägev, tark ja helde maailma looja — ta on ka õiglane kohtumõistja; seepärast soovitabki ta ilmlikele kohtunikele kõik kohtumõistmine jätta selle hooleks, kelle silmad sügavamale tungivad.

¹⁷⁶⁾ „Lembitu“, XII, lk. 93—94.

¹⁷⁷⁾ „Lembitu“, XVI, lk. 126.

„Mida sügavamalt ilmlikud kohtud oma nõdrust tundma õpivad, seda enam jäta-
vad nemad mõnda nuhtlust ühe kõrgema kohtuniku kätte, kelle silmad sügavamale tun-
givad. Püüdgem aga igaüks mõnusamast enese ukse eest pühkida, enese südant valvada,
siis lõpeb alaline kohtumõistmine ligemiste peale otsa“¹⁷⁸).

Inimesed on oma tegude eest vastutavad: lastevanemaid manitseb Kr.
oma lapsi jumalakartuses kasvatama, sest nad peavad vastutama oma laste
hingede eest.

„Sedda tundes peavad vannemad ühtepuhko meletulletama, et Jummal neilt üks-
kord saab taganõudma: mil kombel nemmad omma lapsi on kasvanud? Mitto ülle-
kätte läinud looma saab viimsel päval vannemade inge peäle kaebama, nõnda kui siin
ajalikkus kohtus jubba mõnni kurjateggija issa ja emma peäle süüt veritab, kes parremat
kasvatamise oolt lapse põlvel temma eest ei olle piddanud“¹⁷⁹).

Napoleoni sõdades näeb Kr. jumala iseäralist karistust. Nende sõdade
läbi olevat jumal tahtnud inimesi patu unest äratada.

„Rumalus se on, kui sesugust inimeste seas arolist nähtavaks tõusvad vaimoväge,
kui nimetud riikide ja rahva karistaja sees elas, tahetakse salata ehk vale läbi pisendada,
ja seda rahvast rõhuvad raudvitsa, mis kui nähtav Jumala käsi kurnamise viletsust patuste
peale puistas, neid südame tuimuse unest äratas, et õhkamise palveid Selle poole hakasid
tõstma, kes siin hädaohus üksnes abi võis anda. Ma ütlesin rumalus se on, kui niisuguse
iseliko Jumala karistuse juures, seda tööriista, mis tema Maa peale oma tahtmist tallitama
pannud, laitmise ja sõimo nimedega hakatakse kõnes ja kirjades kiusama, seal juures tõt
salgatakse ja valet rahvale kuulutatakse; aga üht äraunustatakse: et selle Isa käsi, kes
päikese ja kõik ilmad oma veikese sõrme otsokese peal ümberkeeritab — karistust meie
peäle läkitab, kui seda tarvis arvab olevad. Üks niisugune karistav Jumala-vits (sabaga
täht 1811 oli tema tulemise pärast ilma süüta!) oli Prantsuse keiser N a p o l e o n“¹⁸⁰).

Sellest Kr-i patuste pahutusest ilmneb, kui sügavalt on ta teadvuses veel
kõikvõimsa jumal-karistaja mõiste. Tõsi, loodusteaduse orientatsiooniga Kr.
ei käsita nagu ta harimatud suguvennad 1811. a. ilmund sabagatähte Napo-
leoni sõdade põhjustajaks ja ennustajaks, kuid ometi loodusfilosoofiline maa-
ilmavaade ei takista teda käsitamast Napoleoni sõdu jumalakaristusena.

Napoleoni suur vaimuvägi paneb Kr-i imestama, kuid see pole ju ometi
Napoleoni isiklik teene, nagu ta ise sealsamas väidab, — Napoleon oli jumala
tööriist patuste karistamiseks. Kuid Napoleoni languses näeb Kr. omakord
jälle Napoleoni karistamist jumala poolt.

„... kui Prantsuse igas kohas kardetavad sõea vae hulgad meie riigi piire üle kui
rahepilved tulivad, kus Jumala tahtmist mööda ühe kõrgusahne keisri süda pidi murretud
saama, kes senna saadik kõiki Eüropa maid raudkää al värisema pannud. Nüüd pidi selle

178) Põllupapi jutt. Kas. Kal. 1869, lk. 36.

179) Laste õn ja laste-kasvatamine. Sippelgas I, lk. 44.

180) Paar sammokest, lk. 31.

suurele avaldatud saama, et taevas üks Suurem elab, kelle vasto meie mõistus ja rammo midagi ei ulata" ¹⁸¹⁾.

Kas see ei ole vaid nõiaring, kus liigub inimene! Kord peab ta jumala tahtel patuste karistuseks sõdima, rahvaid vallutama, hiljemini karistab jumal teda nende vägitegude eest. Siin võiksime Kr-i jumalale sedasama ette heita, mis ta ise on ette heitnud „juutlaste vanapappale“ (lk. 39) — kuidas oleks sel puhul lugu jumaliku õiglusega?

Jumal-tasujast mõlgutab Kr. veel oma „Lembituski“:

„Üks vägev, kesse head ja kurja tasub,
Meid kaalub kõiki oma kaaluga.
Kui Vana Isa seda õnne annaks,
Et kaalud seal meid ühetasa kannaks“ ¹⁸²⁾.

Paralleelselt kõrgema jumala kõrval on jäänd püsima Kr-i teadvusse jumal-karistaja.

Eelpool kuulsime juba, et meie kirjanduses on valitsend üldine tendents kujutella Kr-it moodsa, meie ajale lähedase inimesena, peene esteedina, romantilise fatalistina. Põgusal vaatlusel näib neil väiteil olevat alustki. On ju Kr. tõlkind Houwaldi saatustragöödiad ja toond saatususu oma tähtsasse teosesse „Kalevipojasse“.

Võrreldes saatustragöödiad nende originaalidega näeme, kuidas fatalism Kr-i tõlkes omab kristliku moraaliõppe tähenduse. Õeldu maksab eeskätt ta „Vande ja õnnistuse“ kohta. „Kalevipojas“ esinev saatususk põlvneb tõeliselt Schultz-Bertramilt. Ega ole Kr. ka ise käsitand Kalevipoja mõõga vandeneedust mingi saatuse fatalismina, vaid pigemini küll õiglase jumala tasuvusena, nuhtlusena kõlbla eksimuse ehk patu eest, nagu loeme järgnevast:

„Lühikese aea pärast saab teie vana kange mees teie silmade ette astuma, kõige kanguse ja kõige nõdrusega, nõnda kuda ta mälestus juttu riismetes elab. Ehk tema kül sagedast nõder näitab, siiski ei pea teie teda selle nõdruse pärast põlgama. Simson oli niisama kange ja kanguse kõrvas jälle nõder, kuda tema elukäik selgest tunnistab. Aga niisugustest ette kujudest peab üks kange õppima, ennast alandama ja kiusajat kartma, kes vihas elab, ja suurema mehe sees iga suuremaks kasvab. Simsonil sai silmavalgus ära kustunud, ja tema enese kanguse töö sünnitas tale surma. Kalevi poeal saavad mõlemad jalad põlvini maha leigatud, ja tema peab sellesama mõõga läbi surma leidma, misga ta ükskord ilmasüüta verd oli valanud. Siin on nuhtleja õigus nähtaval, mis kurja tööle teenitut palka käte tasub“ ¹⁸³⁾.

¹⁸¹⁾ Seals., lk. 30.

¹⁸²⁾ „Lembitu“, XVI, lk. 124.

¹⁸³⁾ Eesti rahva lauludest ja ennemuistesest juttudest. Sippelgas II, lk. 28.

Kr. on oma maailmavaadet nimetand loodusfilosoofiliseks. Sellele tsitaadile on oma töös viidand ka L. Tohver, asetades viimase romantika rubriiki. Käsiteldus oleme leidnud Kr-i loodusfilosoofilistes mõlgutlustes ühtivust valgustusaja, eeskätt Wolffi antropotsentrilise teleoloogiaga. Romantilisest loodusfilosoofiast, elutu looduse hingestamisest ja võimsaatuse müstitsismist on jäänd Kr-i maailmavaade ja elutunne puudutamata. Kr. usub jumala targasse ettehoolesse, mitte müstilisse faatumisse.

7. „Lembitu“.

Eelnevas oli toodud näiteid „Lembitu“ tõlke- kui ka algupärastest osadest ja tähelepanu juhitud selle kahe autori — Widmanni ja Kr-i — teose eriosade maailmavaate põhimõttelisele erinevusele. Käesolevas peatükis valgustatakse Lembitu maailmavaate arengut kogu teose ulatuses. Sest kuigi tähendatud teos kogu ulatuses ei esita Kr-i maailmavaadet, on ta siiski võrrelduna oma algupärandiga mitmeski suhtes huvitavaks mälestusmärgiks ta isiksusest.

„Lembitu“ on meie kirjanduses mitmes suhtes erandnähtuseks; juba ta saamis- ja loomislugu oli kuni kõige hilisema ajani meile tundmatu ja nagu mingisuguse saladusekatte all. Ainult paar vihjet Kr-i kirjades¹⁸⁴⁾ näitavad, et ta on hakand kirjutama „Lembitut“ 1870. aastal ühe haiguse paranemise ajajärgul. 1879. a. on Kr. avaldand veel Eisenile kahtlust, kas ta üldse jõuab „Lembitu“ lõpule viia¹⁸⁵⁾. „Lembitu“ ilmus pärast autori surma 1885. a. Selle ilmunine oli meie kirjanduses küllaltki suur sündmus, siin oli esmakordselt meie tolleaegne arenematu keel rakendatud filosoofilise maailmavaate edasiandmiseks ja veel säärases raskes värsivormis nagu seda on stantsid.

Üldiselt äratas „Lembitu“ ilmunine meie kirjanduses suurt tähelepanu ja tekitas ägedaid vaidlusi ja lahkarvamusi ning oli meie kirjanduses mõistamatuks ja lahendamatuks probleemiks: ühegi teise teose selgituseks ei ole meil esitatud nii palju erinevaid teooriaid ja vaatekohti. Nii sisuliselt kui ka ajaliselt võime jagada „Lembitu“ arvustisi ja eritlusi kahte perioodi¹⁸⁶⁾. Varasema perioodi eritlustes keerlevad vaielused peamiselt „Lembitu“ ajaloolise ainekäsitluse ümber: kas „Lembitu“ on ajalooline teos ja kuivõrt on õigus kirjanduslikus teoses muuta ajalugu. Hilisemad arvustajad, Tuglas, Linnasaar ja Ridala, on näind „Lembitus“ eeskätt maailmavaate-teost. Erandlikult seisukohalt on „Lembitu“ probleemile lähenend J. Kurrik, kes näeb

¹⁸⁴⁾ Kr. Koid. II, 11. IX 1870, lk. 122; 16. II 1871, lk. 150 ja Sch.-B. 9. I 1870.

¹⁸⁵⁾ Tuglas, „Lembitu“, lk. 128.

¹⁸⁶⁾ Vrd. H. Sardo, Arvustused Kreutzwaldi „Lembitu“ üle.

„Lembitus“ eesti rahva saatust allegooriliselt kujutatuna ¹⁸⁷). Kuid kõik „Lembitu“ eritlejad, oma põhimõttelistest lahkuminekuist hoolimata, isegi Kunder ¹⁸⁸), ainuke „Lembitu“ käremeelselt mahategeva arvustise autor, on pidand mainitud teost eriti väärtuslikuks ja sügavmõtteliseks. „Lembitut“ on võrreldud maailmakirjanduse kuulsamate, Dante, Byroni ja Puškini, teostega, Kr-it ennast on peetud eesti suurimaks targaks ja filosoofiks ning tõetundjaks ¹⁸⁹). Esitatud arvamused ei pea nüüd muutund olukorra juures enam paika, kõik „Lembitu“ puhul kirjutatud kiitused kuuluvad selle tõelisele autorile Widmannile, mitte Kr-ile, ja kuigi „Lembitus“ esinebki mõningaid Kr-i algupäraseid salme, eriti viimases kahes laulus, ei küüni need ometi ei sisult ega vormilt tõkelise osa väärtuseni. Meie arvustajad on neist tähelepanematult möödud. Huvitava pisi-asjana „Lembitu“ eritlustes võiks veel märkida, et selles nii ruumiliselt eestikauges kui ka ideeliselt eestivõõras Widmanni „Buddha“ poemi vabas tõlkes on nähtud puhteestilist vaimuavaldist: Tuglas leiab, et „Lembitu“ on palju lähedasem kui „Kalevipoeg“ ja seega ka palju enam rahvaeepos kui viimane ¹⁹⁰).

„Lembitu“ algupära avastaja A. Säärts on oma pikemas ja üksikasjalises kirjutises tutvustand ka meie laiemat üldsust „Lembitu“ originaali autori — Widmanni elu ja tööga ¹⁹¹). Olgu seepärast siinkohal vaid lühidalt iseloomustatud Widmanni maailmavaadet, mis vajalik „Lembitu“ käsitamiseks.

Kõik eelpool käsitletud Kr-i maailmavaate eeskujud samuti ka ta poolalgupäraste teoste ja tõlgete autorid, nagu Zimmermann, Albrecht, Witschel, Hebel jne., jagavad veel kõik, vähemalt üldjoonis, valgustussajandi tunnetustõdesid ja optimismi, ainsaks erandiks ja suureks kontrastiks eeltooduile on oma elukäsitusest ta luigelaulu originaali autor Widmann, kelle maailmavaate peatunnuseks pole 18. sajandi optimism, vaid 19. sajandi pessimism, kes oma maailmavaatelistes teostes ei laula enam kiidulaule jumalale, vaid peab süüdistuskõnesid nii loojale kui loodusele.

Widmanni maailmavaate mõjustajaiks on olnud Goethe (1749—1832), Spinoza, panteistlik antiikaeg ja bramaanid. Noore üliõpilasena oli tal suur elamuslik panteistlik jumalatunnetus. Nüüd ta loobus lõplikult ajaloolisest ristiusust, mis oli talle vastuvõtmatu oma patuse maailma ja õndsas taeva dualismiga ning tunnustas kogu oma noorusliku entusiasmiga panteismi ¹⁹²).

¹⁸⁷) J. Kurrik, „Lembitu“.

¹⁸⁸) Vrd. J. Kunder, „Lembitu“.

¹⁸⁹) Vrd. Linnasaar, „Lembitu“ ja Tuglas, „Lembitu“.

¹⁹⁰) Tuglas, „Lembitu“, lk. 131.

¹⁹¹) Säärts, „Lembitu“.

¹⁹²) Vrd. Scheitlin, Weltanschauung.

Jumal on maailma nähtamatu loodus — looduse süda. Nii elutus kui elavas looduses voolab jumalik vaim. Maailmas pole surma ega sündimist, vaid igavene ainete muutumine, igavene ringvool. Inimese nähtav kuju muutub üldaineks, millest ta koosnebki, inimese hing aga jumaluse ürgfluidi osana pöör-dub tagasi enda algminasse ¹⁹³).

Peatselt aga loobus Widmann panteismist kui kõige ebapraktilisemast jumalamõistest. Kui jumal on kõikjal, siis on ta ise abitu ja halastusväärne, kuid saab ta veel teisi avitada? Toodud argument panteistliku jumalamõiste vastu esineb ta noorpõlve küpsemas teoses „Buddhas“ ja kirjas mõrsjale ¹⁹⁴).

Võiksime märkida Widmanni maailmavaate tähtsama probleemina teo-diike-probleemi; järjekult see on sama, mis oli valgustusajalgi. Kuid ta pole enda maailmavaatelistes otsinguis jõudnud jumala õigeksmõistmiseni, optimismi, nagu valgustusaeg, vaid jumala eitamiseni, pessimismeni. Widmann ei tunneta looduse suures majapidamises, selles massilises produtseerimises ja hävitamises, mingit arukat printsiipi ega tarka sihimäärust. Süütute loomade ja inimeste kannatus, vastolu dünaamiliste looduseseaduste ja eetiliste postulaatide vahel veenab teda hea-printsiibi, s. o. jumala, olematuses: looduses valitseb madal jõu-seadus, siin rõhub tugev nõrgemat. Seepärast peab olemagi Widmanni arvates iga vähegi kõlblalt arenend inimene pessimist. Kui on olemas maailma looja, jumal, siis on ta julm ja verejanuline, mitte helde ja hea, nagu seda on tüütuseni korrutatud. Seetõttu olevatki iga „Candide'i“ lause väärtuslikum kui kõik jutlused Paulusest alates. Widmanni arvates ei oleks ükski inimene loond nii kurja ja halba maailma. Kui jumal annaks inimesele oma prillid ja inimene näeks kõiki maailma hädasid ning viletsusi, siis ta sureks kohe seda õudust tajudes ¹⁹⁵). Näeme, et jumala eksistentsi usus on Widmannile mõõduandev humaansuse-tunne. Üldiselt esineb kõikides Widmanni maailmavaatelistes teostes pessimistlikke loodustsüüdistavaid jooni. Oma noorpõlve teost „Arnold von Brescia“ (1867) nimetab ta ise oinaks, kes olevat ta Polyphemuse maailmamure koopast välja toond ¹⁹⁶). „Buddhas“ (1869), „Lembitu“ originalis, eitab ta panteismi ja kuulutab kõige radikaalsemat ateismi ja inimarmastust. Osalt buddismi ja Schopenhaueri mõjustusel ei piirdu Widmanni kaastunne ainult inimesega, see mahutab endasse kogu kreatuuri.

„Maikäfer-Komödie“ (1896) ja „Der Heilige und die Tiere“ (1907) on mõlemad Widmanni vanaea teosed; kaastunne süütute loomade vastu on

¹⁹³) E. Widmann, Erste Lebenshälfte, lk. 111.

¹⁹⁴) Seals., lk. 232.

¹⁹⁵) Seals., lk. 288.

¹⁹⁶) Seals., lk. 258.

nende teoste peaideeks. Esimeses teoses käsitleb autor oma ainet kerges, lõbusas toonis: elu on vaid nali ja narrimäng, seepärast peab seda ka niisugusena võtma. Väike maipõrnikarahvas ootab pimedas maa all kõige helgemate lootustega väljapääsu töötatud maale, kus on hele päike ja kaetud laud. Selles maipõrnikarahva lootustuhinas, väidab Scheitlin, Widmann kujutavat Schopenhaueri arutut elutahet, uue generatsiooni elutungi: ainult soos on eesmärk, kuna üksikindiviid on vaid vahend. Maa peal ootavad aga väikesi maipõrnikaid kujutlematud kannatused ja paratamatu surm.

Widmanni tähtsamas teoses „Der Heilige und die Tiere“ esineb sama aine mis eelmiseski, kuid ainult traagilisel kujul esitatuna. Pühak (der Heilige) tahab loomi nende viletsast olukorrast päästa, kuid see osutub tal võimatuks ja ta pöördub väheste lootustega inimeste juurde. Mainitud teoses on Widmann kõige drastilisemalt kujutand loomade viletsat olukorda, erinevate liikide vahelist metsikust ja verejanulisust. Oma põhiprintsiibilt on maailma looming halb, see on suurimaid vassinguid (Weltschöpfungs-fuscherei) ¹⁹⁷).

Widmann protestib igasuguse jumaliku targa ettehoole mõiste vastu, nii teoloogilise kui teleoloogilise ¹⁹⁸).

Toodud erinevuste kõrval esineb Widmanni maailmavaates siiski ka ühtivaid jooni teiste varemkäsiteldud Kr-i maailmavaate eeskujudega. Need on: ta suur papivaenulisuus, kirikuvastasus ja ennastsalgav inimarmastus.

Kuid Widmanni pessimistlik loodusfilosoofia ei ole teda viind elu eitamiseni. Teoreetiliselt eitatud maailma jaatab ta praktiliselt. „Buddhale“ järgnevas maailmavaatelises teoses „Maikäfer-Komödie“ annab ta maipõrnikakuninga suu läbi jumalale andeks maise ilu pärast. Maailm on küll ilus, aga mitte hea.

„Buddhas“ on Widmann esitand enda maailmavaatelise arengu tee, jälgides siinjuures ainult väliselt india usulooja elukäiku. Selles purustab ta hauataguse elu kimäärid ja kuulutab ennastsalgavat inimarmastust. „Buddhat“ kirjutama hakates oli Widmann selgusele jõudnud inimese armas-

¹⁹⁷) M. Widmann, Zweite Lebenshälfte, lk. 174.

¹⁹⁸) Seals., lk. 53: „Wie lange noch wird eine solche Religiosität bestehen, die folgerichtig alles Unheil — Eisenbahnunglück, Wassernot, Erdbeben, missratene Kartoffelernten, Fehljahre in Weinbau und Getreide usw. — auf direkte Kabinettsbefehle eines himmlischen Zaren zurückbezieht und so den natürlichen Verlauf der Dinge auf den Kopf stellt! Das ganze ins blaue gehende Telegraphennetz der alten Theologie sollte mit kräftiger Hand auf einmal durchschnitten werden und mit Mannesmut und Ehrlichkeit dem Volk gesagt werden, dass Religion nichts ist als Erfüllung wahren Menschentums, nichts als das, also sehr viel, unendlich mehr, als bisher alle Religionen zustande gebracht haben“.

tustunde jumalikust algupärast, mida ta pidaski kõrgemaks usust ja mõistusest. Buddhismile on võõras igasugune spekulatsioon maailma algusest ja lõpust: selle sihiks on vaid inimese lunastus, kuid need vahendid, mis viivad lunastusele buddismis, see egoistlik rahu ja õnne taotlus, ei vastand Widmanni inimarmastavale loomusele. Seepärast on arusaadav, miks Widmann ei jälgind oma teoses buddismi sisulist külge, vaid kuulutas enda isikupärast lunastuse õpet¹⁹⁹).

Widmannile on olnud Buddha moodsa panteistlik-ateistliku usundi ja sotsiaalsete reformide kuulutaja, ütleb F. Vetter „Buddha“ II tr. eessõnas (1912).

Võrreldes „Lembitut“ originaaliga näeme, et selles kuni 15. laulu 6. salmini on „Buddha“ poemi süžee edasi antud. Muudatised ja teisendid esinevad neis lauludes ainult detailides. „Buddha“ eepose ajaloolis-geograafilisest miljööst on Kr. „Lembitus“ muutnud ja kohandand muinas-eesti ajaloolis-geograafilisele miljöole kõige hädavajalikuma. Originaali india algupära, tegelaste ja kohanimed eestistand, lõunamaise floora ja fauna ümber nimetand põhjamaiseks. „Buddha“ tegelased: prints Siddharta — Lembitu, ta naine Sanumati — Lillik, kuningas Suddhodana — Atsu, väepealik Jamas — Vamba; sõdivad rahvad: Kapilavastu rahvas — eestlased, puru — lätlased; kohanimed: Kapilavastu — Lindanisa ja Ganges — Koiva.

Juba Tuglas enne „Lembitu“ algupära avastamist on märkind, et „Lembitu“ olustikulised kirjeldised ei vasta muinas-eesti oludele, samuti nagu Lembitu oma iseloomult ei vasta samanimelisele ajaloolisele isikule²⁰⁰).

Oludest tingitud väheste ja hädavajalikkude muudatiste kõrval on Kr. endale palju suurema vabaduse jätnud originaali teksti tõlkimises. Kogu lugulaulus leidub ainult mõningaid harvu, sisuliselt enam-vähem täpsalt tõlgitud salme. Tuleb märkida, et „Lembitus“ üldiselt täpsamalt on tõlgitud lüürilis-filosoofilised osad. A. Säärits oma „Lembitu“ algupära kriitikas on arvutand Widmanni ja Kr-i osa „Lembitus“ järgnevalt:

„Lembitu“	432	salmist	on	päristõlkelisi	salme	26,	s. o.	6,02 %,
„	„	„	„	pärisalgupäraseid	salme	50,	s. o.	11,57 %,
„	„	„	„	parafrasseid	salme	356,	s. o.	82,41 %.

Seega oleks „Lembitus“ Kr-i algupärase luule kui ka täpsama tõlke osad väikesed, kuna suurem osa on vabalt ümber loodud, parafraseeritud. Viimase osa on A. Säärits veel kord jagand mõlemate autorite algupärasuse astme

¹⁹⁹) Vrd. Scheitlin, Weltanschauung.

²⁰⁰) F. Tuglas, „Lembitu“, lk. 129—130.

järgi kolme jakku. Lõplikult mõlema autori osa „Lembitus“ kujuneks suhteliselt järgmiselt:

Widmanni salme	26 = 6,02 %
Widmannlikumaid (neis on ülekaalus Widmanni luuleosa) salme	287 = 66,44 %
Neutraalseid salme	30 = 6,94 %
Kreutzwaldlikumaid (neis on ülekaalus Kreutzwaldi luuleosa) salme	39 = 9,03 %
Kreutzwaldi salme	50 = 11,57 %

Toodud tabelist saame, kuigi suhtelise, ülevaate mõlema autori loomingu kvantitatiivsest osast „Lembitus“. Jääks veel eritella „Lembitu“ ideelist külge, vaadelda Lembitu maailmavaate arengut kogu teose ulatuses. Kuigi, nagu eelpool oli märgitud, „Lembitus“ kuni 15. laulu 6. salmini on „Buddha“ eepose sisu edasi antud ja erinevused selles osas ainult detailides esinevad, on vähemalt osa viimaseid põhjustand Kr-i maailmavaade. Nende vaatlusele siirdumegi järgnevas.

Käsiteldavate teoste sissejuhatuste võrdlusest ilmnevad nende teoste autorite erinevad sihimäärused. Widmann on „Buddhas“ laulnud inimesoo lunastajast, kelle inimliku sünnipära ta on seadnud vastandiks pooljumal Kristuse algupärale, kuna Kr. „Lembitus“ tahab kujutada „täis inimest“, inimest risti all. Võrreldes sissejuhatuse esimesi salme, kohtame Kr-i salmis tõlketeisendi, mille on põhjustanud ta maailmavaade.

„In jene Hallen, wo mit ewgen Kronen
Der Menschheit Retter leuchten, tretet ein,
Die ihr mit Lauschen wollt den Sängern
Lohnen.“

Von dorthier strömet reichlich Sonnenschein

Und sanfter dulden wir das Leid der Tage,
Da uns bewusst: wir dulden nicht allein!
Denn jedem Antlitz hat sich dort die Klage
Tief eingegraben um dies irdsche Sein,
Und jedes mahnt: Ich trug es, — du auch
 tragel!“

(B., Zum Eingang, lk. 3.)

„Nüüd ast'gem kodadesse laulja järgil,
Kus rahva peastjad hiilgdes paistavad,
Kell' pead on ehitatud võidu pärgil —

Mis valgust meile maha voolavad.

Me kannatame pehmem päeva vaeva,
Kui teadaval, mis nemad kannatand,
Kes häda võites lendasivad taeva:
Kus Ukku neile puhkepaika ann'd."

(L., Sisseminikuks, lk. 1.)

Juba esimeses Kr-i tõlketeisendis ilmneb „Lembitu“ kahe autori maa-ilmavaateline erinevus. Widmanni sihiks oli oma eeposega lõplikult purustada sealpoolsuse kimääre, kuna Kr. viitab sellele rahule ja õnnele, mis kannatajat, inimsoo lunastajat seal ootab.

Mitte maise elu kannatust ei rõhuta usklik Kr. inimsoo lunastajate juures, vaid ta viitab nende hauataguse elu õigustatud ja teenitud rahule ja puhkusele. Teine salm on mõtteliselt tõlgitud täpsamalt. Kolmas salm on tähtis kogu eepose kohta. Sellest näeme, et Kr. kujutab Lembitus täisnimest, mitte inimsoo lunastajat nagu Widmann oma eeposes.

„Nicht schwang er sich aus Himmelshöhen
nieder,
War nicht ein Halbgott, der mit leichtem
Flug
Aus Erdennot zum Vater kehret wieder.
Er war ein Mensch — und dieses
war genug!
Genug, um auszukosten alle Wonnen
In eines einzgen Atems vollem Zug.
Genug, um zu verfluchen alle Sonnen,
Aus denen Gott den Flammenspringquell
schlug,
Der durch die Schöpfung rinnt als Lebens-
bronnen.“

(B., Zum Eingang, lk. 3.)

„Ei lennanud ta mitte alla taevast,
Tal 'polnud tiibu nagu lendaval;
Läks puhkama, kui peasnud oli vaevast:
Ta olnud inimene risti all.
Sest sai tal küllalt rõemusi siin maits'da
Kõik kibedusi tundma õpida,
Et tema kujust igavest saab paistma
Täis inimese kõrgus otsata.“

(L., Sissemnikuks, lk. 2.)

Selgub, et „Lembitu“ sissejuhatuse 3. salmi tõlke ja originaali vahel ei ole mõttelist ühtekuuluvust. Kr-il oma teose kangelase, täisnimese Lembitu, puhul ei ole põhjust eitada ta üleloomulikku sünnipära — lendavana taevast tulemist, nagu Widmannil oma inimliku sünnipäraga lunastaja Buddha juures, keda ta seadis vastandiks pooljumal Kristusele.

Neljas salm algab selle ilusa värsiga, mida on tihti tsiteeritud „Lembitu“ eritlustes:

„O Lied! du Schwan, der noch mit leisem
Singen
Du träumend Kreise ziehest auf der Flut,
Wach auf und zeige nun die Kraft der
Schwingen.
Weit geht dein Flug und nirgends wird
geruht.
Doch wenn du erst das ferne Land wirst
schauen,
Dann kommt es dir mit der Erinnerung
Glut:
Dies waren ehemals meine Heimat-
Gauen!
Und wunderbar wird plötzlich dir zu Mut,
Es schwillt die Brust von singendem Ver-
trauen.“

(B., Zum Eingang, lk. 4.)

„Mu laul! sa luige, kelle pehmed tiivad
Meid üleskandvad pilve piirteni,
Ja viimaks kõrge Taara kotta viivad,
Kust Vanemuine tuleb tagasi —
Kui Eesti pojad ükskord sihti näevad,
Mis tema sõrm neil ette rajanud:
Kes kõrgemale püüdnud ööd ja päevad,
Neid tulevik ei mata unust'tud.“

(L., Sissemnikuks, lk. 2.)

Neljandas salmis ainult esimene rida on tõlge, kuna muu osa on algupärane. Viimases tunnetame Kr-i maailmavaate iseloomustavaid jooni: usku tulevikku, lootust, et Eestis hakkab kord parem aeg, siis tuleb ka Vanemuine tagasi, s. t. algab kunstide õitseng, kui eesti pojad kõrgemale püüavad.

Viies ja kuues salm on samuti teisendatud vaba tõlge, kuid mõtteliselt ümber tähendatud. Widmann on neis salmides mõelnud germaanlaste ja hindude kokkukuuluvust, kuna Kr-il mineviku kujutlused äratavad tuleviku lootusi. Viimane salm „Sissemnikus“ on algupärane.

Toodust saame kujutluse „Lembitu“ tõlkelaadist, selle loomismeetodist. Kogu poemi ulatuses esineb samasugune omapärastatud, teisendatud, kohati täpsam, kohati algtekstist kaugem tõlge.

Kuid siirdugem Lembitu maailmavaate eritlusele.

Noores kangelases, tahte- ja teoinimeses, kuningapojas, kes „Buddhas“ kannab nime Siddharta, „Lembitus“ Lembitu, sünnib järsk maailmavaateline pööre peale võidurikka lahingu. Esimese tõuke oma tegude üle järelemõtlemiseks annavad kuningapojale laane-eraku filosoofilised kõnelused. Laane-erakus on J. Kurrik näind eesti rahva sümboolkuju²⁰¹). „Lembitu“ tõeline autor Widmann on temas kujutand, nagu me nüüd teame, Schopenhaueri filosoofia ideaali²⁰²). See passioonitu, ühiskonnast taandund erak on endal suretand kõik inimlikud ihad ja soovid, mida õpetabki Schopenhauer õnne ja rahu saavutamiseks. Kuningapoja küsimusele, kes ta on, saab rääkimisest võõrdund rauk vaevu öelda:

. „Mein Leben
Ist priesterlicher Einsamkeit ergeben.“
(B. I, lk. 12.)

Kr. on selle rauga vastuse tõlkind järgmiselt:

„Mul ainus elusiht siin kaduv ilmas
On jumalaid ja armu kanda silmas.“
(L. I, lk. 9.)

Selle tõlke teisendise näib olevat põhjustand Kr-i maailmavaade, kelle valgustusaja praktilikkusele oli vastuvõtmatu preesterlik või mungalik üksindus ja kasutu palvetamine. Kr. rõhutab elavat tegu, kuid see elukäsitlus ei nõua ühiskonnast taandumist, sest armutööd võib teha ainult ühiskonnas. Samuti on vastolus „Lembitu“ rauga jumalate „silmas kandmine“ ta ateistlik-panteistliku filosoofiaga, millega ta tutvustab kuningapoega hiljemini.

²⁰¹) Vrd. J. Kurrik, „Lembitu“.

²⁰²) Vrd. Scheitlin, Weltanschauung.

„Mein Sterben wird dafür kein Sterben
heissen!“

Erwiderte der Greis: „Leicht fällt das
Blatt;

Doch aus der Erde muss den Baum man
reissen,

Der tausend Wurzeln drein gesenket hat.
In seinem Mark, dem frischen, saftig
weissen,

Wühlt dann der Tod und saugt daran
sich satt.

Wem tausend Leben durch die Adern
fluten,

Der wird zuletzt aus tausend Wunden
bluten!“

(B. II, lk. 15.)

„Ei saa mull surm ka surma nime
kandma!“

And kosteks rauk: „sest kergelt kukub
leht;

Kus kange puu vast välja peavad tõmbma,

Kell sada juurt on kõitnud mulla kest,
Ja kelle värskel mahl peab toituma andma,

Et imedest saab täitust surma kõht.

Kus tuhat soont on täitnud elu meri:

Seal voolab surma tuhat haavast veri.“

(L. II, lk. 14.)

„Lembitus“ esineb rauga vastustes kuningapojale põhimõtteline vastu-
rääkivus. Esimeses vastuses usub rauk jumalasse — see on uskliku Kr-i
lisand, kuna teise vastuse on siiski Kr. muutmatult tõlkind ja selles on rauga
filosoofia ateistlik-panteistlik nagu originaaliski.

Lõpliku pöördel kuningapoja maailmavaatesse toob lahinguvälja õudne
pilt pärast verist heitlust. Hoolimata sõdurite nurinast ja väepealiku manit-
sustest, otsustab ta mitte enam verd valada. Siddharta pöördub Kapila-
vastu'sse, Lembitu Lindanisasse. Kodulinna ei näe kuningapoeg juubeldavat
rahvast ega kuule õnnehõiskeid, tema meeles mõlguvad sõjaohvrid ja nende
omaksed. Isa küsimusele

„Doch — hast du auch des Drachen Ei
vernichtet,

Das tief im Sand vom Meere wird
gewiegt?“

(B. IV, lk. 35.)

„Kas oled ussil munad hävitanud

Kõig' pesaga, mis varjul liiva sees?“

(L. IV, lk. 35.)

vastab kuningapoeg:

„...Gegen Menschen ward ich aus-
gesendet,“

„Mind aeti inimeste vasta sõtta!“

Rahva üha juubeldades ja jumalale ohvrit kandes, viib ka kuningapoeg
oma mõõga jumalale ohvriks ja palub, et jumal kingiks rahu väsind maa-
ilmale. Pühade templite — „Lembitus“ hiie — põlema süttimine kõigutab
Siddharta — Lembitus usu jumalasse.

„...In dieser Glut muss springen
Das alte, eisenfeste Lügenband“

„Nüüd katkevad kõik raudsed valekõied
Mul silma eest, kui takust tehtud eied!“

Die eignen Tempel sehn sie nieder-
brennen —
Wer möchte sie noch ferner Götter
nennen?“
(B. V, lk. 43.)

. Oh rumalad!
Kes enda hiiet siin ei kaits'da taha,
On jõutumad kui kõige nõdramad!“
(L. V., lk. 43.)

Vaadates tulekahju hävitust, valdab kuningapoega ahastus inimese tule-
viku pärast: mis saab inimesest, kui jumalat ei ole. Siddharta mõtiskleb juba
nüüd troonist loobumisest ja laaneraugalt nõu küsima minemisest. „Lembi-
tus“ ei ole neid Siddharta mõtteid edasi antud.

„O könnt' ich rettend einen Ausweg sehen!
Nichts hilft mir jetzt der goldne Königs-
thron.
Weit besser wär's, wenn jenen Greis ich
fragte
Im Hochgebirg, und diese Not ihm klagte.“
(B. VI, lk. 48.)

„Kuis tulevik meid targaks õpetama,
Kui healed taevast täiest vaikevad?
Kust kasvavad need tugevamad tiivad,
Kes kahtlusest meid viimaks välja viivad?“
(L. VI, lk. 48.)

Et üksinduses kõike veel kord järgi mõelda, läheb Siddharta tulest
puutumata linnajakku, näeb seal rikaste õnnelikku ja rahulikku elu, see kosu-
tab ta viletsust ja vaesust vaatamast väsind silmi.

Ka Lembitu läheb „viletsuse paigast“, et kurbust südamest lahutada,
rikkamasse linnajakku, aga need pildid ei kosuta ta hinge, vaid veel terava-
malt meenutavad talle vaeste osa siin maa peal. Seega on sotsiaalset
momenti „Lembitus“ veel enam rõhutatud kui originaalis.

Siddharta — Lembitu kohtab tulekahjust säilind linnajaos vaeselapse
Sanumati — Lilliku, kellest saab hiljemini ta naine.

Isa pakub pojale kuningatrooni, poeg ei võta seda vastu, eelistades
kerjuserüüd kuningakuuele. Hoolimata isa vihast, naise ja väepealiku manit-
sustest, loobub kuningapoeg troonist ja taandub metsa-üksindusse. Selles
kuningapoja troonist loobumises väljendab Widmann oma protesti klerika-
listlik-kapitalistliku ühiskondliku korra vastu. Säärasest ühiskonnast, kus
vahelduvad verised sõjad harraste palvustega jumalaile, kus rikkuses priis-
kavate kõrval nälgivad vaesed, peab põgenema iga kõlblalt arenenu.

Metsa-üksinduses suures ahastuses pöördub Siddharta — Lembitu
jumala poole, et ta end ilmutaks.

„Siddharta sprach: „In euerm Himmels-
saale,
O gute Götter! höret mein Gebet.
Euch ist es leicht, mit einem einzgen
Strahle

„Kes teie asute seal kõrges kajas,
O, jumalad! siin kuulge palvetust!
Üht tähte andke mulle kahtlus' ojas:

Mir Trost zu spenden; höret mein Gebet.
O giesset Balsam aus der Segensschale
In meine Wunde. Höret mein Gebet!
Gebt mir ein Zeichen, dass in euern Armen
Die Welt ihr tragt mit liebendem Erbarmen.

Gebt mir ein Zeichen, dass nicht so
verlassen,
Wie mich's bedünkt, die armen Menschen
sind,
So will den Fuss des Altars ich umfassen,
Und wiederkehren als ein gläubig Kind,
Will meines Herzens finstern Argwohn
hassen
Und Busse tun und sprechen: Ich war
blind,
Dass ich der Götter Wirken nicht erkannte
Und diese Welt die Gottverlassne nannte."
(B. XI, lk. 82—83.)

Kas kõrv teil kuuleb minu küsimust?
Mul seisab süda vangistuse ormas,
O! andke hingel valu kustutust!
Üht ainust märgikest ma palun anda:
Kas arm teil jaksab kõik maailma kanda?

Mull' andke märk: et vähem maha
jäetud
On inimesed, kui ma arvanud,
Et teie nõu ju palju varem peetud,
Kui asupaik sai neile rajatud?
Ma nõder laps, vast ema tugil veetud,
Vist tänus andma saaks tei' kätel suud,
Kui tuleksite mulle avaldama:
Et kõik maailm peab taevast abi saama?
(L. XI, lk. 88.)

Samal ajal, kui Siddharta — Lembitu palub, et jumal end ilmutaks, kuulnud hädakisa ja looma murduvate kontide ragin. Kiskelajas on murdnud gaselli, esineb „Buddhas“; „Lembitus“ loom on jäänd murdund puu alla. See fakt näitab Siddhartale — Lembitule, et ei saa olla jumalat, sest valjemini kui ta palve tõuseb looma hädakisa taeva poole.

Originaali „Nichts seid ihr, Götter!“ (B., lk. 83) tõlgib Kr.: „Teid jumalaid! on rahva kergus loonud...“ (L. XI, lk. 89.)

Nähtavasti mõtleb Kr. siin rahva ebausum jumalaid, kuid hiljemini originaali 16. ja 17. salmi jumala eitamine ja sellest tingitud mahajäetuse-tunne on „Lembitus“ edasi antud täpsalt.

Ka looduses ei leia Siddharta — Lembitu jumalat, siin valitseb samuti madal jõuseadus nagu ühiskonnaski. See hädakisa, mis tõuseb maa pealt, on palju suurem kui ta väeti palvus. Kurjuseprintsip looduses veenaski Widmanni, et ei saa olla jumalat. Kuid selle Widmanni maailmavaate põhilise joone, looduse süüdistuse, on pannud Kr. siiski ka Lembitu suhu.

„Ihm aber war's als ob mit leisen
Stimmen
Der Staub ihm klagte Leiden ohne Zahl.
In neuer Tränenflut begann zu schwimmen
Sein Aug' und er ermass der Schöpfung
Qual
Und Zorn begann in seiner Brust zu
glimmen,

„Tal näitas, nagu kaebaks vaikselt healel
Nii mitu tuhat valu põrmu seest,
Ja raske silma pisar paisus palgil:
Miks loodus hoolt ei kanna looma eest?
Ta märkas südand põues pahal leilil

Sein dunkles Auge ward zum Flammen-
strahl.
Und wie des nahen Hochgewitters Rollen
Klang seines Mundes heilig ernstes
Grollen . . .
(B. XII, lk. 88.)

Ja viha paistis välja silmadest;
Ning nii kui ligistava maru vurin
Tal tõusnud keele peale kaebdus' nurin."
(L. XII, lk. 93.)

XII laulus süüdistabki Widmann Siddharta suu läbi igisigivat loodust, kes sünnitab ja suretab, et ise igavesti elada:

„So wirbt Natur mit gleissnerischer
Schöne
Um ihres ewgen Daseins Unterpfand,
Streut Sonnenglanz und helles Lustgetöne
Und bunten Blumenschmuck aufs weite
Land,
Lockt auch die leicht verführten Menschen-
söhne,
Ausstattend mit verschwenderischer Hand
Das Weib, so schön, dass Götter nieder-
steigen
Und auch die Weisen sich wie Toren
neigen,

.

Es rinnt ein Strom ins Meer der Ewig-
keiten
Und wälzt die ganze Welt in seinem
Schoss;
Erloschne Sterne, welke Blumen gleiten
Auf ihm dahin und er ist breit und gross.
Was Erd' und Himmel Liebliches bereiten,
Es ist zuletzt des Stromes Beute bloss.
Du Frühlingsantlitz mit so hellen Zügen,
Du Sonnenpracht — wie darfst so grell du
lügen?“

(B. XII, lk. 89—90).

„Nii kosib loodus petelikul viisil,
Et igavest võib ise elada;
Ta puistab valgust ning koob ilu niisil
Meil murud kirjuks lillekangaga.
Ja veab siis mehe poegi petisküüsil
Et tütarlapsi lähvad kosima:
Üks kaunis naene jumalikul kujul
Võib tarka halpistada hirmutujul.

.

Üks jõgi voolab igavduste merde —
Maailma kandes oma rüpe sees;
Kõik ujutab ta kokku laia tõrde:
Seal kustund tähed, lilled närtsides.
Mis maa ja taevas toonud ilu verde
Se leiab otsa viimaks suures jões.
Sa läikiv pagedega suve-nägu,
Sa tore päik'! — miks on teil valetegu?“

(L., XII, lk. 94.)

Nende „Lembitu“ salmide loodusfilosoofia on põhimõtteliselt suureks kontrastiks Kr-i toodangus ja ka „Lembitu“ ühes algupärase salmis esinevale Leibniz-Wolffi teleoloogilisele loodusfilosoofiale (vt. lk. 38). Toodus esineb Stoa-Spinoza ateleoloogiline filosoofia: looduses valitseb igavene ringvool, üksik indiivid on vaid vahend, ta sulab täiesti kõiksusse. Ateleoloogilise loodusfilosoofia esindajate elutunnet iseloomustab rahulolematuse loodusekäiguga ja resigneerund alistumine oma paratamatule saatusele, kuna teleoloogilise loodusfilosoofia pooldajad näevad kõiges jumala tarka sihimäärust,

millest omakord tingitud viimaste rõõmus ja optimistlik alistumine jumala targale ettenägelikkusele.

Eelnevas protestis Widmann Siddharta suu läbi teleoloogilise looduse-käsituse ehk valgustusaja ettehoole mõiste vastu, alljärgnevas protestib ta teoloogilise elukäsituse ehk kirikliku ettehoole mõiste vastu.

Õhtul jõuab Siddharta — Lembitu väikesesse külla, kus preester räägib uppund laste vanemaile tuntud kiriku-usklikke sõnu:

„Was trauert ihr, anstatt den Tag zu
segnen,
Der eure Söhne jedem Leid entrückt!
Wie mancher Schmerz konnt' ihnen noch
begegnen.
Nun sind mit ewgem Frieden sie
beglückt.“
(B. XII, lk. 93.)

„Miks leinate? — teil kohus rõemustada,
Et lapsed hädaorust peastetud!
Kui mitu valu võind ehk neile saada,
Mis eest neid jumalad nüüd varjanud!“
(L. XII, lk. 97.)

Säärast preestri kahekeelsust ja ebakonsekventsust ei suuda Siddharta kauemini kannatada ja küsib preestrit, kas ta on unustand, mis ta rääkis vane-
maile laste sünni puhul:

„Da sprachst du: „Freuet euch, dass diese
leben,
Solch Glück ward von den Göttern euch
gegeben.“
(B. XII, lk. 94.)

„Eks preester! sina õnne kuulutand,
Kui kaksik lapsed olid ilmunud,
Mis vanematel harvast osaks saanud:
Neil v a g a d u s e p a l g a k s kingitud?“
(L. XII, lk. 98.)

„Lembitu“ algupära avastuse tõttu teame, et Siddharta — Lembitu sise-
vad palvused metsaüksinduses kajastavad Widmanni maailmavaatelisi otsin-
guid ja jumalakahtlust, sest kõigis originaalist enam-vähem kaugemais rida-
des on Lembitu usklik. Widmannil polnud kerge loobuda jumala-usust:
Siddharta ei saa olla õnnelik ilma jumalata ja imestab, kuidas loodus ümber-
ringi on õnnelik ja keegi ei küsi jumala järgi. Oma hingeahistustes on Sid-
dhartal veel ainuke lootus ja lohutus laane-erak, kes oskas olla samuti õnnelik
ilma jumalata nagu loodus ümberringi ja kes pani alguse ta jumalakahtlusele.
Laane-erak peab ka teda õpetama õnnelik olema ilma jumalata. Seda origi-
naali joont on Kr. tõlkes palju vähem rõhutand — polnud ju laane-erak Kr-i
käsituses ateist, nagu see ilmnes ta esimesest vastusest kuningapojale (vt.
lk. 82).

Võrreldes salmi, kus Siddharta loodab õpetust ja lohutust saada raugalt,
vastava salmiga „Lembitus“, näeme, et Lembitu filosoferib ilma rauga õpe-
tusest looduse otstarbekusest ja jumala heldusest.

„Er soll mich lehren, was sie alle wissen,
Die rings um mich im Sonnenglanz sich
freun:

Die Vögel, die, zu sorgen nie beflissen,
Der Stunde leben und es nicht bereun,
Die Büschse hier, die — wenn vom Sturm

zerrissen

Die Zweige hangen — schnell sich doch
erneun.

Er weiss es, der unendlich lang schon
lebte

Und mit der Wildnis sein Gemüt ver-
webte.“

(B. XII, lk. 88.)

„Eks jumalad mind ilmal olnud loonud,
Et pidin päevapaistel õitsema?

Kes lilledele kirjud ehted koonud
Ning loomad toitvad tarblik' andega,
Need on ka mulle seatud osa toonud,

Mind saavad viima ükskord puhkama; —

Seepärast ole mees ja katsu rammu,

Ei tohi väsida sul julge sammu!“

(L. XII, lk. 92.)

„Lembitu“ enam-vähem algupärastes salmides ei esine looduse süüdis-
tust ja rahulolematust maailmakäiguga. Neis esineb Kr-i teleoloogiline loo-
dusekäsitlus: jumal oma targas ettenägelikkuses — „on ka mulle seatud osa
toonud“. Seega ristleb „Lembitus“ isegi kõrvuti salmides selle kahe autori
põhimõtteliselt erinev loodusfilosoofia. Toodud usklik-leppivale algupärasele
salmile järgneb kaheksa salmi täpsamat tõlget „Buddhast“ ja neis, nagu eel-
pool nägime, esineb Widmanni ateleoloogiline loodusekäsitlus (vt. lk. 84).

Siddharta jääb siiski rauga lohutusest ja õppest ilma, sest rauk on juba
suremisel, kui Siddharta ta juurde jõuab. Nii peab ta lahkuma rauga koopa
juurest sama vaesena kui ta tuligi:

„...Wo er das Höchste hoffte zu empfn.
Doch sollten keines andern Menschen Worte
zum Heil ihm weisen die verborgne Bahn.“

(B. XIV, lk. 104.)

Huvitav on tähele panna, millest mõtiskleb Lembitu rauga surma puhul:

„Sest rauga vaikselt rahul lahkumine
On annud temal tarka õpetust:
Kus radal elus selle jalg peab käima,
Kes surmas ootab tulevikku äima.“

(L. XIII, lk. 105.)

Järjekult, „kes surmas ootab tulevikku äima“ — hingeõndsust, peab
samuti elama nagu rauk, ta peab „jumalaid ja armu silmas kandma“.

Kr-i algupärastes lisandis ja vihjetes pole jälge Widmanni ateismist.
Rauga surma kirjeldises esineb „Lembitus“ ohtrasti viiteid hauatagusele elule:

„Kui veri elu soojusest on jahtund,
Ja tulev siht meil aval silma ees.“

(L. XIV, lk. 106.)

„Siin pidand kaduv kust'ma. Elav iva
Olnd idanemas juba taeva all.“
(L. XIV, lk. 107.)

Toodud värsiridadel ei ole vastet originaalis. Surma puhul ei saa usklik Kr. olla mõtisklemata hingesurematusest ja tulevases elust. Lembitu mõtisklused hingesurematusest on põhimõtteliselt vastolus tõkelistes salmides esineva jumalaeitusega.

Uut asulat hakkavad endale otsima nii Siddharta kui Lembitu, sest koobas, kuhu nad kavatsesid asuda, on nüüd surnu hauaks. Uue asula otsimisel ei lase Kr. oma Lembitul jälgida Siddharta loodusmeeliskelu ja -mõtiskelu. Esineb kaks salmi algupärast luulet. Neis kannab Lembitu juba Kr-i maailmavaadet.

„Ja nädal hiljem leidnd ta kohta metsas,
Kus muru rüpest hallik imitses,
Ja laiad ladvad kõrge puie otsas,
Kui vihma sadas, varjuks seisis ees.
Siin võind — kui linnupoeg — ta vaikes pesas
Nüüd segamata ala mõteldes
Neid kirjuid kujutusi sellest luua,
Mis tema tulevikus lootis tuua.

Üks veike külake, mis metsa ligi,
Tal toidu vara luband laenada;
Mis eest ta palgaks hiljem palge higi
Olnd tõutand tasuduseks valada,
Kui heina loog ja põllu vilja sigi
Neid abikäsi sunnib palkama.
„Kui ükskord“ — puhund ta — „mul silmad näevad
Et paremaks on läinud elu päevad.“

(L. XIV, lk. 108.)

Lembitu on esitatud salmides optimistlik, linnupojana vaikes pesas tahab ta mõelda ja mõteldes, pigemini küll õppides, usub ta kord välja jõuda oma hinge kitsikusest; elatist saab ta lähemast külast. Kr-i eetiline loomus ei lase oma kangelasel midagi rahvalt ilma tasuta vastu võtta: palehigis tasub ta rahvale saadud elatise eest abijõuna heinalool ja viljalõikusel. Lembitu loodab, et maailma elu läheb paremaks — muidugi siis, kui rahvas saab rohkem valgustatud. „Lembitu“ algupäraste salmide kogu meelsus ja vaimsus on erinev tõlkesalmide meelsusest. Neis ei esine Widmanni pessimism ja ahastus, vaid Kr-i valgustussajandi optimism. Lembitu tahab isegi oodata kuni elu paraneb ja siis ühiskonda minna, kuna Siddharta ise tahtis muuta ja parandada elu ja selleks taanduski ühiskonnast, et üksinduses enda vaimu valmistada suurele tööle.

XIV laulu lõpposa s. 16—24 sisaldab Siddharta viimse palve jumalale, et ta end ilmutaks. „Lembitus“ on see osa tõlgitud täpsamalt, nagu üldse kõik lüürilisemad ja filosoofilised osad. Oma palvuses määrab Siddharta jumalale kindla termini. Kui jumal selleks ajaks endast märki ei anna, siis teab ta, et taevas on tühi, Lembitu aga näeb sellest, et jumal pole veel „tiivul“, et tal pole aega:

„Doch zögerst du, bis sich der Tag
geneiget,
Dann weiss ich, dass der Himmel ewig
schweiget.“

(B. XIV, lk. 108.)

„Kui lõpeb päev ja sina jäed veel viivul,
Siis märkan sest: mul jumal 'pole tiivul.“

(L. XIV, lk. 110.)

Sellele tõlkesalmile järgneb „Lembitus“ kaks algupärast salmi. Neis ei kahtle Lembitu enam jumalas. Esimeses algupäras esineb jumala ja inimese ajamõiste erinev käsitus:

„Ma tahan oodata ja rahul jäeda,
Ei kannatuses mitte tüdida;
Kui täna juhuks puutuma sull aega,
Ehk saad siis homme seie tulema?
Kus laias ruumis rohkest korral seada,
Võib mitu tükki pikal viibida.
Mis meie mõedul tuhat aastat loevad:
Sull ü h e silmapilgu sisse poevad“²⁰³).

(L. XIV, lk. 110.)

Järgnevas algupäras esineb leidub usku nii jumalasse kui hingesurematusse. Kõikvõimas jumal teab, kuna ta meid koju kutsub.

„Mul põrmul 'polnud tahtmist kiirustada,
Sest sull on teadav minu päev'de määr;
Ma sõidan merel, või ei aru saada —
Kui kaugel praegu ligem kalda äär.
Kuis muiste laulud meile avaldama
On saand, neist kuuleme: et sinu käär
Meil elu eiet ükskord katki lõikab —
Kui põrmu kais' meid koju jälle hõikab.“

(L. XIV, lk. 110.)

Ometi laseb Kr. oma uskliku Lembitu jõuda XV laulus panteistlikult abitud jumalatunnetusele nagu Siddhartagi.

²⁰³) Analooiliselt vaateid jumala ja inimese ajamõistete erinevusest esineb Kr-i muiski teostes. Vrd. Maakera loomisest. Kas. Kal. 1871, lk. 35—36.

„Da sprach er zu sich selbst: „Gott
 kann nicht kommen,
 Weil überall er schon in Fülle wohnt.
 Vergebens seufzen himmelwärts die
 Frommen
 Und sagen, dass er hoch im Äther thront.

 Er ist vom Anfang in die Welt geflossen
 Und bleibt nun grenzenlos im All
 ergossen.

Und nimmermehr vermag er sich zu
 regen,
 Denn Alles ist er, ihn umfängt kein Raum.
 Wie Schlummernde nicht Hand noch Fuss
 bewegen,
 So starrt auch er im ewgen Weltenraum.

So hilflos selber, wie denn sollt' er
 spenden
 Den Menschen Hilfe? — Süsster, eitler
 Wahn,
 Der du die Menschheit hinderst zu voll-
 enden,
 Was ohne dich sie hätte längst getan!“
 (B. XV, lk. 110—111.)

Siddharta ateistlik jumalatunnetus on põhjendatud — ta asetab jumalale kindla termini — jumal ei ilmud, järjekult taevast on tühi. „Lembitus“ aga on ateistlik jumalatunnetus vastolus ta kahes eelnevas salmis esineva usundlikkusega. Jumalalt märki paludes oli Lembitu nõus tüdimatult ootama, sest jumala ajamõiste on erinev inimese ajamõistest.

Kuid võrreldes näiteks veel kord „Lembitu“ kahe autori elukäsitust kõrvuti salmides:

„Mul põrmul 'polnud tahtmist kiirustada,
 Sest sull on teadav minu päev'de määr;

 Meil elu eiet ükskord katki lõikab —
 Kui põrmu kais' meid koju jälle hõikab.“
 (L. XIV, lk. 110.)

See on uskliku ratsionalisti Kr-i elukäsitust.

Kuid teises salmis kõneleb juba Lembitu Widmanni sõnadega:

„Sest Kõik ta on ja elab kõige sees.“
 (L. XV, lk. 113.)

„Ei“ — puhus Lembit — „jumal võinud
 tulla,
 Ta asub kõigil ja täies.
 Ilm-aegu ohkvad vagad hommikulla
 Ja õhtul Ukut kõrgel valgus' väes.

 Ja olnud alguses maailma voolnud
 Ja jääb nüüd kõigis piirata kui koolnud?

Ei või ta ennast kuigi liigutada,
 Sest Kõik ta on ja elab kõige sees.
 Kui magaja ei asemelt või saada,
 Nii tarretanud Ukku suurus.

Nii ise abita, kuis peaks ta jõudma
 Meil abi tooma? — Selge jampsitus.
 Sa keelad rahvast täiusele püüdma,
 Mis sinuta ehk oleks sünnitus!“
 (L. XV, lk. 112—113.)

„Ja olnud alguses maailma voolnud
Ja jääb nüüd kõigis piirmata kui koolnud?“
(L. XV, lk. 112.)

Neis salmides esineb juba Widmanni panteistlik-abitu jumal; õieti see ongi peidetud ateism — jumal on surnud, — „koolnud“.

Seega räägib Lembitu kõrvuti salmides kord kreutzwaldlikult usklikuna, kord widmanlikult ateistina. Näeme, milliseid hingeelulisi ja maailmavaatelisi vasturääkivusi sisaldab „Lembitu“.

Kr. on tõlkes asetand mõne rea järele küsimusmärgid, tähendades seega enda kahtlust jumala abitusse.

Panteistlikult abitu jumalatunnetis on viimseks ühiseks tõetunnatiseks Siddhartal ja Lembitul. Siitpeale läheb nende maailmavaateline areng kui ka tegevus eri teed. Tõsi küll, põhimõtteliselt vastolus on Kr-i mõningate algupärase salmide ja ridade filosoofia „Lembitu“ tõlkeosa üldvaimsuse ja põhiideega, kuid neid algupäraseid salme, nagu eelnevast analüüsist teada, on seevõrt vähe, et nad tõlkeosa üldmuljet palju ei sega. Ilma originaalita oligi see algupärase loominguga ja tõlkeosade põhimõtteline erinevus vaadeldud lugulaulu osas jäänd tähelepanematuks.

Siddhartal oli ateistlik jumalatunnetis viimne pöördepunkt ta maailmavaates. Taevas on tühi, kogu inimese tähelepanu olgu suunatud maisele elule. Ta satub nüüd haaravasse ekstaasi, mille kestvust ei ole tekstis täpsalt antud. Kontekstist võiksime järeldada, et see kestis mõni päev. Siddharta äratav ekstaasist ühel õhtul puu juurde saabuv vürstinna oma laulikuks rõivastund peigmehe ja saatjaskonnaga. Vürstinnas ja ta peigmehe kujutab Widmann neid üksikuid, kes kunsti igaveses ilus leiavad enda isikliku õnne. See egoistlik õnnetaotlus ei rahulda aga Siddharta, kes tahab kogu inimkonda lunastada; seepärast loobubki ta vürstinna kutsest nendega kaasa minna.

Nüüd algavad Siddharta-Buddha armutööd. Ta pöörab ümber oma kurjadest tasumismõtetest puu juurde tulnud rändur-rahva, kelle vara ja kodu on hävitand orkaan ja kes tahab nüüd rännata läbi maailma ja hävitada kõik mis ees, et hädakisa tõuseks jumalateni; hiljemini päästab ta paaria kättemaksuhimulise rahva käest. Kapilavastu'sse jõudnud, mis nüüd on varemeis, lohutab ta oma rahvast kuulutades neile igavest rahuaadet — sõdadeta maailmakorda ja jumalata usku, inimarmastust. Preestrite poolt kuulutatud usk on toond maailma palju pahesid; kannatajaid ei trööstita nüüd enam taevase tasuga. Selle asemel, et kerjuseid lohutada jumala abiga, jagate ise nendega oma leiba. Ei ole enam vagasid pühakuid ega märtrikrooni taotlejaid: jumala ja taeva järgi ei küsita enam, vaid igaüks kannab endas südant täis armastust. Kui Siddharta oli oma kõne lõpetand, leppisid sõdivad rahvad, vaenlased said

sõpradeks ja kõigile tundus, nagu oleks neile uus täiuslikum elu alles nüüd antud, alles nüüd said nad teadlikuks uuest inimlikkusest.

Niisugune on „Lembitu“ originaal kogu ulatuses. Selles on Widmann esitand enda isikliku arengu. Naiivsest usklikkusest jõuab ta oma maailma-vaatelistes otsinguis panteismini, mis teda ei rahulda, ja kuulutab jumalata usku, venna-armastust.

Kuid pöördugem Lembitu juurde.

Nagu Siddharta nii jõudis ka Lembitu XV laulu 1.—5. s. panteistlik-abitule jumalatunnitisele. Sama laulu 6. salm „Lembitus“ on algupärane. Selles väljendab Lembitu veel kord kokkuvõtlikult oma tõetunnest:

„Kui ma nüüd tean, et Jumalad ei anna —
Ei unenäuski meile kingitust,
Ja inimesel muud ei järe kui: „„kanna
Sa ise hoolt, ehk leia lõpetust!““
Siis tahan mõtteid selle peale panna,
Kust tulevik võib loota kergitust.
Meil seisvad abimehed peas ja põues:
Neid peame tarvitama elu õues.“ — —

(L. XV, lk. 113.)

Näeme, et selles Kr-i algupärasel salmis ei esine jumalaeitust, küll aga väidab ta, et jumalad ei anna kingitust „unenäuski“.

Järsus vastolus ei ole see „Lembitu“ algupärane salm Kr-i maailma-vaatega. Et jumal meid imelikul teel ei tule toitma, on ta oma teisteski teostes rõhutand, samuti on üldiselt tuttav Kr-i „pea ja põue“ — mõistuse ja tunnete rõhutamine ning väärtustamine ²⁰⁴). Vastavalt sellele tõetunnitisele ei kahtle enam Lembitu, — ta mõtleb ja töötab. Talvel elab ta külades ja õpetab lapsi, kuid suvel asub ta jälle metsa ja mõtleb. Lembitu metsas-elamine on muidugi vastolus ta elukäsitusega: ligimest aidata ja oma vaimu harida — see valgustusaegne praktiline eluideaal võib teostuda ainult ühiskonnas. Juba Kunder on Kr-ile ette heitnud, miks Lembitu oma „pea ja põuega“ kolm aastat metsas lonkleb ja talvel nikolai-aegse soldatina külades lapsi õpetab ²⁰⁵).

„Nii mõteldes ja töös olnd aastad läinud,
Kus Lembit talvel asund külades,
Ja lapsed tema koolitusel käinud,
Kui head nõu otsimisel iga mees.
Sai kevade õhk metsad haljaks teinud,

²⁰⁴) Vrd. Leivast ja leiva jätkust. Tarto- ja Võrro-ma rahva kal. 1842, lk. 44.

²⁰⁵) Vrd. Kunder, „Lembitu“.

Siis asupaik tal jälle metsades.
Ta tasund seega rahval laenu võlga,
Et neile kulutanud pead ja selga.“

(L. XV, lk. 114.)

Üsna motiveerimata ei ole Lembitu kolmeaastane metsas-õppimine siiski mitte, kui meenutada, et ta märki paludes (XIV laulus) oli nõus tüdimatult jumalalt märki ootama, sest et jumala ajamõiste on erinev. Kuid vastolus on selle Lembitu metsas-ootamisega ta XV laulu 1.—5. salmides esinev panteistlik jumalatunnetis.

„Ei“ — puhus Lembit — „jumal võinud tulla,
Ta asub kõigilde ju täiuses.“ (L. XV, lk. 112.)

Kolmeaastase kannatliku ootamise järgi tuleb jumalalt siiski märk — kõrge neitsi, ristiusu idee kandja.

Kogu kõrge neitsi lugu „Lembitus“ põhjeneb ikkagi „Buddha“ poeemi vürstinna ja ta laulikust peigmehe lool: nii kirjeldised kui dialoogid on pärit „Buddhast“, kuigi mõtteliselt kohati ümber tähendatud. Kuid „Lembitus“ esineb siiski uus motiiv — Lembitu näeb kõrges neitsis jumala saadikut:

„Kui oleks tale kahelduse nuhus
Üks taeva neitsi arstiks läkitud.

Nii jumaliku 'polnud Lembit näinud:
Vist oli taeva värav lahti läinud.

„Oh taeva kuju, astu, astu maha!“
Nii hakkand lahkelt tema paluma:
„Ei kauem kahevahel seista taha,
Kus taeva saadiku sain nägema!
Mull' anna andeks endist meelega paha,
Et Ukku võimust läksin salgama.
Sa oled üks neist kõrgeist saadikutest,
Kes neile läkitatud halastusest.“

(L. XV, lk. 115.)

Tõsi, Lembitu neitsi üleloomulikkuse rõhutamine on ju küll osalt põhjendatud. Jäi ju ta metsa jumalalt märki ootama, kuid vähemalt vahetul lugemisel tundub see jumaldus naiivne ja põhjendamatu ning jätab mulje, nagu oleks siin vaid tegu naiivse metsmehe hääminguga kõrgeistsoost neitsiga ootamatul kohtamisel. Nii mõlgutab Lembitu ka ise oma Riiga minemise põhjustest järgnevalt:

„Kas tahte sünnitus olnud kõrgemate,
või võitnud neitsi teda silmaga.“

(L. XV, lk. 119.)

A. Kallas on arvand, et Kr. kujutab kõrges neitsis Koidulat, kuid osutub siiski, et kõrges neitsi on üle kantud „Buddhast“, kus ta on rakendatud ristiusu ideed kandma ²⁰⁶).

Vaadelgem lähemalt kõrges neitsi ristiusu õpet ja elukäsitust. Algul ütleb neitsi küll oma usu kohta:

„Mull antud usk, mis kõigil venna paela
Kui ühe isa lastel sidund kaela.“

(L. XV, lk. 116.)

Kuid mõni salm hiljemini see „ristiusu kandja neitsi“ kõneleb „Buddha“ vürstinna egoistlikus vaimus ja ebeldavas toonis lustipeo sarnasest elust:

„Eks elu sarnasta meil lusti pidu,
Kus mitmel kasvab tutvustuse idu?“

(L. XV, lk. 116; vrd. B. XV, lk. 114.)

Ja samas vaimus jätkab ta edasi Lembitule:

„Ma kuulin küll, et maailm valu täis;
Mis aga jaksab nõder inimene,
Kui üle kallaste läind jõe pais?
.

Üks muiste laulik olnud kuulutanud:
Et hing, kes väsind elu koorma all
Ja vett ei leidnd, mis teda karastanud,
See tõstku vaate üles kõrgemal'.
Üks arm, üks abi 'pole otsa saanud,
Sest lõpetus on üksnes kaduval.“

(L. XV, lk. 118; vrd. B. XV, lk. 115.)

Käsiteldust teame, et Lembitu kogu oma kahtlevas perioodis protestis säärase elukäsituse vastu, mida kuulutab kõrges neitsi. Samuti on kõrges neitsi ükskõikne suhtumus maailmahädadele vastandlik Lembitu maailmamurele ja ahastusele, mis teda viiski ühiskonnast üksindusse. Neitsi õpetab usklik-alistuvalt silmi ülespoole tõstma, sest „üks arm“, „üks abi“ pole otsa saand. Kuid meenutagem XV laulu 6. salmi Lembitu tõetunnest: jumalad ei anna inimesele kingitust uneski, „meil abimehed peas ja põues“. Lembitut lohutab kõrges neitsi egoistliku õnnetaotleja „Buddha“ vürstinna sõnadega:

„Kui vaatekujutused mind ei peta:
Sind rõhub põues sala viletsus?
Siin 'pole mõnusama ette võtta —

²⁰⁶) A. Kallas, Tähelend, lk. 88.

Kui kõrgem tõusta, kuhu kurvastus
Ei jõua meile enam järel tõt'da,
Vaid vaimul igavduse vabadus.
Kes vara ilma kärast ennast peitnud,
Need leidvad jumala, kui hinge heitnud.“

(L. XVI, lk. 122; vrd. B. XV, lk. 115—116.)

Kr. on siin oma jumalikku ristiusu-kandjat neitsit lasknud kuulutada „Buddha“ vürstinna egoistlikku õnnetaotlust. Neitsi egoistlikule nõuandele vaidleb ka Lembitu ise vastu — Siddharta sõnadega.

Kõrgel neitsil pole ei oma tegudes ega kõnedes palju ühist ristiusu ideega, kuid sellest hoolimata näeb Lembitu neitsis „üht taevalikku“, ta on õnnelik kui kuningas.

„Mis tulevikul toob mull juhtumine —
On praegu varjul paksu pilve all,
Ma tunnen, et üks sala tõmbamine
Mind kõndma sunnib sinu ligidal;
Seal teel on kõik nii uus ja imeline,
Kui seisaksin ma võera tahteval.
Kas asja selgust enne viimist eha
Mu põrmu silmal antakse veel näha?

Üks jumalikust juurdund kõrgem idu
On signemas minu südames.
Küll väetike kui õhem lume kidu
Vast pisut nähtav päikse terades.
Kui seisaks taevas suremata pidu
Mind ootes tuleviku kauguses.
Kas ristilaste laiad armutiivad
Mul vaba vaimu ükskord senna viivad?“
(L. XVI, lk. 123.)

Lembitu kõrge neitsi vaimustuses kajastub Kr-i kõrge ristiusu hinnang. Ometi enne Riiga minemist avaldab Lembitu siiski kahtlust, kas usk ja tegu on üks, kas „ristilaste hulgad on tões ja tegus“ neitsi sarnased. Selles kahtluses esineb juba Kr-i ortodokslik ristiusu arvustus. Siis veel enne, kui Lembitu on saand tundma õppida ristiusku, kahtleb ta selles. See kahtlus tundub motiveerimatu, arvestades seda suurt vaimustust ristiusu-kandja neitsi puhul, kuigi viimane pigemini oli egoistlik õnnenaotleja kui ristiusu suure humaansuse, venna-armastuse, idee kehastis. Kuid veel imelikum on, et Kr. laseb Lembitut juba filosoferida enne Riias käimist inimese nõtrusest, taevastest õndsusest ja jumal-tasujast:

„Nii kaua rändus vältab põrmu kaisus,
Ei lahku meie küllest eksitus,

Vast viimaks kõrgel taeva lätte paisus
Võib ükskord vasta tulla tõsidus.

Üks vägev, kesse head ja kurja tasub,
Meid kaalub kõiki oma kaaluga.
Kui Vana Isa seda õnne annaks,
Et kaalud meid seal ühetasa kannaks.“

(L. XVI, lk. 124.)

Kunas ja kuidas Lembitu on jõudnud sellele tõetunnetisele, jääb motiveerimata. Toodud salmides on Kr. ette jõudnud oma maailmavaatelistel tõdede kuulutamisega; liiatigi on Lembitu eelpool esitatud kahtlus ja raugalik ettenägelikkus vastolus ta noorusliku vaimustuse ja entusiasmiga.

Lembitu läheb neitsiga Riiga, õpib seal kaks aastat, kuid ei lase ennast ristida. Miks ta ei lase, seda kuuleme XVI laulu 9. kuni 22. salmini. Neis esineb ortodoksliku kiriku-usu arvustus, milles leiduvad kõik juba eelpool käsitletud ja meile tuntud motiivid: kristlaste teod ja sõnad ei lange ühte; päris käsitamatu on Lembitule kiriku kolmainsuse õpe (vt. lk. 40). Ka ei tunnusta ta õndsakssaamist ainult usu läbi ja maise elu väärtuste eitamist. Sama laulu 22. salmis on Kr. avaldand oma vaated jumalast ja maailmaloomisest.

„Sell' jumalal, kes kõik maailmad loonud,
Olnud täielikud algus' kätte tööd;
See kangasjal, mis kasvud, loomad koonud
Ja neile teinud kirjud elu võöd:
Üksainus lükatud kõik liikust toonud,
Mis töötab päevad läbi nüüd ja ööd...“

(L. XVI, lk. 126.)

Toodus ei esine enam Widmanni pessimismi, jumala ja looduse süüdistamist.

Esitatud põhjustel ei lase Lembitu end ristida; ta põgeneb salaja Riist ja läheb uuesti tagasi oma endisse asupaika, metsa. Lembitu kavatsusest tulevase tegevuse kohta kuuleme XVII laulu 2. kuni 6. salmini. Ta tahab rahvast kokku hüüda ja neile juhatada paremat; ärksamatele, kes õpetusest tulu märkavad, tahab ta kuulutada oma maailmavaatelisti tõdesid.

„Mis ükskord juba vara noorus' väljal
Tad õnnelikult olnud mängitand:
Kas kasvab troosti igatsuse näljal,
Mis valu pisarad kõik kuivatand
Ja väsitatud rusuks murtud seljal
Üht valuvõtja padja alla pannd?
Kas armu sund ei jõuaks ilma täita,
Ja tema vägi viha vaenu võita?

See kõrge mõte olnud pühal mehel,
 Kes kristlastel on jälgi rajatand,
 Mis ülestõustes esimesel lehel
 Ju ärmalise käigid näpistand;
 Et vaidlemised tulnud nende vahel,
 Kes tõistel kujuk s olnud ette pann'd.
 Kas õnnistust peab andma: Elav tegu
 Võib ebausu petis valenägu?"

(L. XVII, lk. 129.)

Toodus esineb Kr-i maailmavaate tuntud probleem: mitte kiriklikku ebausk, vaid tõelist ristiusku, Kristuse armuõpet tahab Lembitu rahvale kuulutada.

Lugulaul lõpeb Lilliku ja Lembitu kohtamisega. Lillik räägib Lindanisa julmast laastamisest, Wamba ja Atsu surmast. Lillik sureb, Lembitu matab ta ja lugulaul lõpeb sõnadega:

„Siin olgu Lillikule kätk ja sängi,
 Nii kauaks, kui meil' uuendakse mängi!"

Lembitu lõpp on samuti üle kantud „Buddhast“.

Nagu juba eelnevast analüüsist ilmneb, ei ole „Lembitu“ mingi orgaaniline ega tervikuline maailmavaate-teos, selles ei ole tõlge ja algupärane osa sulatatud ühtlaseks tervikuks, vaid on jäändki selle kahe autori Widmanni ja Kr-i maailmavaadete konglomeraadiks. „Lembitu“ ideeline külg on seevõrt ähmane ja põhimõtteliselt vasturääkiv, Lembitu maailmavaatelised pöörded nii motiveerimatud, et ilma originaalita oligi võimatu seda teost käsitada. Ega pole ka meie varemiski kirjanduses enne algupära avastamist peetud „Lembitut“ tervikuliseks ja lõpetatuks, vaid katkendlikuks ja poolikuks. „Lembitus“ ristlevad põhimõtteliselt kaks erinevat vaimu-maailma: ateism ja ateleoloogiline loodusekäsitus ning deism ja teleoloogiline loodusekäsitus. Kuigi Lembitu maailmavaatelised pöörded I kuni XV lauluni, s. o. naiivsest usklikust ateistiks muutumine on motiveeritud, on nad siiski vastolus ja põhjendamatud selles „Lembitu“ osas esinevate Kr-i algupäraste usklike ridade ja salmidega. Kuid tähendatud osa „Lembitus“ (laul I—XV) on tõlge, selles esineb peamiselt Widmanni maailmavaade: siin protestib Lembitu widmanlikult maailmakorra vastu ja eitab jumalat. Lembitu maailmavaate teine metamorfoos lugulaulu kolmes viimases laulus, kus uskmatu Lembitu uuesti muutub usklikuks, ta ateleoloogiline loodusekäsitus uuesti teleoloogiliseks, see on jäändki motiveerimata. Seda viimast metamorfoosi ta maailmavaates tuleb ju lugeda küll kõrge neitsi teeneks, kes oli talle

saadetud jumala poolt, kuid tähendatud lugu, nagu eelpool nägime, on „Lembitus“ üldse naiivsemaid ja mõtteliselt kõige ähmasemaid lugusid. Järjekult ei saagi Lembitul olla ühtlast ja tervikulist maailmavaadet: tõlkeosas esitab ta Widmanni ja algupärastes salmides Kr-i maailmavaadet.

Mida võime järeldada Kr-i maailmavaatest esitatu põhjal? Eelkõige ta maailmavaates ei ole sündind pööret Widmanni ateistliku Buddha-poeemi mõjustusel. Igas originaalist enam-vähem kaugemas „Lembitu“ reas tunnetame Kr-i elukäsitust. Sellest on siis arusaadav, miks ei esine Widmanni mõjustuse jälgi ta vanaea muis teostes ja kirjavahetustes. Ainult paar panteismi käsitlevat vihjet, millest oli juba eelpool juttu, ta kirjades Schultz-Bertramile on nähtavasti johtund „Buddha“ mõjustusest (vt. lk. 62). Sama mõju on vististi põhjustand Kr-i alljärgneva käsituse buddismist:

„Die Humanitätsidee des Christenthums ist dazu geschaffen, dass — wenn nach Jahrtausenden eine Weltreligion entstehen sollte, wir dieselbe aus dem Christenthum oder dem älteren Buddhismus hoffen können“²⁰⁷).

Toodud tsitaadi mõtteline vasturääkivus on nähtavasti tingitud samadest põhjustest, millest on johtund kõik „Lembitus“ esinevad vasturääkivused.

„Lembitu“ algupära avastamine muudab üldse kogu kujutluse ja käsituse Kr-i maailmavaatest ja isiksusest. Kui meie varemail „Lembitu“ eritlejail oli põhjust märkida Kr-i maailmavaates ateistlik-panteistlikke jooni, pidada teda meie ajale eriti lähedaseks ja moodsaks, imestada ta põhjalikku ja oma aega ümberhaaravat filosoofilist ja kirjanduslikku eruditsiooni, ta suurt kaasaelamise võimet välismaa poliitilis-filosoofilistele vooludele, siis peame tänapäeval võrreldes „Lembitut“ originaaliga omakord imestama, kuidas Kr. on lasknud Lembitut otse kõrvuti salmides kord widmanlikult loodust süüdistada, jumalat eitada, kord jälle kreutzwaldlikult filosofeerida jumala kätetöö täiuslikkusest ja mõlgutada jumal-tasujast ning hingeõndsusest.

Peale seda kui me „Lembitut“ selle originaaliga oleme võrrelnud, ei saa me nüüd enam Kr-i filosoofilist eruditsiooni pidada kuigi suureks. On raske kujutella, et filosoofilistes küsimustes vähegi asjatundlikum autor oleks võind kirjutada nii suuri põhimõttelisi vasturääkivusi sisaldava teose nagu seda on „Lembitu“. Tänapäeva inimese seisukohalt tundub eriti naiivne, et Kr. on lasknud Lembitut kolm aastat suveti metsas õppides ja talveti külades lapsi õpetades jumalalt märki oodata. ?

Kr-i iseduse kohta on „Lembitu“, nagu juba eelpool märkisime, siiski huvitavaks ja väärtuslikuks mälestusmärgiks, mis laseb pilku heita ta maailmavaate peidetumaisesse kurdusesse ja tõstab eriti selgelt välja ta ratsiona-

²⁰⁷) Kr. Sch.-B. 17. I 1874.

listliku usukäsituse ning optimistliku valgustussajandi tõekspidamused. „Lembitust“ näeme, et Šveitsi noorkirjaniku Widmanni maailmavaluline Buddha, eriti tema papivaenulikus ja inimarmastus, on inspireerinud elatand Võru erakut looma maailmavaatelist teost, milles ta on kavatsend anda enda maailmavaatelse arengu jälgendades seejuures mainitud teost. Kr. on tahtnud näidata oma luigelaulus, kuidas paganususklik Lembitu jõuab oma maailmavaatelistes otsingutes ratsionalistlikkudele usutõdedele. Vaadeldu põhjal ei saa me aga pidada seda Kr-i kavatsust õnnestunuks: ta on selles liiga vähe „Buddhat“ ümber töötand, et „Lembitu“ oleks võinud kujuneda tervikuliseks teoseks.

Kuid puuduste kõrval sisaldab „Lembitu“ ka suuri väärtusi. Tolle aja kohta oli juba „Buddha“ tõlkiminegi suureks saavutiseks. Peame tänapäevalgi veel ühes eelkäind arvustajatega imetlema „Buddha“-poeemi filosoofilis-lüüriliste osade tõlke taidurlikkust, kuigi lugulaulus leidub ohtrasti ka äärmiselt nõrku ja vigaseid kohti. „Lembitu“ stiilis, selle väljenduslikus küljes, seisabki teose peaväärtus, mis on ühtlasi ka huvitavaks allikaks Kr-i maailmavaate kohta. Pole ju Kr. jälgind „Buddha“-poeemi täpsalt: kõigis originaalist kõrvalekaldumustes avaldub Kr-i Widmannist erinev mõttemaailm. Ta assotsiatsioonide ala on palju lähedasem kristlik-kiriklikule vaimsusele kui ateistil Widmannil. „Inimese põrm“, „nõder“ ja „jamps“ on Kr-i sõnastikus korduvad mõisted, mis viitavad ta hingeelus sügavasti juurdund kirikupärimustele ja vaimuliku kirjanduse mõjule. Kuid teiselt poolt „Lembitus“ leiduvad huvitavad ja omapärased väljendid iseloomustavad ta juurdlevaid vaimukalduvusi.

„Lembitu“ mõistatus on nüüd lõplikult avastatud, saladusekate selle loomingult kergitatud. Ka „Lembitu“ põhjal ei ületa Kr-i maailmavaade nüüd enam teoloogilis-ratsionalistliku elukäsituse raame. Ja kuigi me nüüd peame Kr-l märkima pea täieliku filosoofilise eruditsiooni puudumist, ei saa me siiski eitada tema loomupäraseid filosoofilisi kalduvusi, milles võib veenduda igaüks nii „Lembitu“ algupärastest kui tõlke-osadest. Olles teadlikud „Lembitu“ tõlkelaenulikkuses, peame nüüdki veel, kuigi mitte sel määral kui varemini, imetlema ta vanaea vaimuärksust, ta huvi ja võimet kaas elada ning tunda välismaa usundlik-maailmavaatelistele vooludele. Võru erak jääb nüüdki Kr. J. Petersoni kõrval teiseks etteküündivamaks filosoofiliste kalduvustega kirjanikuks meie mineviku vaimuelu esindajate keskel.

8. Kreutzwaldi vagaduse laad.

Eeltoodus on iseloomustatud Kr-i suhet ilmutususkudele, vaadeldud ta usumõisteid ja ta luigelaulu maailmavaatelist külge, käesolevas jääks veel pilku heita Kr-i subjektiivsele usundlikule tunnetusele, ta vagaduse laadile.

Käsiteldust teame, et tunnetuslikul osal on Kr-i usukäsituses vähene tähtsus, — usutunnetus on talle sõnul väljendamatuks elamuseks. Ainult paar korda esineb ta toodangus mõisteline pretsiseering jumalast, maailmaloomisest ja igaviku-mõistest, kuid neiski lühikestes teoreetilistes arutlustes ei ole ta vaba vasturääkivustest (vt. lk. 58). Palju tugevam on tunnetuslik külg näiteks Kr. J. Petersoni maailmavaates: selle nooruki päevikus leiame meie oma kirjanduses esmakordselt ja seni ka ainukesi filosoofilisi arutlusi usumõistest Plato dialoogide vormis.

Kr. ja Kr. J. Peterson on meie kirjanduses ainukesed uue usundi, uuel loodusteadusel tekkind vagaduse esindajad. Teaduslik loodusetunnetus sisendab sügavaid ja omapäraseid usutundeid. Suure valgustusaja paatosega räägib Kr. aru tähtsusest ja väärtusest ka usus.

„Õppetus on meil tarvis, nii Jumala tundmises kui ilmlikus asjus“²⁰⁸). „... sest mida rohkem üks mees oma vaimu õpetuse piimaga on jootnud, seda selgemaks lähevad temale Jumala sõna ja loodud asjade tundmise piired“²⁰⁹).

Milline põhimõtteline erinevus eeltoodud ortodokslik-kiriklikkude vaadetega, kus aru usuküsimustes kaasarääkimises nähakse kõige kurja juurt.

Vahest kõige iseloomustavamalt on Kr. jäädvustand oma vagaduse „Rahunurme lillede“ I ande eessõnas:

„Lauliku silma ees seisab määratu loodus ja kõik, mis seal sees elab, hingab ja liigub, kui üks püha tempel, kelle ilu ja korraline seadus teda ühtepuhku tagasihutavad Loojale lapseliku austust, kiitust ja tänu andma! Sest värvide iludus, misga koidul ja ehal taeva lautus ennast ehib, hele päikese paiste pääval, kuu ja tähtede särav kumedus öösel olid maailma algusest meie päivini vahetpidamata hiilganud, siiski ei kuskil pisemat märki jätnud, et värvid pleekinud ehk hiilgus kahanenud. Ikka sunnivad muiste viisil päikese soe ja vihm talve külmast ja lume vangist peasnud aasud, luhad, metsad, nurmed

²⁰⁸) Sippelgas II, lk. 5 (eessõna).

²⁰⁹) Põllupapi jutt. Kas. Kal. 1867, lk. 55.

ja orud kevadel haljendama, roistu sarnatsid seeme-ivi lillesi kasvatama, kust Looja vägi igal sammul meie silma ette astub. Linnud tõstavad lehtpuie varjus ja tuule õhus suveliku rõõmu healitsemist, kas tohib inimene üks seal vait jääda? Kes kui rohusööja elajas alati suu ja silmadega murul kinni ei seisa, vaid viimseid oskab ülesse tõsta ja tähele pannes mõteid arutada, sellele paistab loodut ilm kui üks suur õpetuse raamat, keda ta lapsepõlvest vanaduseni loeb, siiski otsani ei jõua, aga igakordsel lugemisel uusi ilmutusi loetut peatükidest leiab.“

See on tundlev ja harras meditatsioon jumala vägevusest ja heldusest. Kr-i vagameelseis loodusmeeliskeludes tunnetame uue kontemplatiivse usundi jooni, universaalset sümpaatiat. Looduseilu ja „korraline seadus“ kihutavad loojat tänama ja kiitma: jumalaarmastus väljendub rõõmutundes jumala tarkusest ja vägevusest. Nagu kõigil valgustajail nii on ka Kr-il usutundes tähtis esteetiline moment: looduseilu ja imesteldav korrapärasus on jumala määritlematu tarkuse ja helduse väljendiseks.

„...Et Looja targast tehtud ilmal
Üks kindel seadus toimetab.

Sest päike, koit ja ehavalge
Ei tõuse ial hiljemal,
Ei kustu varem taeva palge,
Kui mööda läinud muiste a'al.
Seesama kuu, kes paradiisis
Muist' Aadamil ööd valgustas —
On praegu kindlast seatut viisis
Kui ööde vaht meid valvamas.

Ja udu, vihm ja raheterad
Neist samist pilvist tulevad,
Mis veest kui selged aurukerad
End pisut märjaks koguvad,
Kust niiskelt neid ehk külmetanud
Meil' läkitakse tagasi:
Et murupind saab karastatud
Ja kestab ilma otsani“²¹⁰⁾.

See on uue loodusteaduse usundlik väärtustamine.

Alljärgnevast loeme, milliseid sõnu kõneleb Kr. siit maailmast lahkuvale vallasemale lohutuseks oma huvitavamas kalendrijutus:

„Tuleta meele pimedal tunnil, et ükskord kõige ilmade läikus sul südant on täitnud ja et sina olemise suurust tundma said. Eks vaatanud sul silmad poole igavusse, tähtis taevasse, ja pääval jälle teise poole sisse? Mõtle pisokest vahetüki ära ja sino kinnivarjavat maakera, siis võlvivad — otsego sirkli rõnga keskaiga ümber — ilmad sino üle, sino ümber

²¹⁰⁾ Põllupapi jutt. Kas. Kal. 1871, lk. 58.

ja sino alla; — kõik aetavad ja aetud — hiilgus hiilgusses, — suurus suurusesse tungitud — kõik päikesed üheks päikese-keraks sino ligidale koko pigistatud, tungiks ja kisuks sa ennast igavuse pikusses sest kõikpäikesest läbi, sina ei peaseks välja pimeda tühidusse. Tühidus asub üksnes ilmade vahel, ei mite ilma ümber.

Tuleta meele pimedal tunnil, ja mõtle nende aegade peale, kus sina ärahaardmisses Jumalat palusid, ja kus sa Teda mõtlesid — seda lõpelikute mõtete suuremat lõp-mata peale

... Kas sa võid unustada päivi, kus sinine päeva taevas ja sinine öö-taevas sulle kui sinised silmad lahti läksid, misga helde Jumal sino peale vaatas? — Kas sina ei ole määratuma armastust tunnud, mis inimeste südamesse ennast peitis ja sealt kui peeglist sulle paistis? nõnda kui päike oma eledat valgust ei mite üksnes ligiseisva kuule — meie öödele valguseks — ei anna, vaid ka eha- ja koido-tähele ja kõige kaugematele rändavatele tähekestele?“²¹¹⁾

See lohutuspälv põrmupõlvest lahkujale on kirjutatud uue loodustea-duse haarava mõju all. Kui põhimõtteliselt erinev on see filosooflev mõtiskelu jumala vägevusest ja ta kätetöö harras imetelu teoloogilisest armulaua jutlu-sest. Meil ei ole küll põhjust arvata, et esitatud tsitaadid oleks Kr-i algu-pärane looming, mida osutab juba keele laadki (vrd. lk. 62).

Nagu toodud tsitaadid näitavad, ei esine Kr-i toodangus uus vagadus, universaalne sümpaatiatunne, nii jõuliseks paisutatud affektina, nagu meie teise valgustaja Kr. J. Petersoni oodides. Viimasele asjaolule on juba enne seda tähelepanu juhtind prof. G. Suits²¹²⁾.

Kr-i vagadusse on jäänd kaasa helisema kristlik-kiriklikke pärimusi, oma esivanemate pietistlikku usumeelsust. See väljendub intensiivsuses enese nõtruse tajus, patutundes. Nii kirjutab ta ühes oma hilisemas kirjas:

„Meie oleme kõik ühesugused patused, nõdrus meie ainuke pärandus, aga meie lootus jääb vankumata kindlaks Jumala armu ja halastuse peale“²¹³⁾.

Samasugusest usundlik-kõlblast seisukohast mõlgutleb Kr. inimese nõt-rusest, ta „südame kitsusest“ veel kirjas Koidulale:

„Niipalju näitab mul üksi tõsi, et see „loodud südameolemine“ ei üksi mul, vaid igal inimesel on et meie Kristuse käsku: „Armasta oma ligemist kui ise ennast“ iga ühe kohta ei jõua täita, sest et meie nõdrad oleme, ja meie mõted ja tahtmised kuskil nii jumalikuks ei lähä, et oma piinajatele surma valus andeks võiksim paluda! Meie süda on üks kitsas pesake, kus sees enam ruumi ei ole antud, kui parajalt nende tarvis, kes meile kõige ligemad armsad on. — Aga et süda aus einem elastischen Stoff gebildet wurde, sellepärast ei või tema sees ial kitsuse pärast pakitust tulla!“²¹⁴⁾

Kr-i teostes esineb suur kaasatundmine keskaja passiivsete usukanna-tajate tüüpilele. Jeenovevale on ta viidand kui tõelise ristiinimese eeskujule.

²¹¹⁾ Üks öö-pilt. Kas. Kal. 1853, lk. 19—20.

²¹²⁾ G. Suits, Kreutzwaldi kujunemisest ja Viru lauliku eelharjutustest. Postimees 1930, nr. 198—200.

²¹³⁾ Kr. Porro-Wardjale, 28. VII 1879.

²¹⁴⁾ Kr. Koid. I, 9. VI 1868, lk. 237—238.

„Saagu siis ka vaga Jeenoveva ajalikud viletsuse päävad kõigile vaga kannatajatele troostiks, ja tuletagu ikka seda meele: et kõik häda ja viletsus siin ilmas üürikene ja parem aeg alles ees on. Selle üpris õnsa tuleva aja vasta püüdku igamees rohkeste jäädavat vara koguda, mis ükskord pulma riidet annab, kui hingepeigmees meid kutsuma tuleb. Kes siis armastuses, uskus ja lootuses tüdimata võidelnud, se saab otsegu Jeenoveva ajaliku kibuvitsa krooni eest igavese auu krooni päranduseks.

Kannatagem elu vaevas,
Parem aeg meil kõigil ees:
Meie helde Jeesus taevas
Aitab viletsuse sees!
Tema tunneb lapse jõudu;
Annab seda mööda sõudu
Meie elu laevale,
Kunni surma pehmed tiivad
Meid siit häda orust viivad
Õitseviljaks taevale“ ²¹⁵).

Nii „Viina katkus“ kui „Jeenovevas“ lohutab Kr. kõiki kannatajaid maise häda ja valude üüriksusega ja tulevase igavese elu õndsusega.

„Üürikene on kõik aeglik häda, sest ühel päeval võtab maja Issand oma vilja sõeluda ja vilja ivi haganatest välja valitseda. Keda siis õigeks leitakse, need lähevad Tema juure igavese hingamise paika. Õppi aga igapääv enam täieliku armastuse Jumala ja inimeste vasta, järe kindlaks elavas usus ja ära lase oma lootust ial nurja minna!“ ²¹⁶)

Jeenoveva vagadusest inspireerituna kirjutab Kr. algupäraseid usundlik-hardaid vahepalu oma luuletu ja kaine eeskujuga, Marbachi „Genoveva“, ilustamiseks ja elustamiseks.

„Juhtus ühel õhtul Jeenoveva üksi rohuedas vaikselt õhtu vilul oma murest kooramatud südant jahutama ja tõusivad vagad mõtted ja ohkamised otsekui udu-aur vee seest taeva poole, — sest üks jumala kartlik hing on õitseva puu sarnane, kelle õiede hais kõige kangemast tõuseb, kui päike looja on läinud; sellepärast niisugused vagad hinged, kui ükskord lühikese ajaliku elu päike haua õhtul loojale veereb, Issanda üpris kenas rohuedas täielist õitsemise ilu hakkavad välja lehitama, kus nende kevade igaveste vältab ja enam ei sui ega sügise pööri päeva vahet ei ole“ ²¹⁷).

Esitatud tsitaatide vagaduse motiivid on pärit kiriklik-keskaegsest elukäsitusest, millele on iseloomulik usundlik alistuvus, passiivsus, sest maapealne kibuvitsakroon tagab igavese õndsuse.

Kiriklik-kristlikud vagaduse motiivid on pärit ta rahvaraamatuist ja sel puhul võiks ju tekkida valgustusele omane eksoteersuse ja esoteersuse küsimus, mida juba eelpool kord oli puudutatud (vt. lk. 52). Sest umbes samal ajal kirjutas Kr. „Lembitus“, mis määratud harituile, vastupidises vaimus:

²¹⁵) Jeenoveva, lk. 57.

²¹⁶) Jeenoveva, lk. 33.

²¹⁷) Seals., lk. 11.

„Kristlase õnned õits'vad tõeses ilmas,
Tal olevik siin lühik hädaoht.
Kell' valu piinas veereb pisar silmas,
Sell' ootmas ees ju õnnistuse koht...“
(L. XVI, lk. 125.)

Kuidas me ka Kr-i teostes esinevaid kiriklik-kristlikke pärimusi ja motiive ei tõlgendaks, tundub siiski, et viimased ta maailmavaates pole mitte vähese tähtsusega. Sest toodud näidete elamusehtsus tagab nende autori vaadete ja tunnete siirust.

Esitatu põhjal ei saa me pidada Kr-i vagadust tüüpiliseks valgustusaja vagaduseks, universaalseks rõõmutundeks, sinna on jäänd veel kaasa rääkima kiriklik-kristlikke pärimusi, pärispatu needuse rõhku ja sealpoolsuse igatsust.

Kr-i vagaduse kaksinduse võime tagasi viia ta noorpõlve pietistlikule miljöole ja meie toleaegsele kiriklikule haridusele. Uut valgustusaja elutunnet esineb ta algupärastes teostes ja maailmavaatelistes lisandites palju vähemal määral kui tõlkeis ja poolalgupärastes töödes. Seepärast tekibki kahtlus ühe temale omistatud saksakeelse luuletise „Der Gottesdienst“ puhul. Nii prof. G. Suits kui drnd. A. Anni on arvand nimetatud luuletise Kr-i algupäraseks teoseks, pidades viimase sünniaastaks kolmekümnendate ja neljakümnendate aastate vahemaad ²¹⁸). Ometi on selles luuletises kajastuv elutunne palju enam vabanend kiriku pärimustest, kui Kr-i muis algupärastes usuvihjetes ja maailmavaatelistes lisandites.

„Einen Gott, den Unsichtbaren!
Bet' ich an in der Natur,
Wo ich seine Macht erfahren
Dort verfolg' ich seine Spur.

Prachtgeschmückte Tempelhallen
Künden Menschen Eitelkeit!
Wollt ihr dadurch Gott gefallen,
Dass ihr i h m Geschenke weiht?

.

Lernt im grossen Buche lesen,
Das der Herr euch selber bot,
Das als Urquell aller Wesen
Glänzt im ew'ger Morgenroth.

Schaut die reichgeschmückten Fluren,
Schaut das endlos weite Meer!

²¹⁸) G. Suits, Kreutzwaldi kujunemisest ja Viru lauliku eelharjutustest. Postimees 1930, nr. 198—200; A. Anni, Saksak, lüür., lk. 274.

Diese Unzahl Kreaturen
Jenes grosse Sternenheer!

.....
Das gedankenlose Beten
Und der leere Lobgesang
Kann uns nicht bei Gott vertreten,
Ihm gilt's nichts des Kopfes Hang. —

.....
Diese Weise Gott zu ehren,
Heisset meine Religion.
Such mich niemand zu bekehren
Gott — Natur! ich bin dein Sohn“ ²¹⁹⁾.

Tõenäoliselt on „Der Gottesdienst“ samuti mõne tundmatu saksa autori luuletise mahakirjutis, nagu on osutund ta teine järelejäänd paberites leiduv luuletis „Mein Glaube“, mida ka enne arvati Kr-i algupäraseks luuletiseks ²²⁰⁾.

Rõõmus ja lootusrikas alistumine jumalikule juhatusale, rahulolu maailmakäiguga on iseloomustavaks jooneks kogu saksa valgustusaja usukäsitusele. See vagaduse joon põlvneb Leibnizi teleoloogilisest loodusfilosoofiast: jumalik tarkus oli juba maailma algul kõige eest targasti hoolitsend. Leibnizi arvates on isegi nurin ja rahulolematust maailmaga nii usu kui jumala vastane, jumalariigis ei tohi olla rahulolematuid ²²¹⁾. Kr-i vagameelselt lootusrikas alstimine jumalikule juhatusale on üheltpoolt tugineda ta sügavusklikule loomusele, kuid teiselt poolt teame, et ta maailmavaade ei ole jäänud puudutamata ka metafüüsilis-teleoloogilisest loodusekäsitusest.

„Inimese püha ja ülem kohus peab igas seisuses olema, olgu alamas ehk ülemas — neid käskusi täita, mis jumalik ja ilmlik seadus igaühele peale on pannud.

„See Isa, kes meid eluss' hüüdnud,
On laste jõudu kaalunud,
Ta 'pole rohkem peale pannud,
Kui kanda jaksvad seljaluud“ ²²²⁾.

Esitatud tsitaat on pärit ta hilisema ea kirjast, aastast 1879. Näeme, kui kaugel on Kr-i usumeelsus Widmanni pessimismist ja rahulolematusest nii ühiskondliku kui maailmakorraga.

Mis Kr-i vagaduses aga eeskätt peab rõhutama, see on selle praktilikkus — moraal.

²¹⁹⁾ A. Anni, Saksak. lüür., lk. 374—375.

²²⁰⁾ Vrd. G. Suits, Uusleide Kreutzwaldi uurimises. „Looming“ 1931.

²²¹⁾ Vrd. H. Hoffmann, Leibniz'sche Religionsphilosophie.

²²²⁾ Kr. Porro-Wardjale, 28. VII 1879.

„Tõsine ristiusk peab inimest kõigest roojast puhastama, siis vast võivad aega mööda kurjad paised meie rahva küllest lõpeda“²²³).

Midagi ei ole Kr-ile vastumeelsemat, kui silmakirjavagad iga püha-päevased kirikuskäijad. Ta väidab isegi, et neis kogudustes, kus kõige ägedamad dogma eestvõitlejad ja kirikuskäijad, seal ka harilikult kõige suurem kõlbluse langus²²⁴). Kr. võrdleb sääraseid vormitäitjaid lubjatud haudadega, mis seest surnuluid täis. Mitte usu läbi ei saavat õndsaks, vaid elava teo, venna-armastuse läbi. Jumal ei nõudvat mitte kirjatähe usku, igaüks oma viisi paludes võivat saada taevariigi pärijaks.

„Aga kõik, mis v o r m l i k on, seisab üks kord minu hinge vasta, sest et vormlikul palju ial sisu sees ei ole“²²⁵).

Valgustusaja elujaatav maailmavaade eitas usunõudena taandumist ühiskonnast, lihasuretamist. Valgustusaja kristlik ideaal, ennastohverdav venna-armastus, võis ainult ühiskonnas teostuda. Seepärast ongi Lembitu kolmeaastane metsas-elamine vastolus ta eluviisidega. „Buddha“-poeemi lihasuretaja laane-eraku, selle Schopenhaueri filosoofia kehistise, on Kr. lähendand enda kristlikule ideaalile „Lembitus“, seal kannab laane-erak „jumalaid ja armu silmas“ (vt. lk. 81). Tõelisest venna-armastusest ei ole saand Kr. kunagi vaikides mööduda.

„Niisugusest elavaks läinud usu viljast nääme avalikult, kuda igal maal ja igas rahva sugus tõtelikusi Kristuse järelkäijaid leitakse, kes ei mite sõnades vaid tegudes Kristlase kombeid tunnistavad. Kuda ennest juba korra ütlesin, ei tehtud siin kellegille vahet, ega küsitud hädalise kodu, vaid leidis igaüks, kas ta Venelane, Inglane, Prantslane, Turklane ehk muu oli, kui hädaline abi, niipikalt kui nõdra inimese jõud aidata võis. — Kes tohib seda kuuldes, kitsiksüdamlikus arvus, nüüd veel ütelda, et tänase rahva keskel leigem usutunnistus elab, kui enne on olnud“²²⁶).

Samasuguse vaimustusega kõneleb ka Kr. St. Bernardi munkade ja kuninganna Isabella ning vaga kuninga Ludvigi heategelikkusest²²⁷).

Usk on jumalarmastus ja moraal, õieti jumalaarmastus avaldubki ligimisearmastuses. Järjelikult Kr. nõuab venna-armastust ristiusu käsust, see on tal usundlikuks postulaadiks.

„Kristus kinnitab armastust meie ülemaks käsuks. Armastusega peame kõigile välja näitama, et me' tema jüngrid ja tõsised järelkäijad oleme, suure armastuse Issanda omased, kes kibedat surma valu kannatates, veel oma piinajate eest palvetas: „Isa anna neile andeks, sest nemad ei tea, mis nad teevad!“²²⁸)

223) Põllupapi jutt. Kas. Kal. 1871, lk. 57.

224) Vrd. Kr.-Sch.-B. 5. XI 1869.

225) Kr. Koid. I, 25. II 1868, lk. 93.

226) Ligimailt ja kaugemalt. Kas. Kal. 1857, lk. 39.

227) Bernhardi koerad Sweitsi-maal. Ma-ilm... II ja Risti-sõitjad.

228) Viina katk, lk. 74.

Kui põhimõtteliselt erinevalt suhtub Widmann ligimesearmastuse küsimusse. Kuulutab ju ka Widmann oma maailmavaatelistes teostes ohverduvat venna-armastust, aga mitte usundlikel motiividel, vaid puhtinimlikust tundest kaasvendade valude ja hädade vastu. Kaastunne ongi Widmanni vaadete järgi ainukene inimlik tunne, mille jumalikus algupärasuses ta on veendund. Lõpptulemus on muidugi ühesugune. Siis teeksime juba maa peal endale taeva, ütleb Widmann. Sama mõtet on väljendand Kr. korduvalt nii oma teostes kui ka kirjavahetustes.

Nagu juba toodud näidetest on selgund, ei oma Kr-i kõlblus valgustus-aja eudemonistlikke jooni, vaid seda iseloomustab sügav kohusetundlikkus. Oma usundlik-kõlblais manitsusis mölgub tal alati meeles Naatsareti prohveti kõrge ja üllas kuju.

„Saagu Jumal õnne andma, et kõik ristirahvade sugud, kelle keskel ka meile asupaika oli jagatud, seeks kasvaksivad ja küpseksivad, mis nende kõiklik nimi tähendab: Kristlasteks, see on — meie jumaliku eeskuju järelkäijateks, kes hädust ja täiust nõuaksivad, kurja ja ülekohust aga vihkaksivad, sealjuures ühtlase südamele soojust ja vaimule valgust püüaksivad: siis võiksime meie juba siin ajalikus elus rahu ja õnnistust leida“²²⁹).

Oma kõlbla inimese ideaali on Kr. jäädvustand Hans Virga kujus „Põllupapi jutus“. See vaese sauniku poeg on imesteldav oma kohusetundlikkuses, edasipüüdlikkuses ja ligimesearmastuses. Kogu oma suure vaevaga teenitud varanduse, 68 rbl. hõbedas, annab ta vaesund peremehele, kelle talu ähvardab oksjon, isegi viimase tänu vastu võtmata.

„Mehe tänamist ei võtnud ta vasta, vaid ütles: „Tänage Jumalat taevas, kes mino nõdra kät teie abiks sel korral on tarvitanud“. Sest juhtumisest pikemalt rääkida, ei olnud Hanso viis, tema arvas, et parema käe tööga pahemal tegemist ei ole“²³⁰).

Hansu eeskujul soovitab Kr. kõigil teistel „viletsuse sisse langenud ligemist peasta“.

Hans Virga kõrval on Kr. jäädvustand, vähemalt kavatsend jäädvustada, teise ideaal-inimese, „täisinimese“ Lembitu, kuid Lembitu maailmavaadet ei saa pidada põhjendatuks. Algupärastes salmides ei jää aga Lembitu eetika Hans Virga omast palju taha.

Nähtavasti on Kr-i, meie tähtsama ratsionalisti, eetika sügava kohusetundlikkuse põhjustand samuti ta pietistlik vanemate kodu, millest väidetakse tingitud olevat ka I. Kanti eetika rigorism ja J. S. Semleri kõlbluse sügav kohusetundlikkus. Nende mõlema saksa ratsionalistliku usuvoolu põhjendaja vanemad on olnud oma usumeelsuselt pietistid.

²²⁹) Kr. Porro-Wardjale, 28. VII 1879.

²³⁰) Põllupapi jutt. Kas. Kal. 1865, lk. 55.

9. Kokkuvõte.

Oleme Kr-i toodangus leidnud ja märkind jooni ja motiive kolmest põhimõtteliselt erinevast ajavaimust ja elukäsitusest: optimistlikust valgustus-sajandist, selle kõrval ka pärimusi kiriklik-kristlikust elutundest ja „Lembitu“ tõttu veel 19. sajandi pessimismi ja ateismi. Ometi tunnusmärgilisemaks ta maailmavaatele, ta pärispaleks, kuigi mitte puhtaks viljeldud kujul, tuleb märkida valgustussajandi tõetunnetist. Meie resigneerund esilauliku eraklikud mõttemõlgutused on kantud 18. sajandi optimistlikust veendumusest valguse võidusse, ta vagameelsed loodusmeeliskelud — jumala targast ja heldest sihimäärusest; ratsionalistlik-optimistlik on ka Lembitu lõplik credo.

Kr-i maailmavaatelisi eeskujusid ja õpetajaid tuleb otsida saksa 18. sajandi populariseerijate hulgast; need on üldtuntud saksa valgustusaja rahvakirjanikud: Hebel, Witschel, Hoffmann ja Zimmermann. Viimaste poolt rahvapärastatud Leibniz-Wolffi mõtte- ja elutarkust on Kr. usin ja hoolas levitama ka meie rahvale. Woffi kaine ja praktilise antropotsentrilise loodusfilosoofia toojaks ja tähtsamaks, kuigi mitte esimeseks levitajaks meie valgustusaja kirjanduses ongi Kr.²³¹).

Seega kuuluvad Kr-i maailmavaate eeskujud populaarfilosoofide ja veelgi rahvalikumate kirjanikkude hulka. Oma aja esileküündivamaid filosoofe ja mõtlejaid ei ole Kr. lugend. Tunnetuslik külg ta maailmavaates on üldse väheste tähtsusega. Maailmavaatelisi küsimusi ta ei ole pikemalt käsitelnud, neid on ta vaid riivand oma erakirjades, ajalehe-artikleis ja oma poolalgu-päraste ning tõlgete algupärastes lisandeis, — need on juhuslikkude meeleolude ja tunnete välgatused. Sellest siis ka on tingitud viimaste juhuslik ilme ja kõikuvused ning vasturääkivused Kr-i maailmavaatelistes tõekspidamustes. Esinevaist kõikuvustest ja vasturääkivustest hoolimata ilmneb Kr-i maailmavaates kaks põhilist joont: kirikliku ebausü põlgus ja sügav usundlikkus. Meie ägemeelsema ratsionalisti usukäsituse tunnuseks on sügav tundepearsus. Ühegi ratsionalistliku pastori kirjandustooteis ei esine nii suurt elamuslikkust kui Kr-i teostes. Seepärast ongi viimase usundlik-kõlblad manitsused huvi-

²³¹) Enne Kr-it esineb Wolffi antropotsentrilist teleoloogiat O. W. Masingi teostes.

tavad lugeda veel tänapäevalgi ²³²⁾). Kr-i usk on lootusrikas alistumine targale ning õiglasele jumalikule juhatusele ja moraal — Jeesuse õpe.

Kr-i maailmavaade põhjeneb küll uuel loodusteadusel, kuid ta elutunne pole veel täiesti vabanend kiriklik-kristlikest pärimustest, intensiivsest enese „nõdruse“ tajust ja sealpoolsuse igatsusest. Uut valgustusaja elu- ja usutunnet leidub palju suuremal määral ja tüüpilisemal kujul Kr. J. Petersoni jumalaoodides kui Kr-i algupärastes maailmavaatelistes lisandeis. Uus loodusteadus on välja tõrjund jumala vahelesegamised loodusekäigusse. Kr. väidab, jumal valitseb maailma oma muutmata looduseseaduste läbi. Teoreetiliselt on seega Kr-i jumalamõiste deistlik, kuid ta usundlik loomus muudab elutu deistliku jumala uuesti elavaks teistlikuks jumalaks: vägev ja kõikvõimas jumal juhib inimeste saatust, saadab neile enda targas ettenägelikkuses karistust ja õnnistust sõdade, katkude ja loodusekatastroofide kujul. Oma maailmavaatelistest eeskujudest sarnaneb Kr. usukäsitus kõige enam Witscheli usuvaadetega. Nii Witscheli kui Kr-i usundlik maailmavaade on vabanend ilmutususkude irratsionalismist ja dogmatismist, kuid seda iseloomustab tugev transsendentsuse tunne: nähtamatu vägeva isa juhtiv käsi valitseb kõiges ja kõikjal.

Iseloomustavalt kirjutab Kr. enda usutunde kohta:

„Jumala kartus ja püha ristiusk elavad mino südames, ja ei lase mind ari- ega pühapääval taeva isa auustamata jätta, kelle väes ja armus ma igal silmapilgul olen, elan ja liigun, kunni ükskord haua süngil seda põrmust kuube maha jätan ja kõrgema elusse astun“ ²³³⁾

„Tulgu, mis tuleb, elus ehk surmas tahan ma selle Isa peale loota, kes mind kätkest kuni seie päevani armulikult kannud ja sundinud kõiges suuremaga ütelda: „Sinu tahtmine sündku!“ ²³⁴⁾

²³²⁾ „Otsego üks suur unnenäggo seisab meil möda läinud aeg selja tagga, ja uddopilve al, otsego üks tundmata võeras-maa meie eddespidine ello meie ees varjul. Ükski ei tea, kui kaua aega meil siin ilmas veel jäggatakse; võib olla, et saag jubba palki lõhkus, mis meile pusärgi lauda saab andma? sellepärast, sõbrad! jätkem vanna pimmetad ello ja nõudkem ueks sada, et kui peigmees kutsuma tulleb — olgo ehk südda ösel — meil lampides ölli pudust ei leitaks. Võtkem ühtepuhko mele-tulletada, mis Apostel-Paulus Evesuse rahvale 5. peatükis 15. ja järgmises salmides õppetuseks kirjutab...“ Ue-aasta sovimine, lk. 1.

²³³⁾ Põllupapi jutt. Kas. Kal. 1865, lk. 46.

²³⁴⁾ Kr. Jak. 10. X 1878, lk. 103.

REFERAT:

Kreutzwalds religiöse Weltanschauung.

Unter den estnischen Schriftstellern der Vergangenheit wie der Gegenwart ist Kreutzwald der einzige, dessen religiöse Anschauungen dauernd ein Gegenstand lebhaften Interesses in der estnischen Literatur bildeten. Sein feindseliges Verhalten dem Dogma und den Geistlichen gegenüber ist allgemein bekannt, und trug ihm den Namen „Woruscher Voltaire“ ein. Von der Interkonfessionalität und der Tiefe des Glaubenserlebnisses Kr-s zeugt schon nach Ansicht mehrerer Literaturhistoriker die Übersetzung der Witschelschen Andachtslieder. Das nach seinem Tode erschienene Poem „Lembitu“ begründete jedoch die Anschauung, dass Kr-s Glaubensauffassung in seinem Alter eine mehr pantheistische geworden sei.

Gerade auf Grund des Poems „Lembitu“, das sich jedoch später teilweise als eine Übersetzung herausstellte, hielten unsere früheren Kritiker ihn für einen grossen, eine umfassende philosophische Erudition besitzenden Dichterphilosophen und für einen durchaus modernen, unserer Zeit nahestehenden Menschen. Man sah in ihm einen Geistesaristokraten, einen feinsinnigen Aestheten. Er wurde mit dem zweifelnden Candide und mit August Strindberg, dem Autor des „Inferno“ verglichen.

Durch die Entdeckung des Originals von „Lembitu“ haben diese Anschauungen ihre Bedeutung eingebüsst. Der Vergleich „Lembitus“ mit seinem Originale zeigt, dass in dem übersetzten Teile die Weltanschauung Widmanns, des eigentlichen Autors dominiert, während in den Teilen Kr-s originaler Schöpfung, die im Vergleiche zum

Übersetzten einen geringen Raum einnehmen, die Weltanschauung Kr-s sich so darstellt, wie in seinen übrigen Arbeiten. Dieser Umstand hat auch die schroffen und unmotivierten Wandlungen im Charakter Lembitus, des Helden des Poems, bedingt.

Kr-s natürliche tiefe Religiosität erhellt schon aus seinen die Religion überaus hoch schätzenden Bemerkungen und aus der Bedeutung, die er dem Glauben im menschlichen Leben beimisst. In einem Briefe aus seinen späteren Lebensjahren meint er, das glücklichste und seligste Menschenleben in dieser vergänglichen Welt sei nur im Lichte des Glaubens denkbar. Und diese Anschauung stammt gerade aus der Zeit, als er an der Übersetzung seines durchaus atheistische Züge aufweisenden Poems „Lembitu“ arbeitete. Daraus ergibt sich, dass in den religiösen Auffassungen Kr-s unter dem Einflusse der atheistischen Dichtung Widmanns „Buddha“ keine Umwälzung entstanden war.

Kr. ist in seinen Entwicklungsjahren zwei heterogenen geistigen Einwirkungen ausgesetzt gewesen. Seine Kinderjahre und früheste Jugend verbrachte er in tiefreligiöser Umgebung — im Hause seiner pietistischen Eltern und in unserer damals kirchlich beeinflussten Volksschule. In eine neue geistige Sphäre geriet er mit dem Übergang an die Universität in Tartu.

Auf Grund der hier empfangenen Eindrücke gestaltete sich seine spätere Weltanschauung. Durch das Studium der Medizin kam er mit der Naturwissenschaft in nähere Berührung, jedoch hat er in Briefen aus seinen späteren Jahren auf seine natur-

wissenschaftliche Orientierung mit einer gewissen Geringschätzung hingewiesen. In den ersten Universitätsjahren lernte er das berüchtigte Werk Zimmermanns „Über die Einsamkeit“ I–IV kennen, das seinerzeit ja reichlich Staub aufgewirbelt hatte, und ihn zu einer hypochondrischen Geisselung der „Pfaffenschaft“ angeregt hat. Sein zweites Lieblingsbuch, allerdings schon im Greisenalter, wurde die im rationalistischen Geiste geschriebene, wenigbekannte Predigtsammlung Fr. Albrechts „Religion I–II“. Dieses Buch hat die Weltanschauung Kr-s in seinen späteren Jahren beeinflusst, aus ihm hat er einen höheren Gott kennen gelernt, wie aus seinen Briefen an Koidula hervorgeht. Es erweist sich, dass Fr. Albrechts „Religion I–II“ das erste und einzige die Glaubensprobleme gründlicher behandelnde und Kirchenlehren eingehender kritisierende Werk ist, das Kr. überhaupt gelesen hat. Somit sind Zimmermann und Albrecht als Kr-s bedeutendste Lehrer und Vorbilder seiner Weltanschauung anzusprechen.

Ausser den erwähnten Schriften hat Kr. noch gelesen: D. Strauss „Der alte und neue Glaube“, die eine liberale Strömung vertretenden „Protestantischen Flugblätter“ und die Broschüre D. Schenkels über die Bedeutung des Protestantenvereins.

Die Belesenheit Kr-s erweist sich also in dieser Hinsicht als eine überaus geringe und einseitige. Erst in seinem späteren Alter lässt sich ein gesteigertes theoretisches Interesse für religiöse Fragen bemerken. Mit lebhafter Anteilnahme hat er die protestantische Bewegung des 19. Jahrhunderts verfolgt, aus ihr Andeutungen auf einen nahenden Untergang des kirchlichen Orthodoxismus ersehend. Jedenfalls war seine Belesenheit in rationalistischer, seinen religiösen Anschauungen entsprechender Erbauungsliteratur eine überwiegende. Sein Lieblingsautor war der bekannte deutsche rationalistische Dichter Witschel. Von den der rationalistischen Richtung angehörenden deutschen Volksdichter haben noch Hebel, Zschokke und Becker Kr-s Aufmerksamkeit gefesselt. Einige Schriften dieser Autoren hat Kr. teils übersetzt, teils umgestaltet, unseren Verhältnissen angepasst.

Trotz seiner in den Anschauungen des Zeitalters der Aufklärung wurzelnden Glau-

bensduldung, betrachtet Kr. den christlichen Glauben als die am höchsten stehende Religion. Den göttlichen Keim dieses Glaubens sieht er in der Ambition, die Religion der ganzen Welt zu werden. Doch ist der christliche Glaube in Kr-s Auffassung nicht identisch mit den kirchlich-orthodoxen Glaubenslehren. Diese werden von ihm als Aberglaube bewertet. In den irrationalen Kirchendogmen sieht Kr. egoistische Ränke der Vertreter der Kirche zur Täuschung des unaufgeklärten Volkes. Eine besondere Abneigung äussert er gegen den mit allen menschlichen Schwächen ausgestatteten Kirchengott, diesen ewig wütenden Jehova, der die Sünden der Eltern an den Kindern rächt. Unfasslich dünkt ihm auch das Dogma von der Dreieinigkeit. Nach seiner rationalistischen Auffassung ist der christliche Glaube nicht eine Erlösungslehre, sondern nur Erkenntnis eines höheren Gottes und Ethik. Christus ist nicht der Erlöser der Menschheit, sondern der Schöpfer des Glaubens und unser weiser Lehrer. Was aber die Weltanschauung Kr-s besonders als rationalistisch charakterisiert — das ist eben seine unhistorische und nationale Einstellung zur orthodoxen Kirchenlehre, sein geradezu voltairischer Hass gegen die „Pfaffen“ und verstandeswidrigen Kirchendogmen. Wie alle Aufklärer, so betont auch Kr., dass Gott aus der Natur zu erkennen sei. Ein von Mauern umgrenzter Raum dünkt ihm allzu eng, um Gott, den Schöpfer anzubeten. Gott in der Natur — dieses typische Glaubensmotiv des Zeitalters der Aufklärung tritt mit beträchtlicher Konsequenz wie in seinen Originalbeiträgen, so auch in den Übersetzungen auf. Selbst in der Übersetzung der frommen „Genoveva“ philosophiert er im Geiste der Aufklärung über Gottes Weisheit und Fürsorge. Nur in den übersetzten Teilen seines Schwanengesanges „Lembitu“ erscheint eine gänzlich abweichende Weltanschauung. Doch wie nun bekannt, ist es in den übersetzten Teilen „Lembitus“ nicht Kr-s, sondern des eigentlichen Autors, Widmanns Weltanschauung, der wir begegnen.

Im allgemeinen theoretisiert und philosophiert Kr. nicht in rationalistischem Sinne über Glaubenstatsachen. Die Gotteserkenntnis ist ihm ein in Worten nicht auszudrückendes Erlebnis. Die Evidenz der

Glaubenswahrheit basiert auf der inneren Erfahrung seiner religiösen Natur.

Auf Grund einiger, in seinen Werken zerstreuter Bemerkungen könnten wir annehmen Kr-s Gottesbegriff wäre deistisch: Gott regiert die Welt durch seine unveränderlichen Naturgesetze. Jedoch ist Kr. nicht konsequent; in seinen Schriften finden wir Äusserungen, die einem deistischen Gottesbegriff widersprechen. Das Erdbeben zu Lissabon betrachtet er als eine Strafe Gottes. Diese Inkonsistenzen zeigen uns, wie unvollkommen Kr. sich die Anschauungen der neueren Zeit zu eigen gemacht hatte. In der Weltanschauung des bedeutendsten Vertreters der estnischen Aufklärungszeit existiert das wichtigste Problem seines Zeitalters — die Theodicee — überhaupt nicht.

Die andere Hauptwahrheit der Religion Kr-s, die Unsterblichkeit der Seele, beruht ebenfalls auf der inneren Erfahrung seiner religiösen Natur. Kr. glaubt, dass der Mensch ausser dem wahrnehmbaren Leib eine unsichtbare Seele besitzt, die zugleich den wertvolleren Bestandteil des Menschen bildet, da die Seele unsterblich, ewig und göttlich ist. Diesem unsichtbaren Teile des Menschen gegenüber verhielt sich Kr. mit viel grösserer Pietät, als dem wahrnehmbaren Leibe. In seiner Weltanschauung existieren nicht die ungelösten Probleme der Philosophie der Neuzeit über Beziehungen von Leib und Seele und über das Fortleben der Seele nach dem Tode. Als tiefgläubiger Mensch sieht Kr. im Tode nur den Übergang in ein neues, vollkommeneres Leben.

Gott und die Unsterblichkeit der Seele, das sind die Hauptpfeiler der Religion Kr-s; diesen Grundwahrheiten wären noch zwei religiöse Überzeugungen hinzuzufügen: die Vorsehung und die Vergeltung. In der Weltanschauung Kr-s kreuzen sich die kirchlich-christlichen und die naturwissenschaftlich umgedeuteten Vorstellungen der Aufklärungszeit von der Vorsehung. Die religiöse Natur Kr-s sieht im Guten wie im Bösen Gottes leitende Hand. „Gott ist auch in den Schwachen stark“, behauptet er in einem Kalenderartikel. Wie die Menschen überhaupt, so schützt Gottes Hand auch Bauten vor Naturgewalten und Städte in den Unbillen des Krieges. Als Grund

des Misslingens der Belagerung Sewastopols sieht Kr. Gottes schirmende Hand.

Parallel dem angeführten kirchlich-christlichen Vorsehungsbegriff begegnen wir in seinen Werken auch der teleologischen Vorsehungsauffassung des Zeitalters der Aufklärung. Kr. wird nicht müde die zielbewusste Natur zu bewundern, in der Gott für alles Lebende durch seine zweckmässigen Naturgesetze sorgt. Seine Auffassung von der Zweckmässigkeit der Natur gleicht am meisten der unter den deutschen Aufklärungsphilosophen vertretenen anthropozentrischen Teleologie Chr. Wolffs.

Kr-s Gott ist nicht nur der weise Weltenschöpfer, sondern auch der gerechte Richter. Darum riet Kr. den menschlichen Richtern, das Rechtsprechen zu unterlassen und alles dem höheren und weiseren Richter zu überlassen.

Neben diesem höheren Gottesbegriff ist aus Kr-s Bewusstsein der Begriff des vergeltenden und rächenden Gottes nicht geschwunden. Der allmächtige himmlische Vater sendet uns Strafen, wenn er es für richtig hält. Als solch eine Gottesstrafe erscheinen Kr. sogar die Kriegszüge Napoleons.

Es wurde schon darauf hingewiesen, dass uns in Kr-s „Lembitu“, wenn auch nicht durchgängig, so doch im weitaus grösseren Teile des Poems eine von der in seinen übrigen Werken vertretenen schroff abweichende Weltanschauung entgegentritt. Statt der für Kr. so charakteristischen unmittelbaren Religiosität und des Optimismus finden wir in „Lembitu“ Pessimismus und Zweifel an Gott. Aber in den Abschnitten Kr-s originaler Schöpfung ist Lembitu wieder rationalistisch gläubig. Daraus schliessen wir, dass das atheistische Epos „Buddha“ Widmanns die Weltanschauung Kr-s in seinem Alter nicht irgendwie grundlegend umzugestalten vermochte.

Der Vergleich „Lembitu“ mit seinem Originale zeigt, dass in jenem bis zu der 6-ten Strophe des 15-ten Liedes das Sujet „Buddhas“ wiedergegeben ist. In diesen Liedern erscheinen Veränderungen nur im Detail. So hat Kr. z. B. das geschichtlich-geographische Milieu des Poems „Buddha“ verändert und der altestnischen Umgebung angepasst. Im wesentlichen hat er nur die Orts- und Personennamen des Originals, die

indischen Ursprungs waren, gegen estnische umgetauscht und die südliche Fauna und Flora in eine nördliche verändert. Im Verlauf der Handlung des übersetzten Teiles (bis zur 6-ten Strophe des 15-ten Liedes) ist der heidnische Lembitu in seinem Suchen und Streben nach einer Weltanschauung schliesslich zu einer hilflosen pantheistischen Gotteserkenntnis gelangt. In diesem Abschnitte protestiert er sowohl gegen die gesellschaftliche Ordnung als auch gegen die Naturgesetze und trotz dem Gotte; hier haben wir es mit einer ateleologischen Naturauffassung zu tun. Jedoch in den beiden letzten Liedern des Poems, die mehr von Kr-s originaler Dichtung enthalten, wird der atheistische Lembitu wieder gläubig, und seine ateleologische Naturphilosophie verwandelt sich gleichfalls in eine teleologische. Jedoch diese letzte Metamorphose Lembitus ist in keiner Weise motiviert. Dieser Umstand gestattet uns nicht „Lembitu“ für ein organisch gewachsenes und vollendetes Werk zu halten. Hier sind die einzelnen Teile, der übersetzte und originale, nicht zusammengeschmolzen, sind nicht zu einem einheitlichen Ganzen zusammengeschweisst, sondern stehen als diskrepante Exponenten beider Autoren da.

Der Ideengang „Lembitus“ ist so blass und grundsätzlich widersprechend, Lembitus weltanschauliche Wandlungen so unmotiviert, dass man das Werk ohne sein Original nicht verstehen konnte. Und so hat man ja bisher, auch vor dem Entdecken seines Originals, „Lembitu“ nicht für ein einheitliches beendetes Werk gehalten, sondern als ein halbfertiges Fragment betrachtet.

In Lembitu kreuzen sich zwei prinzipiell entgegengesetzte Geisteswelten: im übersetzten Teil Widmanns ateleologische Naturauffassung und Atheismus, in den von Kr. hinzugefügten originalen Abschnitten seine teleologische Naturauffassung und Deismus. Die Lebensauffassung Kr-s auf Grund des „Lembitu“ überragt heute nicht mehr den Rahmen der theologisch-rationalistischen Weltanschauung. So bedingte die Entdeckung des Originals „Lembitus“ eine völlige Umstellung in der Vorstellung und Auffassung von Kr. im allgemeinen. Auch können wir die philosophische Erudition Kr-s als nicht besonders hoch und gründ-

lich schätzen. Es ist schwer anzunehmen, dass ein, in der Philosophie einigermassen bewandelter Autor ein Werk hätte schreiben können, das so grosse prinzipielle Widersprüche enthält wie „Lembitu“.

Trotz alledem ist „Lembitu“ ein interessantes Erinnerungsmal an die Persönlichkeit Kr-s. Aus dem Werke sehen wir, dass des jungen schweizerischen Weltschmerz-duldners Buddha, insbesondere dessen Feindseligkeit gegen die Priester wie andererseits seine Menschenliebe, den wöruschen Einsiedler inspiriert haben ein gleiches weltanschauliches Werk zu schreiben, worin er den Versuch gemacht hat, einen Umriss der Entwicklung seiner eigenen Weltanschauung zu geben. Kr. hat uns zeigen wollen, wie der heidnische Lembitu in seinen Bemühungen um die Erkenntnis der Wahrheit zu rationalistischen Glaubensvorstellungen gelangt. Wenn dieses Vorhaben auch nicht als gelungen anzusprechen ist, so enthält „Lembitu“ doch seine Werte. Schon die Übersetzung „Buddhas“ war für die damalige Zeit eine beachtliche Leistung.

Und noch heute können wir die Übersetzung der philosophischen und lyrischen Partien bewundern. Ausserdem ist auch der Stil „Lembitus“ eine wertvolle Quelle für die Erkenntnis der Weltanschauung Kr-s.

Wenn wir nun auf Grund des „Lembitu“ Kr-s philosophische Erudition keineswegs als gründlich einschätzen können, so lassen sich trotzdem ihm natürliche philosophische Neigungen nicht absprechen, die aus den originalen wie übersetzten Partien des Poems genügend erhellen.

Als der charakteristischste Zug der Weltanschauung Kr-s muss die Wahrheits-erkenntnis des Jahrhunderts der Aufklärung hervorgehoben werden. Die einsiedlerischen Meditationen des resignierten Dichters des „Kalevipoeg“ sind getragen von der optimistischen Überzeugung des 18. Jahrhunderts, vom Siege des Lichts; seine frommen Naturbetrachtungen preisen Gottes weise und gütige Zweckmässigkeit. Rationalistisch-optimistisch ist auch Lembitus endgültiges Credo. Die Lehrer und Vorbilder Kr-s können unter den deutschen Popularisatoren des 18. Jh. gesucht werden. Die von ihnen volkstümlich servierte Lebensweisheit eines Leibnitz-Wolff hat Kr. eifrig unter unserem Volke verbreitet. In der

estnischen Literatur der Aufklärungszeit ist Kr. der bedeutendste, wenn auch nicht der erste Verbreiter der nüchternen anthropozentrischen Naturauffassung Wolffs. Die hervorragendsten zeitgenössischen Philosophen und Denker hat Kr. nicht gelesen. Weltanschauliche Probleme hat er nur vorübergehend berührt in seinen Privatbriefen, Zeitungsartikeln, Übersetzungen, in den Begleitworten und sonstigen Beiträgen zu ihnen. Doch waren das immer nur Ausflüsse zufälliger Stimmungen und Empfindungen, die auch ihren unsteten Charakter und die Widersprüche zur Genüge erklären. Trotz aller Schwankungen und Widersprüche in den Anschauungen Kr-s sind in seiner Weltanschauung doch zwei Grundzüge prägnant zu erkennen: die Verachtung des „kirchlichen Aberglaubens“, andererseits aber seine tiefe Religiosität. In keines einzigen rationalistischen Pastors Schriften finden wir eine so grosse Erlebnistiefe wie in Kr-s Werken. Sein Glaube ist eine hoffnungsreiche Unterwürfigkeit unter die weise und gerechte göttliche Leitung und seine Moral — Jesu Lehre.

Die Weltanschauung Kr-s ist zwar auf der neuen Naturwissenschaft begründet,

doch ist sein Lebensgefühl nicht gänzlich frei vom Erbe der kirchlich-christlichen Überlieferungen, vom intensiven Wahrnehmen seiner Schwachheit und von der Sehnsucht nach dem Jenseits. Die neue Naturwissenschaft hat Gottes Eingriffe in die Naturordnung verdrängt: Kr. behauptet, Gott regiert die Welt durch seine unveränderlichen Naturgesetze. Theoretisch wäre daher Kr-s Gottesbegriff deistisch, aber sein religiöses Gemüt verwandelt den leblosen, deistischen Gott in einen lebendigen, theistischen. Der starke und allmächtige Gott leitet des Menschen Schicksal, sendet ihm in seiner weisen Vorsehung Strafe und Segen zu durch Krieg, Pest und Naturkatastrophen.

Von den Vorbildern seiner Weltanschauung, nähert sich Kr-s Glaubensauffassung den Anschauungen Witschels am meisten. Wie Witschel, so hat auch Kr. den Irrationalismus des Offenbarungsglaubens und den Dogmatismus abgeworfen, jedoch kennzeichnet beide ein starkes Gefühl der Transzendenz: des unsichtbaren, mächtigen Vaters leitende Hand waltet in allem und überall.

Sisukord.

	Lk.
Kasustatud allikaid	3
Lühendeid	6
1. Eelmärkeid	7
2. Jooni deistliku ja ratsionalistliku usufilosoofia tekkimisest ja arengust Lääne-Euroopas	13
3. Ratsionalismi kajastusi Baltimail	22
4. Kreutzwaldi maailmavaateli eeskujusid	26
5. Kreutzwaldi ristiusu-käsitlus	37—53
A. Kreutzwaldi suhe ilmutususkudele ja nende ametlikele esindajaile: ortodokslik ristiusk — 37; kirikujumal — 39; pärispatu dogma — 39; kolmainususe dogma — 40; imeteod, piibel, Jeesuse jumalapojalikkus — 41; ususalimatus — 41; kirikuõpetajad — 42; kirikuõpetajate kirjanduslikud tooted — 43; optimism — 46	
B. Maailmavaateli küsimusi Kreutzwaldi õpetlikes teostes	49
C. Kõikuvusi Kreutzwaldi maailmavaates	50
D. Kreutzwaldi ratsionalistlik ristiusu-käsitlus	52
E. Esoteersus ja eksoteersus Kreutzwaldi toodangus	52
6. Kreutzwaldi usutõed	54—73
A. Kreutzwaldi usutõdede allikad: piibel — 54; loodus — 55.	
B. Jumal: deism — 57; teodiike-probleem — 60; panteism — 61; teism — 62.	
C. Hingesurematlus	63
D. Ettehoole: kiriklik-kristlik ettehoole — 66; valgustusaja ettehoole — 67;	
E. Tasuvus — 70; fatalism — 72.	
7. „Lembitu“	74—99
A. Lembitu probleem meie kirjanduses	74
B. Jooni Widmanni maailmavaatest	75
C. „Lembitu“ tõlke- ja algupäraste osade kvantitatiivne suhe	78
D. „Buddha“ ja „Lembitu“ sissejuhatused	79
E. Lembitu maailmavaade	81
F. Kreutzwaldi maailmavaade „Lembitu“ valgustusel	97
8. Kreutzwaldi vagaduse laad	100—107
A. Valgustusaegseid motiive Kreutzwaldi vagaduses	100
B. Kiriklik-kristlike pärimusi	102
C. Praktiklikkus	105
9. Kokkuvõte	108
Referat: Kreutzwaldi religioöse Weltanschauung	110

Trüklivgu.

lk. 23 rida 8 alt — pinnapealtselt p. o. pinnapealtselt
„ 30 „ 16 „ — jür p. o. für
„ 32 „ 7 „ — ilmutususkude p. o. ilmutususkudele

AKADEEMILISE KIRJANDUSÜHINGU TOIMETISED.

Publikationen der Akademischen Literarischen Vereinigung zu Dorpat.

- I. Lisandusi K. J. Petersoni tundmaõppimiseks. Toimetanud Gustav Suits. Tartu 1927. Hind 50 senti.
- II Kunstiajaloo oskussõnastik. Tartu 1927. Hind 50 senti.
- III. DR. W. E. PETERS, M. A., Sprechmelodische Motive nachgewiesen in experimentalphonetischen Aufnahmen estnischer Versrezitation. Tartu 1927. Hind 1 kr. 50 senti.
- IV. Eesti kirjandusajalugu tekstides I. Toimetanud G. Suits ja M. Lepik. Tartu 1932. Hind 3 kr. 50 senti.
- V. V. VAGA, Tartu ülikooli arhitektid. Avec un résumé en français: Les architectes de l'Université de Tartu. Tartu 1928. Hind 1 kr. 25 senti.
- VI. D. PALGI, Eduard Wilde „Mäeküla piimamehe“ stiil. The Style of Eduard Wilde's Novel „The Milkman of Mäeküla“. (With a Summary in English). Tartu 1929. Hind 2 krooni.
- VII. J. SEMPER, André Gide'i stiili struktuur. Avec un résumé en français: Le Style d'André Gide. Tartu 1929. Hind 1 kr. 50 senti.
- VIII. L. TOHVER, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist. Mit einem deutschen Referat: Kreutzwalds Belesenheit in den fremden Literaturen. Tartu 1932. Hind 3 kr. 50 senti.
- XI FR. PUKSOV, Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli trükikoda. Referat: Die Universitätsbuchdruckerei in Dorpat und Pernau zur schwedischen Zeit. Tartu 1932. Hind 2 krooni.
- X. S. HOLBERG, Kreutzwaldi usundlik maailmavaade. Referat: Kreutzwalds religiöse Weltanschauung. Tartu 1933.

Pealadu: AKADEEMILINE KOOPERATIIV. Tartu, Ülikooli t. 15.

Hind 2 krooni.